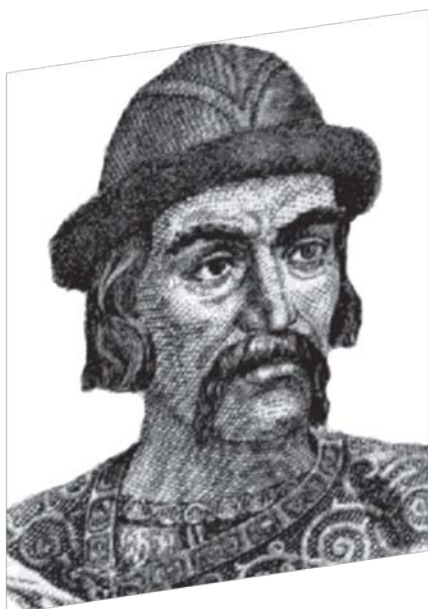

**Т. Ю. ГЕРАСИМОВ,
А. Б. ПОНОМАРЕНКО,
Т. І. СІДЛЕЦЬКА**

**ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА
УКРАЇНИ
ЧАСТИНА І**

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

**Т. Ю. ГЕРАСИМОВ,
А. Б. ПОНОМАРЕНКО,
Т. І. СІДЛЕЦЬКА**

**ІСТОРИЯ ТА КУЛЬТУРА
УКРАЇНИ
ЧАСТИНА I**

Електронний навчальний посібник

Вінниця
ВНТУ
2025

УДК 930.85(477)(075)

Г34

Рекомендовано до видання Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 6 від 28 листопада 2024 р.)

Рецензенти:

І. М. Романюк, доктор історичних наук, професор

О. К. Струкевич, доктор історичних наук, професор

С. В. Виткалов, доктор культурології, професор

Герасимов, Т. Ю.

Г34 Історія та культура України. Частина I: навчальний посібник [Електронний ресурс] / Герасимов Т. Ю., Пономаренко А. Б., Сідлецька Т. І. – Вінниця : ВНТУ, 2025. – 207 с.

Посібник створений відповідно до програми дисципліни «Історія та культура України». В ньому висвітлюються особливості розвитку історії та культури України з найдавніших часів до кінця XIX ст. Є контрольні питання, тестові завдання, список використаної та рекомендованої літератури.

Може бути використаний для підготовки до семінарських занять, виконання самостійної роботи, підготовки до заліків та іспитів, для самоосвіти. Посібник стане корисним також викладачам закладів вищої освіти та широкому колу читачів.

УДК 930.85(477)(075)

© ВНТУ, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
1 ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	6
1.1 Первісні культури на теренах сучасної України	6
1.2 Зародження державотворчих традицій на території України: кімерійці, скіфи, сармати	9
1.3 Античні міста-держави Північного Причорномор'я.....	16
1.4 Східні слов'яни: теорії щодо походження, соціально-економічний розвиток і суспільна організація.....	21
1.5 Духовна та матеріальна культура східнослов'янських племен.....	26
2 КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА - СПАДКОЄМНИЦЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	31
2.1 Виникнення і політичний розвиток Давньоруської держави, її перші правителі	31
2.2 Розквіт Київської Русі. Внутрішня та зовнішня політика Володимира Великого та Ярослава Мудрого	36
2.3 Причини феодальної роздробленості та занепаду Київської Русі	41
2.4 Галицько-Волинське князівство. Внутрішня та зовнішня політика Романа Мстиславича та Данила Галицького.....	45
2.5 Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства	51
3 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА	65
3.1 Литовська експансія на українські землі. Кревська унія 1385 р. та її наслідки.....	65
3.2 Утворення Речі Посполитої та подальша доля українських земель	70
3.3 Берестейська церковна унія 1596 р. та її історичне значення	75
3.4 Причини та умови виникнення українського козацтва. Запорізька Січ: устрій, господарство, культура.....	80

3.5 Українська культура XIV – першої половини XVII ст.	87
4 НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.	100
4.1 Причини, характер і початок визвольної війни	100
4.2 Воєнні дії 1649–1650 рр. Зборівський мирний договір 1649 р. Організація козацько-гетьманської держави	105
4.3 Воєнні дії 1651–1653 рр. Білоцерківський договір 1651 р.....	108
4.4 Зовнішня політика Б. Хмельницького у 1654–1657 рр. Переяславська рада. «Березневі статті» 1654 р.....	114
5. УКРАЇНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТОЛІТЬ	123
5.1 Українські землі в другій половині XVII ст. Доба «Руїни».....	123
5.2 Автономія українських земель у складі Російської держави. Гетьманування І. Мазепи	127
5.3 Політика царату щодо обмеження і повного скасування автономії українських земель	133
5.4 Становище Правобережної України у XVIII ст.	136
5.5 Розвиток культури. Феномен українського бароко	139
6 УКРАЇНА У XIX СТОЛІТТІ.....	155
6.1 Становище українських земель у складі Російської імперії. Реформи 1860-1870-х рр.	155
6.2 Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні	159
6.3 Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії: національний рух та політичний розвиток	163
6.4 Українська культура у XIX ст.	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	187
ТЕСТИ.....	189

ПЕРЕДМОВА

Пропонований навчальний посібник розрахований на студентів, які вивчають дисципліну «Історія та культура України». Посібник допомагає студентській молоді усвідомити суть сучасних поглядів на минуле, переглянути колишні стереотипні оцінки суспільно-політичних процесів, історичних і культурних подій та явищ, сприяти формуванню наукового світогляду. Важливе завдання, яке поставили перед собою автори – акцентувати увагу студентів на пізнанні найкращих зразків історико-культурної спадщини України; формуванні потреби звертатися до духовних і матеріальних надбань українського народу як невичерпного джерела нових ідей, нестандартних рішень, що в кінцевому підсумку збагатить особистість, розвиватиме духовність.

Навчальний посібник підготовлений на основі програми, розробленої на кафедрі «Суспільно-політичних наук» Вінницького національного технічного університету.

Структурно посібник побудований за тематично-хронологічним принципом. У ньому відображено головні історичні етапи, специфіку і загальні напрями розвитку української історії та культури від найдавніших часів до кінця XIX ст. Подано відомості про первісне суспільство та перші державні утворення на території України, висвітлено історію та культуру Київської Русі та Галицько-Волинської держави, розкрито особливості історико-культурного розвитку українських земель у складі Литви і Польщі, подано відомості про національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст., охарактеризовано історичні й культурні процеси в Україні другої половини XVII–XVIII ст., визначено напрями суспільно-політичного, історичного та культурного розвитку України у XIX ст.

Навчальний посібник «Історія та культура України» за допомогою набутих історичних знань спрямовує студентів аналізувати події сьогодення, оберігати та розвивати культурні надбання і українські мистецькі традиції.

Автори бажають читачеві творчих успіхів на шляху пізнання історичного минулого та української духовної спадщини.

1 ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1.1 Первісні культури на теренах сучасної України

Перші ознаки людського життя на теренах України належать до періоду *палеоліту* (давньокам'яного віку), що охоплює величезний проміжок часу від 1,5 млн. до 12 тис. рр. до н. е. Палеоліт поділяється на *верхній* (1,5 – 1 млн. рр. до н. е.), *середній* (100 – 40 тис. рр. до н. е.) і *нижній* (40 – 12 тис. рр. до н. е.). У кожному з цих періодів існували археологічні культури, назви яких відповідають найбільш характерним місцям їх знайдення. Однак учені зазначають, що в такій періодизації не повністю враховані досягнення культурного розвитку, вони зводяться лише до матеріалу й техніки обробки каменю, виготовлення з нього знарядь праці, зброї, житла тощо. Ранньому палеоліту відповідають шельська та ашельська, середньому – мустьєрська, а пізньому (верхньому) палеоліту – оріньякська, солютрейська та мадленська культури. Носіями культур раннього палеоліту були *Homo habilis* (людина вміла), (пітекантроп, синантроп тощо), середнього – неандерталець, а пізнього – кроманьйонець.

У добу палеоліту люди використовували грубо оброблені кам'яні знаряддя поруч із кістяними та дерев'яними. Займалися мисливством, збиральництвом, вміли добувати і підтримувати вогонь, що було найбільшим досягненням людства кам'яного віку. Первісні люди навчилися будувати примітивні житла – землянки та напівземлянки, в яких рятувалися від холоду. На сьогодні на території України відкрито і досліджено близько 800 стобянок людей пізнього палеоліту. Вони поділені в археології на п'ять груп: закарпатську, дністровську, волинську, середньодніпровську і степову. Причому вітчизняні вчені зазначають, що Мезинська, Кирилівська, Межиріцька, Гінцівська стобянки не мали аналогів у Європі. Це підтверджується численними матеріалізованими пам'ятками духовної культури палеоліту. До них відносять розписані червоною вохрою лопатку і дві щелепи мамонта (Мезин), розписаний череп мамонта (Межиріч), прикрашені різноманітними лініями, крапками, геометричними фігурами бивні мамонта (Гінці й Кирилівська стобянка), а також низку виробів із кістки, рогу, каменю. Так, на Мезинській стобянці знайдено багато музичних інструментів з кісток мамонта: флейти, ударні тощо. Також тут знайшли стилізовані й реалістичні жіночі статуетки – культ Матері-Землі як продовжувачки роду людського. На основі аналізу пам'яток матеріальної та духовної культури

палеоліту вчені дійшли висновку, що саме в цей період відбулося зародження мистецтва.

У добу **мезоліту** (12 – 6 рр. до н. е.) в Україні існували *Азільська* й *Тарденуазька* культури, для яких притаманні поява макролітів, мікролітів, лука, стріл, кам'яних сокир, приручення собаки. Печерний живопис змінився наскельним. Пам'ятки цього виду мистецтва відкриті в Криму, Одеській та Запорізькій областях.

Визначною пам'яткою духовного життя населення періоду мезоліту є Кам'яна Могила поблизу с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. Це курганоподібна височина із численними скелями, печерами і гротами. Тут знайдено велику кількість різноманітних зображень: схематизовані фігури людей, тварин, знаки у вигляді геометричних фігур тощо.

Доба **неоліту** (7 – 4 тис. років до н. е.) характеризується величезними змінами у розвитку людської цивілізації. Досягнення людства у неоліті називають неолітичною революцією, тому що в цей період люди перейшли від привласнювального типу господарства до відтворювального. Вони почали вести осілий спосіб життя, приручили диких травоядних тварин і перейшли до скотарства, масово почали займатися землеробством. У техніці обробки кам'яних знарядь праці починають застосовуватися нові прийоми: шліфування, розпилування, свердління тощо. З'являється керамічний посуд, прикрашений орнаментом.

У період неоліту виникають нові культури – *ямково-гребінцева* і *лінійно-стрічкова кераміка*, *Буго-Дністровська*, а також *культура Боян*. Останню визначають не як окрему культуру, а як пратрипільську. На теренах України вчені нараховують близько 700 неолітичних стоянок. Мистецтво доби неоліту представлено багатством орнаментованої кераміки, реалістичної скульптури, наскельними зображеннями.

Основу господарської культури в період неоліту та енеоліту становили землеробство і скотарство, технічна творчість і архітектура. В VI ст. до н. е. люди починають будувати наземні житла, в конструкції яких використовувалися глина, лоза, очерет. У цей час виникають архітектурні споруди з великих каменів (мегалітів). До мегалітичної архітектури належать менгіри, дольмени та кромлехи, що мали релігійно-культове призначення.

У добу неоліту виникає **трипільська культура**, що існувала у IV – II тис. до н. е. на території, яка охоплює землі теперішніх Правобережної України, Румунії, Молдови та Польщі. Назву цієї культури дано за першим

місцем її виявлення біля с. Трипільля поблизу Києва. Трипільську культуру відкрив наприкінці XIX ст. відомий український археолог В. Хвойка.

Трипільські племена мешкали поселеннями на берегах річок. Поселення складалося з десятків будинків, розташованих по колу. Будинки трипільців були одно- чи двоповерховими і мали прямокутну форму. Житла мали округлі вікна, двосхилий дах, піч з лежанкою, комору, жертovníк і місце для роботи. Стіни були дерев'яні, обмашені глиною. Фасад будівлі фарбували у жовтий або червоний кольори. Поряд із житлами у трипільських поселеннях були будівлі ритуального призначення.

Основними заняттями трипільців були скотарство та землеробство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, овес, розводили велику рогату худобу, коней, свиней. Займалися полюванням та рибальством.

Яскравим виявом матеріального і культурного розвитку трипільців є їхнє керамічне виробництво. Посуд трипільців поділяють на дві великі групи: кухонний і столовий. Кухонний був простим за формою, прикрашався небагатим орнаментом. Вишуканішим був столовий посуд, який виготовляли із більш якісної

глини і добре випалювали. Посуд прикрашали орнаментом із хвилястих ліній і завитків, що виконували магічну роль оберегу, та сонячними символами. Серед орнаментальних знаків також зустрічаються зображення тварин і людей.

Учені вважають, що трипільцям був притаманний політеїзм, анімізм і фетишизм. У житлах трипільців обов'язково були глиняні фігурки тих сил, яким вони поклонялися: Богині-Матері (символу материнства й родючості), бичу (символу обробки землі й багатства), змії (символу спритності), голубу (символу неба) та ін. Світосприйняття трипільців, їхні космологічні уявлення втілено не лише у статуєтках, але й у візерунках на кераміці – це зображення сонця, спіралі, хреста, кола, хвиль, «всевидячого ока Долі» [8, с. 34].

Важливе місце у житті трипільців належало храму, що був яскраво

розфарбований, з орнаментом, високими арками, вівтарем і жертвовною чашею. Учені зазначають, що в основі храму втілено ідею Відродження: виконуючи певні ритуали, людина прагнула досягти безсмертя власної душі [8, с. 34].

У IV тис. до н. е. із прирученням коня скотарські племена починають освоювати широку смугу євразійських степів. У Північному Причорномор'ї, на Півдні і Сході від трипільців проживало населення *ямної, середньостогівської* та інших культур. У Криму й прилеглих територіях у цей період сформувалася *кемі-обинська культура*. Згадані культури прискорили технічний прогрес. В кінці неоліту люди винайшли бронзу, що була міцніша та легкоплавкіша за мідь. Поява бронзоліварних центрів та майстрів, які вміли виготовляти бронзові знаряддя праці та зброю зумовили другий великий поділ праці – відокремлення ремесла від скотарства і землеробства. Цей період учені назвали **бронзовим віком**, що тривав на території сучасної України із III по I тис. до н. е.

У добу бронзового віку формуються *катакомбна, багатопружкової кераміки культури*, а в період пізньої бронзи вони змінилися *зрубною, середньостогівською, сабатинівською, білозерською* та іншими археологічними культурами. На думку учених, ці культури створив один народ, який формувався арійськими племенами. Упродовж декількох тисячоліть цей народ мав різні культури свого вираження. Їх називають *культурами народів «курганних поховань з вохрою»* [8, с. 36].

Основними досягненнями культур періоду бронзового віку та пізньої бронзи було широке використання каменю у будівництві, спорудження великих кам'яних будівель, кам'яних захисних споруд, розвиток обробки металу і виникнення металургії, широке застосування бронзи, поява колісного транспорту, збільшення питомої ваги ремісництва, розвиток знань про природу й суспільство.

1.2 Зародження державотворчих традицій на території України: кімерійці, скіфи, сармати

Виникнення держави є закономірним історичним процесом. Наявність державності свідчить про досягнення суспільством певного рівня соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку, хоча, водночас, може й бути результатом збігу різних історичних обставин. Варто пам'ятати, що ті державні утворення, які існували як на території Укра-

їни, так і за її межами аж до епохи Середньовіччя, не були державами в сучасному розумінні. Вони, як правило, мали лише мінімальний набір ознак державності: більш-менш окреслену територію, поділ населення на окремі соціальні групи, наявність війська. Останнє, зокрема, виконувало роль апарату внутрішнього державного примусу, тобто правоохоронні функції, а також активно використовувалося для збирання данини.

У такому контексті непересічною подією в історії України стала поява в причорноморських степах приблизно в IX ст. до н. е. *кімерійських племен* – першого народу на українських землях, про який відомо з писемних джерел. Письмові згадки про кімерійців були наслідком їхньої неабиякої військової активності. У VIII – VII ст. до н. е. вони здійснювали регулярні грабіжницькі набіги на стародавні цивілізації Малої та Передньої Азії, чим заслужено отримали негативні відгуки від тамтешніх авторів. Великий інтерес до кімерійців проявляли стародавні греки. У всесвітньовідомій «Одіссеї» Гомера вони мешкали біля входу в Аїд на березі Океану на крайньому сході, тобто на самому краю «грецького світу». Сформований греками образ грізних і загадкових воїнів надихнув американського письменника-фантаста Р. Говарда створити Хайборійську добу, головним героєм якої став кімерієць Конан-варвар. У другій половині XX і на початку XXI ст. присвячені йому книги отримали кілька успішних екранізацій та надзвичайну популярність серед творців та поціновувачів коміксів.

Кімерійці населяли територію між річками Дон і Дністер до VII ст. до н. е. Більша частина істориків вважає їхньою прабатьківщиною нижнє Поволжя, звідки вони через Північний Кавказ у пошуках пасовищ прийшли на українські землі. Водночас, окремі учені вважають кімерійців не прийшлим, а автохтонним народом. На їхню думку, це були нащадки скотарських племен ямної культури, котрі свого часу перейшли до кочового способу господарства.

Наявні нечисленні історичні джерела дозволяють зробити певні висновки про кімерійські племена.

По-перше, вони були першими кочівниками на території України. Кочове скотарство створювало постійну необхідність як внутрішньої, так зовнішньої конкуренції за місця випасання худоби, що виробило в них притаманну всім кочовим племенам агресивність та войовничість.

По-друге, кімерійці були першими кінними вершниками на території України. Їхнє військо складалося з чисельної кавалерії, яка тоді мала першокласну зброю завдяки запозиченню технологій виробництва заліза в

майстрів із Північного Кавказу. Це започаткувало на українських землях нову епоху.

По-третє, поява кімерійців прискорила завершення процесу розкладу первіснообщинного ладу і початок переходу до станово-класового суспільства, оскільки кочове скотарство давало можливість достатньо швидко накопичувати економічні ресурси і сприяти соціально-майновому розширванню населення. Виділення аристократичної верхівки суспільства потребувало створення стійких військово-політичних об'єднань.

По-четверте, розвиток політичного ладу Кімерії зупинився на рівні військової демократії. Кімерійці мали своїх вождів, влада котрих обмежувалася народним зборами. Давньогрецький історик Геродот називав їх царями. Отже, їхня форма правління поєднувала елементи монархії та республіки.

Мистецтво кімерійців мало прикладний характер. Складним геометричним орнаментом вони прикрашали посуд, зброю, зброю. Найяскравішими зразками кімерійського геометричного стилю учені вважають різьблені кістяні прикраси кінської вузди з кургану поблизу с. Зольне в Криму. До нашого часу збереглися деякі зразки кімерійської монументальної скульптури – статуї, що зображували воїнів. Це були кам'яні стовпи, на яких рельєфно зображувалися предмети одягу і зброї. Такі статуї встановлювалися над похованнями знатних кочівників.

Точні обставини зникнення кімерійської держави достеменно невідомі. Можна стверджувати, що кімерійців спіткала доля багатьох кочових народів, на місце яких рано чи пізно приходили нові кочовики, які мали більш високий рівень військово-політичної організації. У VII ст. до н. е. такими виявилися скі-

фи. За деякими джерелами, причиною падіння Кімерії стала відсутність єдності суспільства щодо протидії проникненню в причорноморські степи агресивно налаштованих скіфських племен. Кімерійці були витіснені або частково асимільовані.

Скіфи, які на кілька століть стали повноправними господарями українського степу, в стародавніх писемних джерелах мали не кращу репутацію, ніж кімерійці. Будучи вихідцями з Ірану, войовничі скіфські племена розорили низку держав Близького Сходу, допоки не осіли в Північному Причорномор'ї. Наприклад, про них згадано в Старому Заповіті, як хоробрих, нестримних і жорстоких воїнів.

Потужне державне об'єднання на чолі зі скіфами сформувалося в причорноморських степах наприкінці VI ст. до н. е. Скіфська держава, верховна влада в якій належала царям, здійснювала грабіжницькі військові походи та експлуатувала сусідні землеробські племена. Пік розквіту Скіфії припав на IV ст. до н. е. Запорукою тогочасної економічної могутності та політичної стабільності держави скіфів була жвава торгівля з грецькими колоніями, Македонським царством та римськими провінціями.

Багато інформації про скіфську державу відомо з праць Геродота, котрий її відвідав у V ст. до н. е. Він поділив жителів Великої Скіфії на кілька типів: царські скіфи, скіфи-кочівники, скіфи-землероби. Потрібно звернути увагу на те, що «скіфами» Геродот називав усіх жителів багатонаціональної скіфської держави. Історики стверджують, що скіфами-землеробами були підкорені нащадки трипільських племен, які обробляли землю на Правобережжі України між річками Дніпро та Дністер. Царські скіфи, будучи етнічними скіфами, становили привілейовану частину населення. Вони формували політичну еліту, мали свого царя, чисельне добре озброєне військо, вважали усі інші категорії своїми рабами й збирали з них данину.

Історичні джерела свідчать про надзвичайно суворий характер скіфського суспільства. Воно було патріархальним, тобто родовід вівся по чоловічій лінії, де жінки виконували другорядну роль. Наприклад, про ставлення скіфів до жінок красномовно говорить традиція поховання дружин разом із померлим чоловіком. Молодому скіфу, для того, щоб стати справжнім воїном, потрібно було випити кров першого вбитого ним ворога. Ще один популярний звичай – знімання з переможеного супротивника скальпа. Водночас, у скіфів жорстокість до ворогів йшла нога в ногу з безмежною відданістю дружбі. Через 2 тис. років подібне ставлення до бойового побратимства спостерігалось в українських козаків.

По собі скіфи залишили унікальні історичні пам'ятки – кургани. Це були поховання скіфських царів, які за своєю пишністю наближалися до давньоєгипетських гробниць.

Одним із найбільших скіфських курганів вчені називають Чортомлиць-

кий поблизу м. Нікополя Дніпропетровської області. Він мав висоту приблизно 20 м, а окружність – 350 м. У поховальних камерах були поховані цар, цариця, шість воїнів та 11 бойових коней. Біля похованих знайшли велику кількість дорогоцінних речей, мечі, сагайдаки зі стрілами, головні убори і одяг із золотими та срібними прикрасами, золотий, срібний посуд.

Феноменом скіфського мистецтва є вироби із золота, бронзи та інших металів, що були предметами культу, розкоші, прикрас, зброї, зброї тощо. Всесвітню популярність отримали такі шедеври мистецтва, як золотий гребінь з кургану Солоха, на якому зображений бій скіфів з греками, срібна амфора з кургану Чортотлик та ін. Світове визнання здобула золота пектораль з кургану Товста Могила на Дніпропетровщині. Цю прикрасу, на замовлення скіфів, виготовив талановитий давньогрецький майстер, використовуючи різні мистецькі прийоми (лиття, гравірування, паяння, інкрустацію). Золота пектораль має три яруси, у яких відображене світобачення скіфів. У середньому ярусі зображені птахи і рослинні мотиви. На двох інших – сцени боротьби звірів та сюжети зі скіфського життя. Вражає реалізм, гармонійність та пропорційність образів, динаміка сцен боротьби тварин.

Самобутнім проявом скіфської культури є *звіриний стиль* у мистецтві. Зображення птахів, риб, оленів, вовків прикрашають зброю, кінську вузду, предмети побуту. Учені вважають, що в основу звіриного стилю покладені магічні уявлення скіфів про намагання оволодіти якостями, які притаманні звірям: прудкість, сила, довершеність. Інші дослідники спостерігають зв'язок між звіриним стилем і міфологією, коли скіфські боги мали зооморфний образ. Звіриний стиль також трактують як символічно-знакову систему, у якій були втілені загальні уявлення про світобудову [8, с. 41].

Скіфська держава запам'яталася блискуче спланованою та організованою відсіччю перській воєнній загрозі. У 512 р. до н. е. в Північне Причорномор'я увійшла величезна армія перського царя Дарія I. Скіфи, розуміючи про нульові шанси перемоги в генеральній битві, вдалися до партизанської війни, використовуючи на теренах України тактику «випаленої зем-

лі». Вона передбачала уникнення прямих сутичок з персами, нападами на дрібні перські загони із засідок, знищення врожаю, отруєння криниць. Таким чином, загарбникам не залишилося нічого іншого, як ганебно відступити. З теперішньої позиції цей історичний епізод варто розглядати як перше вдале ведення асиметричної війни проти набагато сильнішого в усіх аспектах ворога.

Утім, через півтора століття скіфська держава зазнала катастрофічної поразки у війні з Македонією. У 339 р. до н. е. у вирішальній битві кочовики були вщент розгромлені Філіпом Македонським – батьком Олександра Великого. Тоді загинув один із найвідоміших скіфських правителів – 90-річний цар Атей. Це стало початком кінця Великої Скіфії, яка з часом була підкорена іншими іраномовними кочовими племенами – *сарматами*.

Першими сарматськими племінними об'єднаннями були язиги та роксолани. На території України вони з'явилися в II ст. до н. е. Про сарматів найбільше відомо з праць давньоримських авторів.

Сарматські племена за своїм способом життя та побутом фактично нічим не відрізнялися від своїх попередників – скіфів та кімерійців. Аскетизм «рядових» сарматів був характерний для всіх кочовиків. Мешкали вони зазвичай таборами, які в разі необхідності переїздили на більш придатні для випасання худоби землі. Оскільки кочове господарство за своєю природою не могло задовольнити економічні інтереси сарматського суспільства, зокрема його політичної верхівки, звичною практикою були військово-грабіжницькі походи, найчастіше спрямовані на території землеробських племен.

Хоча за рівнем культурного та політичного розвитку сармати поступалися скіфам, адже на відміну від останніх повноцінної держави вони так і не утворили, у військовій справі вони досягли чималих успіхів. У ті часи сарматська кіннота вважалася грізною силою. У повністю мілітаризованому суспільстві впродовж кількох століть удосконалювалася військова тактика. На ранньому етапі основу сарматського війська, подібно до скіфського, становила легка кавалерія. Легкоозброєні кінні вершники віддавали перевагу безконтактному бою, вміло використовуючи лук і стріли. Однак вже пізніше сармати робили акцент на застосуванні важкої кінноти, яка здійснювала потужні лобові атаки. Вона формувалася з представників сарматської родоплемінної аристократії. Хоча вершники і коні мали досить примітивні захисні лати, починаючи з епохи середньовіччя їх нерідко вважали «першими лицарями старої Європи». Серед польських шляхтичів,

скажімо, було модним виводити свій рід від сарматів. Своїми пращурами їх вважали й українські козаки.

На відміну від скіфів, у сарматських племенах незрівнянно вищий соціальний статус мали жінки. Зокрема, вони полювали та воювали нарівні з чоловіками. Особливий спосіб життя сарматок сприяв появі давньогрецької легенди про амазонок, від шлюбу яких зі скіфами нібито з'явилися сармати. Грецькі автори зазначали, що жінки кочовиків нерідко видаляли собі праві груди для більш ефективного використання списів та луків, оскільки це начебто давало можливість «перенаправити життєву силу в праву руку». Геродот розповідав про оригінальні шлюбні традиції у Сарматії, відповідно до яких право вийти заміж мала лише та сарматська дівчина, котра вбила ворога. Сарматки відзначалися також сильним потягом до гарного вбрання та дорогих прикрас, про що неодноразово свідчили археологічні знахідки.

У мистецтві сарматів, як і у скіфів, також існував звіриний стиль. Водночас на основі скіфського ужиткового мистецтва сармати створили так званий новий звіриний, поліхромно-інкрустаційний стиль. У золоті прикраси, які грецькі майстри виготовляли на замовлення сарматської знаті, вони вмонтовували велику кількість дорогоцінних каменів.

Серед відомих пам'яток сарматського мистецтва привертає увагу великий комплекс золотарських виробів, відкритий у 1980-х рр. в одному із курганів на південно-східній околиці м. Азов. Тут знайдено багато декорованих золотом предметів. Серед них – накидка на коня, два стяги, декоровані вісьмома видами нашитих бляшок, виготовлених із тонкого штампового золота. Також тут виявлено парадний вуздечний набір для коня, від якого збереглися прикраси кінської зброї високого художнього рівня [8, с. 43]. Однією із найбагатших пам'яток культури сарматів є могила цариці в кургані Хохлач на Подонні, що відома як «Новочеркаський скарб», оскільки тут було знайдено 700 золотих бляшок. Визначним є поховання сарматської жриці I ст. н. е. в Соколовій Могилі на Південному Бузі поблизу с. Ковалівка Миколаївської області.

Релігійні вірування сарматів багато в чому подібні до скіфських. Головними у сарматів були культи сонця та вогню, Великої Богині-матері Ас-

тарти, а також культ бога війни, якого уособлював меч. Великого значення у віруваннях сарматів набув культ предків. Поруч із цим визначне місце в релігійно-культових уявленнях сарматів посідали образи тварин. Одним із головних культів був культ коня. Часто до могили померлого клали кінську вуздечку.

У чоловічих могилах найчастіше виявляють зброю і кінське спорядження, у жіночих – посуд, прикраси (браслети, діадеми, персні, намиста, бронзові круглі люстерка, фібули-застібки тощо).

У III ст. н. е. сарматське суспільство стало жертвою «Великого переселення народів». Спочатку сармати зазнали поразки від готських племен з півночі, а вже наступного століття – від навали тюркомовних кочівників-гунів.

Кімерійці, скіфи та сармати залишили помітний слід у стародавній історії України. Створивши на українських теренах перші державні об'єднання, вони прискорили державотворчі процеси в підкорених ними некочових народів. Попри загалом грабіжницьку економічну політику щодо землеробських племен Середнього Подніпров'я, ці кочовики через свою політичну активність сприяли активізації торговельних зв'язків українських земель з провідними тогочасними цивілізаціями, зокрема з давньогрецькою. Втрата політичного домінування кімерійців, скіфів та сарматів у причорноморських степах зовсім не означала їхнього повного зникнення, хоча й вони не зберегли своєї етнічної самобутності. Ті, хто вирішив залишитися на власній землі, був асимільований іншими народами.

1.3 Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Поява давньогрецьких колоній у Північному Причорномор'ї є унікальною сторінкою в історії України. Починаючи з VII ст. до н. е. вони заснували у Північному Причорномор'ї низку оазисів міської цивілізації, встановлюючи різноманітні зв'язки як з тамтешніми кочовиками – скіфами та сарматами, так і з праслов'янськими землеробськими племенами Середнього Подніпров'я.

У світовій історії заснування колоній було звичним явищем. Провідну роль у тому відігравав демографічний чинник, коли розмір та/або обмежені природні ресурси територій не могли достатньою мірою забезпечити кількісно зростаюче населення нормальними умовами життя. В такому сенсі стародавні греки були не першим і далеко не останнім народом, якому бу-

ло «затісно» на своїй Батьківщині. Їхніми попередниками вважають фінікійців – стародавніх жителів вузької прибережної смуги на Близькому Сході, засновників багатьох колоній на узбережжі Середземного моря, найвідоміша з яких – Карфаген. Наступниками греків були вихідці зі Скандинавії, що мали прямий стосунок до створення низки держав, зокрема Київської Русі.

Велика грецька колонізація розпочалася у VIII ст. до н. е. Спочатку вона торкнулася Середземномор'я – узбережжя північної Африки, Іспанії, Франції, Італії. Століттям пізніше увагу енергійних греків привернуло Чорне море. «Непосидючість» жителів Стародавньої Греції зумовлювалася не лише названими вище причинами – перенаселенням і нестачею ресурсів, хоча й вони відігравали ключову роль. Причинами пошуку щастя за сотні й тисячі кілометрів від рідних земель були системні політичні чвари в грецькому суспільстві між різними соціальними групами, що іноді доходили до воєнних дій, необхідність знайдення нових ринків збуту для продукції місцевих ремісників, а також джерел отримання таких важливих металів, як золото, срібло, мідь, залізо, олово.

Перше грецьке поселення в Північному Причорномор'ї з'явилося у VII ст. до н. е. Воно розташовувалося на Березанському півострові (сьогодні – це острів поблизу м. Очаків). У VI ст. до н. е. греки проявили більшу активність, заснувавши такі відомі міста, як: Пантікапей (м. Керч), Феодосію, Ольвію, Тіру, Херсонес.

Потрібно сказати, що грецькі колонії не варто ототожнювати з колоніями європейських держав зразка XIX чи першої половини XX ст. Поселення греків не були колоніальними володіннями своїх метрополій і їхні стосунки будувалися на засадах економічної та політичної рівноправності. До того ж, траплялося, що засновані міста-колонії самі могли виступати у вигляді метрополій, тобто створювати свої колоніальні поселення. Так, скажімо, засновниками таких полісів, як Тіра, Ольвія, Пантікапей, Феодосія, були вихідці з м. Мілет – грецької колонії, яка існувала на заході сучасної Туреччини.

Греки створювали міста на незаселених місцевими племенами землях. Стосунки із сусідами зазвичай мали мирний характер і до військових конфліктів доходило не часто. Запорукою такого співіснування слугувала відсутність у колоністів намірів поширювати свою владу на негрецьке населення. Вони натомість організовували торгівельну співпрацю на взаємовигідних умовах. Високоякісні товари грецьких ремісників (зброя, коштовно-

сті, одяг) особливо імпонували представникам тамтешньої аристократії, зокрема скіфської та сарматської.

У містах-колоніях суспільно-політична організація, соціальна структура населення, рабовласницький лад, адміністративне управління, моральні норми поведінки, матеріальна та духовна культура тощо повністю відповідали еллінським традиціям. Хоча серед міського населення траплялися й не греки (їх називали варварами), їхній вплив на грецький спосіб життя був мінімальним. Характерно, що політична верхівка скіфів і сарматів відзначалася прагненням мешкати в грецьких містах, користуючись благами високої міської цивілізації.

Грецькі міста були суверенними рабовласницькими державами, що забезпечувалося органами законодавчої та виконавчої влади. Колонії мали республіканську форму правління. Найвищим законодавчим органом були Народні збори, в яких брали участь усі громадяни, та Рада, сформована з найбільш поважних громадян. Остання працювала на постійній основі, готуючи проекти постанов і законів, що регулювали різні сторони життя міст, зовнішні угоди з іншими містами тощо. Вони набирали юридичної сили лише після схвалення на скликаних Народних зборах. Виконавчу владу становили профільні органи – колегії, які займалися проблемами фінансів, суду, дипломатії, оборони міст та іншими питаннями внутрішньої та зовнішньої політики. Питаннями міського благоустрою займалися астіноми. Найвища державна влада зосереджувалася в колегії архонтів, котрі з-поміж себе обирали очільника держави – головного архонта.

Основа економіки грецьких міст-колоній становили ремесла (металургія, гончарство, ювелірна справа), рибальство, виноробство та сільське господарство. Греки досягли великих успіхів у вирощуванні зернових злакових культур (пшениці, ячменю, жита, гречки, проса), скотарстві, городництві та садівництві. Аграрно-сировинну продукцію в значній кількості вони експортували до Греції, Малої Азії, Єгипту, середземноморських держав. Водночас, важливу роль у структурі торгівлі відігравало землеробське та кочове населення України, котре насамперед цікавили ремісничі вироби. Піку економічного розвитку грецькі колонії досягнули в IV ст. до н. е. Найуспішнішою з них тоді була Ольвія – великий центр торгівлі між Грецією та її чорноморськими колоніями.

Основа релігійних вірувань полісів Північного Причорномор'я становило багатобожжя. До їх пантеону входили грецькі боги: Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра, Діоніс, Кібела та інші. Гесіод у

«Теогонії» зазначає, що у містах-державках Північного Причорномор'я знали близько 33 тис. божеств. Головним був культ Ахілла, у Пантікапеї особливо шанували Афродіту, в Херсонесі – Артеміду, в Ольвії – Аполлона. Поряд із грецькими культурами в полісах Північного Причорномор'я з'являлися культури божеств місцевих релігійних систем.

Важливими сторонами культурного життя населення були *писемність* та *освіта*. Головною була еллінська мова і писемність з її різними діалектами. На основі аналізу великої кількості епіграфічних джерел учені доходять висновку, що багато жителів міст і сільських поселень знали грамоту, вміли писати й читати.

Літературну спадщину митців полісів Північного Причорномор'я становлять віршовані почесні епіграми, епітафії та ділова проза. Епіграми створювали на честь героїв, яких обожнювали, зокрема, Ахілла. Їх карбували на кам'яних стелах або на п'єдесталах для скульптур.

Ділова проза представлена декретами й постановами, законами, присягами, договорами з іншими державами, наказами, листами, що складені за грецькою формою. Найбільше таких документів знайдено в Ольвії.

Мистецтво міст-полісів Північного Причорномор'я було схожим до мистецтва Греції. Значного розвитку тут набула *архітектура*. Існують свідчення, що в Ольвії та Пантікапеї були збудовані храми на честь Аполлона, Зевса, Кібели, Гермеса, Посейдона, Деметри, Афродіти та ін. На жаль, ці пам'ятки архітектури не дійшли до нашого часу.

Провідне місце у мистецтві полісів Північного Причорномор'я належало *монументальному живопису*, що мав два основних напрями: сакральний і наївно-реалістичний.

Різноманітні розписи (портрети, міфологічні сюжети, сцени з реального життя) прикрашали громадські й житлові будівлі. Художники

зображали силует і контур, фас і профіль; використовували червонувату, білу, зелену, чорну фарби. Згодом у розписах з'являється рухливість фігур, драматизм.

Вражаючими є розписи поховальних склепів заможних громадян, які було знайдено в Пантікапеї. На стіні одного зі склепів цього міста зображено голову богині Деметри. Художник майстерно намалював прекрасне жіноче обличчя з великими виразними очима.

Серед різних видів мистецтва полісів Північного Причорномор'я досить яскраво представлена **скульптура**. Уже в епоху архаїки сформувалися головні типи монументальної скульптури – зображення оголених юнаків-атлетів – *кюросів* та подібних жіночих постатей, яких називали *корами* (від грец. *kora* – діва). За функціонально-тематичним призначенням скульптури поділяють на чотири підгрупи: сакральну, надмогильну, портретну і декоративну.

Матеріалом для скульптури слугував вапняк, мармур, теракота, бронза, дерево та рідкісні метали. Скульптурою прикрашали храми, площі, громадські будівлі, її використовували як надгробні пам'ятники. У скульптурі в прекрасних образах богів, богинь та героїв був втілений античний ідеал досконалої, гармонійно розвиненої людини.

Відомі шедеври видатних давньогрецьких скульпторів Фідія, Скопаса, Праксителя, Лісіппа та інших. Так, до школи Фідія відносять мармурову голову Зевса в Ольвії. До школи Скопаса належать поліхромна мармурова голова Геракла з Пантікапея, голова Кібели і юнака з Херсонеса. Подібними до стилю школи Праксителя є мармурові статуї Діоніса і музи IV ст. до н. е. з Пантікапея і Ольвії. Проте, найбільшого поширення набули мармурові та теракотові копії Афродіти цього майстра.

Важливе місце у житті мешканців грецьких міст-колоній відігравав **театр**. До нашого часу дійшли свідчення про театри Ольвії, Херсонеса, Пантікапея, Боспору. Збереглися також зображення масок і численні статуетки акторів. У Херсонесі було знайдено залишки античного театру, що функціонував з кінця III ст. до н. е. до VI ст. н. е. У ньому нараховувалося близько трьох тисяч місць. Тут йшли постановки грецьких драматургів і місцевих авторів. Найбільшої популярності у глядачів набули трагедія Еврипіда «*Іфігенія в Тавриді*», «*Скіфи*» Софокла, «*Скіфи і таври*» Антифана.

Багатство причорноморських колоній привернуло увагу могутньої Римської держави. Їхнє остаточне підкорення завершилося у 68 р. до н. е., коли римлянам вдалося розгромити створене грецькими полісами по обидва боки Керченської протоки Боспорське царство. Це завоювання інкорпоровало Північне Причорномор'я до економічної та політичної системи Римської імперії, забезпечивши тимчасову стабільність і розквіт. Утім, зворотною стороною медалі інтеграції в імперський простір, що створювало додаткові можливості для збуту своєї продукції, була економічна конкуренція з іншими аграрними регіонами. В II ст. н. е. давньогрецькі міста-

колонії, найбільш спрямовані на експорт збіжжя, не змогли витримати конкуренції з дешевшим єгипетським зерном.

У III ст. н. е. у Північному Причорномор'ї давалися ознаки наслідки системної кризи Римської держави. Насамперед, це стосувалося занепаду рабовласницького ладу, що виявилось у зниженні продуктивності праці рабів та їхньої нерентабельності як «живого товару». Водночас, у містах загострювалися протиріччя між привілейованими громадянами та соціальними низами, чисельність яких зростала за рахунок колишніх рабів.

Утім, вирішальну роль у падінні причорноморських колоній відіграв зовнішній чинник. У другій половині III ст. н. е. вони зазнали потужної навали з боку готських племен, а в IV ст. їх остаточно добили гуни.

На скільки відчутним був вплив тисячолітнього перебування грецьких полісів на подальші історичні процеси та формування українського народу? Передусім варто сказати, що стародавні греки створили на теренах України перші повноцінні міста з розвинутою системою самоуправління та благоустрою. Їхній демократичний устрій сприяв розвитку відповідних традицій в майбутніх історичних періодах, коли формувалися паростки української державності. Запроваджені греками прогресивні методи ведення господарства через тісні економічні зв'язки проникали до праукраїнських землеробських племен, позитивно впливаючи на їхню продуктивність праці та прискорюючи соціально-економічні та політичні процеси. Попри те, що стародавні греки вважали інші народи варварськими і тому намагалися уникати кровозмішування з ними, і це мінімізувало їхню участь в українському етногенезі, не можна заперечувати існування між нами історико-генетичного зв'язку. Безмежне цінування свободи, прихильність до демократії, креативність, життєлюбність – саме ці риси найбільш характерні українцям.

1.4 Східні слов'яни: теорії щодо походження, соціально-економічний розвиток і суспільна організація

У першій половині I тис. н. е. на території Середнього Подніпров'я, Придністров'я та Волині остаточно оселилися слов'янські племена. Слов'яни виникли з індоєвропейського населення Східної Європи. З приводу їхнього походження існує чимало версій. Розглянемо деякі з них.

Автором найдавнішої дунайської концепції є Нестор-Літописець. У «Повісті минулих літ» він написав, що слов'яни після того, як осіли на

угорських і болгарських берегах р. Дунай, «розійшлися по землі і прозвалися іменами своїми, [од того] де сіли, на котрому місці». Попри відсутність достатньої кількості археологічних джерел на підтвердження слів Нестора, вона отримала значну підтримку серед низки відомих істориків XIX ст. з Російської та Австрійської імперій.

Відповідно до наступної версії походження слов'ян їхніми пращурами виступала група племен скіфської і сарматської доби, яка жила у Північному Причорномор'ї. З часом вона вирушила на захід, північ і північний захід. Ця ідея мала свої витоки з «Баварської хроніки» IX ст. і залишалася популярною в країнах Західної Європи до XVIII ст.

Значно кращу доказову базу має Вісло-Дніпровська концепція, розроблена чеським славістом Л. Нідерле. На його думку, прабатьківщина слов'ян охоплювала терени Східної Польщі, Полісся, Поділля, Волині й Київщини, включно з басейном р. Десна. До таких висновків він дійшов на підставі аналізу писемних джерел, праць із мовознавства, результатів археологічних розкопок.

Прихильники Вісло-Одерської концепції вважають прабатьківщиною слов'ян територію між річками Вісла та Одер. Археологічні дані її безпосередньо пов'язують із лужицькою та, меншою мірою, з пшеворською, поморсько-підкльошовою та празько-корчацькою культурами.

Загалом перші писемні згадки про слов'ян датуються I–II ст. н. е. у працях римських авторів Плінія Старшого, Клавдія Птолемея, Корнелія Тацита. Вони називали слов'ян венедями, які мешкали у лісостеповій смузі від Дніпра до Вісли, межуючи на півночі з германцями, а на півдні – зі скіфами й сарматами. Венедська ранньослов'янська спільність припинила своє існування внаслідок вторгнення у I–II ст. з Балтії східногерманських племен готів, що призвело до поділу венедів на дві частини: склавівів і антів. Обидві назви відомі з VI ст. із праць візантійсько-готського історика Йордана та його візантійського колеги Прокопія Кесарійського. Наприкінці II – на початку III ст. були утворені протодержавні об'єднання: Антський та Склавінський союзи. Від повноцінних держав вони відрізнялися характерними для раннього середньовіччя ситуативними та нестійкими внутрішніми зв'язками, що сформувалися внаслідок кризи родоплемінних відносин.

За даними археологічних джерел, Антський союз існував на території Середнього Подніпров'я, лівого берега р. Дніпро та Південного Побужжя. Він був конфедеративним військово-політичним союзом племен, створе-

ний у часи «Великого переселення народів» для протистояння навалам степових кочівників, а також для здійснення грабіжницьких нападів на сусідні землі. Антське суспільство ділилося за територіальною ознакою, воно мало професійну дружину, загальні збори (віче), ієрархію божеств. Цілком можливо, влада у союзі передавалася у спадок. Пік могутності антів припав на IV–VI ст. На початку VII ст. вони були розгромлені аварами – тюркомовними кочівниками.

У другій половині I тис. у слов'янській спільноті, яка являла собою величезний конгломерат великих племінних об'єднань, виокремилися три гілки: східна, західна та південна. Велике розселення слов'ян у V–VII ст. започаткувало процеси подальшої їхньої диференціації в межах кожної із окремих груп, тобто формування окремих слов'янських етносів. Так, зі східної гілки утворилися український, білоруський та російський народи, західної – польський, чеський і словацький, південної – болгарський, сербський, чорногорський, хорватський, словенський, македонський та боснійський.

У VII ст. східні слов'яни зосереджувалися на правому березі Дніпра, тобто тій частині лісостепової України, де з давніх-давен існували землеробсько-скотарські традиції. Цьому сприяли оптимальні природно-географічні умови: помірний клімат, родючі ґрунти, трав'янисті луки, розгалужена річкова система. Тому закономірно, що саме сільське господарство лежало в основі економічної системи та повсякденного життя слов'ян. Вони вирощували зернові культури (просо, ячмінь, пшеницю, жито, овес), технічні (льон та коноплю), а також овочі (горох, ріпу, редьку, цибулю, часник). Землеробство було орним та екстенсивним. Це означало, що землі експлуатувалися до повного виснаження, а їхня родючість відновлювалася шляхом перелогу залежно від потреб господарства.

До більш прогресивного інтенсивного землекористування слов'яни перейшли у VIII ст. Дослідники це пояснили покращенням кліматичних умов, зростанням населення, а також вдосконаленням сільськогосподарських знарядь праці, зокрема появою та системним використанням колісного плуга із залізними наральниками на дерев'яних ралах. Подальший розвиток землеробства був прискорений появою у слов'ян тягової сили - коней і волів.

Водночас, важливе місце у господарстві східних слов'ян посідали тваринництво і птахівництво. Отримані з них продукти не лише розширювали раціон харчування землеробів, а й давали можливість узимку робити запа-

си їжі, оскільки заморожені туші тривалий час могли зберігатися в господарських ямах-коморах. Слов'яни вирощували велику рогату худобу, коней, овець, свиней, кіз. Їх, окрім їжі, використовували для переробки або вживання як сировину в інших сферах господарської діяльності (кістки, роги, кінський волос, вовна тощо). Характерно, що у слов'ян виробництво молочної продукції супроводжувалося багатьма ритуалами, пов'язаними з дохристиянськими релігійними віруваннями.

Серед інших промислів, якими займалися слов'яни, варто виокремити мисливство і збиральництво. Перше давало додаткові продукти харчування, і, що важливо, було одним із засобів отримання шкір і хутра. Вони забезпечували внутрішні побутові потреби (виготовлення одягу й взуття), а шкурки пухнастих звірів були одним із стратегічно важливих товарів у зовнішній торгівлі. Об'єктом збиральництва були плоди, ягоди, гриби, горіхи, березовий сік, а також різноманітні трави для медичних та господарських потреб. Особливо важливим було збирання меду. Лісове бортництво поступово еволюціонувало до пасічного бджільництва.

Отримані різними способами продукти слов'яни вживали як в сирому, так і в приготовленому вигляді. Їжу зазвичай піддавали термічній обробці (варили, випікали, смажили) або ж сушили, в'ялили, квасили, засолювали. Від інших середньовічних племен слов'яни відрізнялися порівняно більшою присутністю хліба в харчовому раціоні.

Поступово зростало значення в економіці й побуті металургійного виробництва, оскільки воно забезпечувало своєю продукцією як землеробство, так і інші види ремесел. Продовжувала відігравати велику роль кераміка, з якої здебільшого виготовляли посуд. Спочатку давні слов'яни створювали керамічні вироби ручним способом. Переважно цим займалися жінки для забезпечення домашніх потреб. З появою гончарного круга та відповідних майстрів виробництво керамічного посуду набуло статусу ремесла. Потрібно підкреслити, що кераміку справедливо називають «прапором археологічної культури», оскільки у ній відображаються етнічні особливості певних груп, племен, народів. Саме тому багато з них отримали свою назву за формою або характером орнаменталізації посуду. Наприклад – «Культура мальованої кераміки», «Культура шнурової кераміки» тощо. Нарешті, у структурі виробництва слов'ян помітне місце належало деревообробці. Дерево, будучи доступним матеріалом, широко використовувалося в житловому будівництві, зведенні господарських споруд, укріплень, для виготовлення різноманітних деталей знарядь праці, предметів побуту.

Оскільки через землі східних слов'ян проходила низка важливих торгових шляхів, це сприяло їхньому активному залученню до міжнародної торгівлі. Найбільшим був Дніпровський шлях, посередині якого в V ст. виник Київ. Це було не випадково, оскільки міста, будучи місцями компактного зосередження ремісників і купців, зазвичай засновували на річках, адже ті слугували основними транспортними артеріями.

В основі суспільної організації слов'ян лежала родова община, яка складалася з представників трьох-чотирьох поколінь. Розташовані на певній території кілька родів становили сусідську общину, а вже кілька таких общин утворювали плем'я. В другій половині I тис. створені з них «оборонні» племінні союзи були головною формою суспільної організації. Ці об'єднання були побудовані на принципах кривної спорідненості. Адміністративно-політичними центрами союзів племен були міста. Наприклад, столицею полян був Київ, сіверян – Чернігів, деревлян – Іскоростень. Серед інших східнослов'янських племінних союзів на території сучасної України в «Повісті минулих літ» названо дреговичів, волинян, дулібів, білих хорватів, уличів і тиверців. Напередодні утворення Київської Русі ці племінні спільноти трансформувалися в племінні князівства, а в деяких із них, зокрема, в полян і деревлян, верховна влада вже передавалася у спадок. Тобто, на зміну військовій демократії прийшло військово-ієрархічне правління – княжіння.

Економічний розвиток племен східних слов'ян закономірно позначився на їхньому соціальному та політичному житті. По-перше, внаслідок зростання продуктивності праці фактично відпала необхідність колективного обробітку землі, яка стала переходити у власність окремих сімей. По-друге, створений надлишок продуктів поширював соціальну диференціацію – з'являлися та кількісно збільшувалися категорії населення, не задіяні в сільському господарстві: ремісники, купці, жерці, професійні дружинники. Останні були головним інструментом, за допомогою якого князь збирав данину та завойовував нові території. Поступово дружина еволюціонувала до самостійного органу публічної влади – найуспішніші дружинники формували боярську раду – дорадчий орган при князеві. Бояри отримували від нього землю за службу, перетворюючись на великих землевласників. Звичайні дружинники слугували опорою племінної аристократії.

На тлі цього зменшувалася роль народного віча – вищого органу родоплемінного союзу, на якому розв'язували питання економічного та політичного життя, війни та миру. Таким чином, засновувалися нові суспільні

відносини, де запроваджувалися авторитарні методи володарювання з одночасною втратою більшою частиною населення участі в державному управлінні. «Військова демократія» витісняла старі родові стосунки, формуючи ґрунт для розвитку феодальних відносин та формування нового суспільного ладу.

1.5 Духовна та матеріальна культура східнослов'янських племен

Формування східнослов'янського етносу та його самобутніх культурних традицій активно відбувалося у період так званої *зарубинецької культури* (I ст. до н. е. – I ст. н. е.). Серед усіх слов'янських племен вагому роль починають відігравати поляни з центром у Києві, на яких у VII ст. вперше поширюється назва «Русь».

У питанні походження етноніма «Русь» існує багато гіпотез. Найважливішими з них вважають варязьку і автохтонну. Перша ґрунтується на припущенні, що «руссю» фіни називали одне з племен норманів-шведів. Однак М. Грушевський довів, що у Скандинавії ніколи не ототожнювали варягів з «руссю». Русь для них була чужою землею. Навпаки, існує багато підстав, щоб вважати, що назва «Русь» має місцеве походження. Це доводять арабські джерела. Зокрема, сирійський письменник «псевдо-Захарій» вже у 555 р. називає «руссю» «рослий могутній народ», що жив приблизно в Придніпров'ї. Жодне східне джерело не ототожнювало русів із скандинавами. І в грецьких джерелах, з приводу нападу Русі на Царгород у 860 р., їх названо росами, а не варягами, яких греки добре знали. Назви річок в Україні (Рось, Роска та ін.) також є свідченням того, що назва «Рось» – місцевого походження. Пізніше, в XI – XII ст., термін «Русь» був синонімом Київського князівства.

Світогляд давніх слов'ян був орієнтований на єдність з природою. На зорі власної історії праукраїнці спиралися на міфологічну картину світу, обожнюючи сили природи, вірячи у численних духів і демонів. Людина вважалася частиною природи, залежною від стихій. Отже, слов'яни були типовими язичниками. У міфологічній свідомості не існувало розподілу світу на природний і надприродний. Світ поділявся на «свій» – позитивний і «чужий» – негативний, ворожий. Світ вважався впорядкованим, якщо був оцінений за сімома координатами: схід – південь – захід – північ і верх – середина – низ. У центр цієї світової моделі людина ставила себе.

Здавна кожне плем'я стародавніх слов'ян поклонялося власному бого-

ві, але поступово склався пантеон слов'янських богів, які уособлювали сили природи. Головними богами у східнослов'янському пантеоні були: *Перун* – бог дощу, грому і блискавки, а також бог війни та воїнів; *Сварог* – бог неба, вогню, заліза, ковальства і шлюбу; *Дажбог (Дайбог)* – син Сварога, бог сонця, який на зиму ховає живильні промені, а весною знову посиляє їх на землю. Поруч із цими опікунами природних явищ, виробничої діяльності людини були *Ярило* – бог весняних робіт та плотської любові, *Велес* – бог скотарства, *Лель* – бог кохання і бджолярства.

Особливо шанованими у давніх слов'ян були жіночі божества. Богинею–матір'ю світу вважали *Ладу*, ім'я якої часто зустрічається в українському фольклорі. Матір-Землю символізувала богиня *Берегиня*. Землю вважали центром Всесвіту, а його уособленням було Прадерево світу, яке й досі вишивають на рушниках у вигляді дивовижної квітки, дерева життя. *Мокош* вважалася богинею водяної стихії.

Поруч із цими богами слов'яни також поклонялися різним демонічним істотам – мавкам, русалкам, лісовикам, домовикам, водяникам та ін. До них люди зверталися за щастям, ворожили, приносили жертви.

Варто зазначити, що попри розвинену систему вірувань майже немає свідчень про наявність храмів та жерців у слов'ян, а також про зовнішній вигляд слов'янських ідолів. Часто вони поклонялися предметам, присвяченим божеству. Давні слов'яни молилися перед вівтарями, що споруджувалися на відкритих святилищах, обнесених дерев'яним частоколом. Святилища зводилися на березі річок, у гаях, на пагорбах. Це є свідченням прагнення слов'ян не відокремлювати божество від природи.

Слов'яни жили переважно сільським життям; пасовище, косовиці, ліс – усе було зосереджене біля двору господаря. Пізніше почали зводити «городи» – загороджені місця, добре укріплені. У центрі такого міста стояв *дитинець* (замок князя), оточений острогом, де збиралися жителі навколишніх сіл у часи ворожих нападів. Таких міст у нашій землі було дуже багато, тому скандинави називали цю територію «Гардарикою», країною міст.

Навколо центрів, що привертали увагу купців, почали виникати ремісничі райони – *слободи* (від свобода), які спочатку були незалежними від основного міста.

Жили давні слов'яни переважно у напівземлянках. Стіни будували з дерева й обмащували глиною або переплітали хмизом вертикальні стовпи чи робили зруби. Спочатку хати опалювалися відкритим вогнищем, а у першій половині I тис. н. е. з'явилися глинобитні печі.

Найрозвинутішими галузями виробництва слов'ян були металообробне

та залізообробне ремесло, оскільки від них залежали розвиток землеробства та військова могутність. Серед ремесел важливе місце займала ковальська справа: у поселеннях були знайдені залишки кузень, а також горнів з видобутку криці. Слов'яни майстерно виготовляли зброю – мечі, кинджали, сокири, щити, наконечники стріл та списів. Вміли також виробляти прикраси та деталі одягу з бронзи, свинцю, латуні, а іноді зі срібла.

До нашого часу не дійшли пам'ятки зодчества давніх слов'ян, оскільки основним будівельним матеріалом було дерево. В його обробленні слов'яни досягли високої майстерності. Вони використовували різноманітні прийоми різьблення, зображали знаки-символи. Найбільшого поширення набули так звані *солярні знаки* (символи Сонця), що дійшли до нашого часу. У традиціях українського народного мистецтва вони найбільше збереглися на Гуцульщині.

Високого рівня розвитку досягло *декоративно-ужиткове мистецтво* слов'ян: гончарство, ткацтво, вишивка, виготовлення прикрас. Вироби щедро прикрашалися орнаментом, що мав оберігати людину від злих духів. Лінійний і хвилястий орнаменти символізували воду, річку. У давніх вишивках використовували символіку рослинного і тваринного світу.

Мистецтво *скульптури* у давніх слов'ян мало релігійний характер. У святилищах та *капищах* – місцях, де проходили відправи релігійних обрядів вони ставили стовпоподібні статуї богів, так звані *ідоли* або *кумири*. Рештки одного з таких святилищ знайдено в Києві неподалік колишнього князівського палацу. Ідолів виготовляли з дерева або каменю, іноді – з металу. Оскільки після запровадження християнства ідолів знищували, то до наших днів дійшла лише незначна кількість пам'яток язичницької слов'янської культури. Найвідомішою з них є *Збруцький ідол* або *Святовит* (IX ст.), знайдений у 1848 р. у річці Збруч поблизу міста Гусятина на Тернопільщині. Зараз він зберігається у Краківському музеї.

Збруцький ідол є яскравим відображенням системи язичницького світогляду. Це був чотиригранний стовп висотою понад два метри, прикрашений рельєфними зображеннями. Учені припускають, що чотири грані й звернені на чотири сторони світу обличчя, ймовірно, означали для давніх слов'ян, що магічна сила цього ідола поширюється на весь світ. По вертикалі стовп ділиться на три частини, де містяться зображення, що символізують три світи: вищий (небесний), середній (земний) та нижній (підземний).

Збруцький ідол - IX ст.

На верхньому рівні зображено образи богів (на думку учених, це Мокош, Лада, Перун та Даждбог), на середньому – маленькі фігурки людей, що взяли за руки, на нижньому – бога, який тримає Землю. Дослідники вважають, що це Велес. Завершує стовп гостроверха шапка, що об'єднує лики усіх чотирьох богів.

Важливе місце у житті східнослов'янських племен займала *музика*. Відомо, що наші предки ще в дохристиянські часи мали різноманітні музичні інструменти, обрядові традиції та різножанровий фольклор. Давні слов'яни вміли грати на гусях, лютні, сопілці, бубнах. Культурні відправи супроводжувалися хоромим співом, танцями й хороводами в супроводі музичних інструментів.

Народні пісні, хороводи та ігри були пов'язані із порами року і здавна склалися в *календарно-обрядові* цикли. До цього циклу входили веснянки та гаївки (гагілки), русальні та купальські пісні, жнивварські пісні, колядки та щедрівки. Існували також *родинно-обрядові* пісні, до яких належали весільні, колискові пісні, а також плачі й голосіння.

Учені вважають, що у синтетичному обрядовому фольклорі слов'ян, у якому нерозривно поєдналися слово, музика, дія, пластика жестів і рухів поступово зароджується мистецтво *театру*. З давніх-давен невід'ємною складовою календарних обрядів були не лише пісні й танці, а й магичні ри-

туальні дії. В обрядах відбувалася імітація певних трудових процесів: засівання зерна, поливання рослин тощо. Виконуючи колядки і щедрівки, використовували спеціальні костюми, маски, розфарбовували обличчя. Усе це виразно свідчить про зародки театрального мистецтва у східних слов'ян.

Отже, хоча давні слов'яни пізно з'явилися на історичній арені, їм вдалося акумулювати культурні досягнення попередніх культур та своїх сусідів, зберегти у боротьбі з численними ворогами власну самобутність і по-сісти гідне місце у сім'ї культурних націй, що здійснилося завдяки християнізації слов'янських народів.

Контрольні питання

1. Розкрийте головні особливості розвитку культури в первісну добу.
2. Визначте характерні ознаки трипільської культури.
3. Яке історичне значення мала поява кімерійців на українських землях?
4. Порівняйте скіфське і сарматське суспільство.
5. Якими пам'ятками представлена культура скіфів і сарматів?
6. Назвіть причини давньогрецької колонізації півдня України.
7. Який слід в українській історії залишили грецькі міста-колонії?
8. Яка з теорій походження слов'ян є найбільш переконливою?
9. Визначте суспільну організацію слов'янських племен.
10. Охарактеризуйте мистецтво східних слов'ян дохристиянського періоду. Які види мистецтва переважали у слов'ян-язичників?

2 КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА - СПАДКОЄМНИЦЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

2.1 Виникнення і політичний розвиток Давньоруської держави, її перші правителі

Київська Русь – держава, що існувала протягом IX-XIII ст. Це був надзвичайно важливий період вітчизняної історії, події якого визначили напрям і динаміку розвитку українських земель. У цьому періоді східнослов'янські племена об'єдналися і створили державу, яка швидко піднеслася і здобула авторитет на міжнародній арені.

Питання виникнення державності у східних слов'ян здавна цікавило істориків. Навколо нього тривалий час точилися суперечки. У середині XVIII ст. німецькі історики Г. Міллер, Г. Байєр і А. Шльоцер, досліджуючи в Росії літописні джерела і посилаючись на уривок з «Повісті минулих літ» про прикликання варягів, висунули норманську теорію походження східнослов'янської державності. У ній стверджувалось, що Русь утворили нормани – вихідці із Скандинавського півострова, яких слов'яни називали варягами. З гострою критикою норманської теорії виступив російський вчений М. Ломоносов, який доводив першочергову роль слов'ян у створенні Давньоруської держави і заперечував роль варягів у цьому процесі. Ці твердження лягли в основу антинорманської концепції. Творці обох теорій наводили певні аргументи на підтвердження своїх поглядів. Однак, довготривалий процес державотворення вони зводили до одномоментного акту, пов'язуючи його з діяльністю конкретної історичної особи. Вони не розглядали виникнення держави як результат тривалої еволюції суспільного розвитку східних слов'ян.

Виникнення держави є результатом взаємодії різних чинників, серед яких важливу роль відіграють соціально-економічні. Удосконалення техніки землеробства і підвищення продуктивності праці поступово зумовило появу додаткового продукту, майнового розшарування і формування феодальної системи. Поділ суспільства на багатих і бідних призвів до прагнення багатих домінувати не тільки в економічній, але і в політичній сфері. Вдосконалення знарядь праці також зумовило появу товарного виробництва, активізацію внутрішньої і зовнішньої торгівлі та необхідність об'єднання племен для захисту торговельних шляхів.

Соціально-економічні зміни вплинули на політичну сферу. Зникнення майнової рівності призвело до занепаду ролі народних зборів і посилення

князівської влади. Поступово формується і апарат примусу – військова дружина, яка разом із князем і племінною знаттю перетворюється на привілейовану верству, що прагне панувати в суспільстві. Зрозуміло, що така трансформація східнослов'янського суспільства тривала не одне століття.

Процес державотворення у слов'ян на момент появи варягів на їхніх землях активно тривав. Арабські джерела зберегли для нас назви протодержавних утворень, які існували на східнослов'янських землях – Куявія, Славія і Артанія. Найбільшим із них була Куявія з центром у Києві, що стала тим політичним ядром, навколо якого зростала Русь. За твердженням Нестора-літописця, Київ був заснований наприкінці V ст. Влада належала представникам місцевої династії Києвичів. Князювання останніх її представників обірвалося і київський престол захопили варяги.

Отже, виникнення державності у східних слов'ян було передусім результатом внутрішньої еволюції їхнього суспільства. З приходом варягів процес державотворення на цих землях не розпочався, а продовжився. Вони його лише прискорили. Тому доцільно вважати, що держава у східних слов'ян виникла внаслідок складної слов'яно-скандинавської взаємодії.

У розвитку Київської Русі історики виділяють три етапи – виникнення і становлення (I пол. IX – кінець X ст.), розквіту (кінець X – середина XI ст.) та політичної роздрібненості (друга половина XI – середина XIII ст.).

Перший етап припадає на правління князів Аскольда і Діра, Олега, Ігоря, Ольги і Святослава.

Роки і деталі правління варязьких воїнів *Аскольда* і *Діра*, які почали князувати у Києві, достеменно невідомі. Але історики схиляються до думки, що саме в цей період Київське князівство могутнішає. Його кордони розширюються, а внаслідок вдалих військових походів зростає авторитет на міжнародній арені. Під час одного із походів на Візантію у 860 р. Аскольд навіть прийняв християнство. Але захоплення київського престолу князем Олегом, котрий не бажав змінювати своїх язичницьких вірувань, відсунуло на понад століття християнізацію Русі.

У 882 р. у Києві починає правити князь *Олег*, якого історики пов'язують з варязькою династією, започаткованою легендарним князем Рюриком. Захоплення Києва було надзвичайно важливою подією для варягів на шляху до повного підпорядкування торгівельного шляху «із варяг у греки». Торгівля з Візантією приносила великі прибутки. Вагомою причиною легкої перемоги варязької дружини стала підтримка місцевої знаті і

волхвів, які чинили опір християнізації. Утвердження династії Рюриковичів на київському престолі мало й інші важливі результати. Об'єднанням північних і південних східнослов'янських земель розпочинається формування території могутньої держави зі столицею у Києві. Відтепер київські князі намагатимуться підкорити якомога більше племен і обкласти їх даниною.

Основним вектором зовнішньополітичної діяльності київських князів була Візантія. Саме сюди вони збували зібрану данину. Щоб примусити греків укласти вигідні для Києва торговельні угоди, князь Олег здійснив два вдалі морські походи на Візантію – у 907 і 911 рр. і уклав договір, який надавав руським купцям право безмитної торгівлі і ще цілу низку пільг. Був і інший вектор зовнішньої політики київського князя. В арабських джерелах збереглися відомості про походи князя Олега проти Арабського халіфату на південно-західне узбережжя Каспійського моря. Історики вважають, що під час одного з них у 912 р. він загинув.

Наступним київським князем став син Рюрика *Ігор* (912-945). Підкорені Олегом племена спробували використати момент зміни влади в Києві, щоб звільнитися з-під його влади. Племена древлян та уличів відмовилися сплачувати Ігореві данину. Князеві довелося наново підкоряти древлян, три роки вести жорстоку війну з уличами і повністю зруйнувати їхню столицю – місто Пересічен. Намагаючись продовжити термін вигідної угоди, укладеної Олегом з Візантією, князь Ігор здійснив два походи, які виявилися невдалими для нього. У 941 р. весь його флот, що прибув до Константинополя з войовничим наміром, був спалений захисниками міста за допомогою «грецького вогню» – легкозаймистої суміші нафти, селітри та сірки. Військо, що рухалося суходолом, теж зазнало поразки. Попри це в 944 р. князь Ігор організував ще один більш вдалий похід, але примусити Візантію продовжити пільги руським купцям в повному обсязі йому таки не вдалося. Намагання перекласти матеріальні збитки від невдалих військових походів на своїх підданих призвело до повстання древлян, які були обурені суттєвим збільшенням розміру данини. Розгнівані древляни повстали, розбили княжу дружину і самого князя стратили. Отже, правління Ігоря було доволі невдалим.

Після смерті свого чоловіка київський престол зайняла княгиня *Ольга* (945-964). Вона правила від імені свого малолітнього сина Святослава. Від самого початку правління їй потрібно було здобути авторитет у свого війська, яке тепер підпорядковувалося жінці, і жорстоко покарати древлян

за смерть свого чоловіка. Це було необхідно, щоб покласти край новим спробам підкорених племен звільнитися з-під влади Києва.

У літописі детально описана помста, вчинена Ольгою за смерть свого чоловіка. Після вбивства Ігоря древлянська знать шукала можливості для примирення з княгинею. До Києва прибули посланці для перемовин. Вони запропонували Ользі взяти шлюб з древлянським князем Малом. За наказом Ольги їх живцем закопали в ямі. Наступних посланців спалили в лазні. Після цього княгиня з дружиною вирушила до древлян, щоб справити по Ігореві поминальну тризну, під час якої її люди напоїли і перебили багато древлян. Після цього військо княгині взяло в облогу древлянську столицю Іскоростень. Ольга запропонувала мешканцям міста сплатити їй данину – по кілька пташок з кожного двору, а потім наказала прикріпити до них підпалений трут. Птахи повернулися під стріхи будинків, де були їхні гнізда, і місто запалало. За язичницькою традицією княгиня повинна була помститися за смерть свого чоловіка. Але така надмірна жорстокість Ольги мала на меті втримати племінних князів від непокори київській владі. Рішучість і жорстокість княгині справила на всіх належне враження.

Але княгиня Ольга також розуміла, що назріла необхідність упорядкувати збір данини, аби в майбутньому уникати проблем у стосунках зі своїми підданими на цьому ґрунті. Були встановлені місця і час збору данини, а також розмір, який був прийнятним для всіх. Вона розуміла, що не можна забирати у людей останнє, бо не буде з кого збирати данину наступного разу. Також на підвладних землях були створені військові осередки князівської влади, що мало посилити контроль центральної влади на місцях. Це були важливі реформи щодо покращення державного управління.

У своїй зовнішньополітичній діяльності Ольга надавала перевагу дипломатичним методам. Важливими для неї залишалися стосунки із Візантією. Княгиня з великим посольством відвідала Константинополь, вела перемовини з імператором. Результатом переговорів стало укладення взаємовигідної угоди. Існує думка, що під час візиту до Константинополя Ольга охрестилася. Княгиня розуміла значення християнізації своєї держави і демонструвала свої наміри рухатися в цьому напрямі. Це викликало занепокоєння язичницької опозиції. Внаслідок активних дій її представників регентство Ольги завершилося, і вся повнота влади зосередилася в руках її сина Святослава.

Князь *Святослав* (964-972) у своїй політиці основну увагу приділяв зовнішньополітичній діяльності. Він був вихований в язичницьких тради-

ціях в середовищі княжої дружини. Тому погляди матері щодо запровадження християнства він не поділяв. Це був князь-воїн, котрий більшу частину свого правління провів у військових походах. М. Грушевський назвав його «запорожцем на київському престолі». У літописах підкреслюється мужність, сміливість і шляхетне ставлення князя до свого війська і навіть ворогів. Нестор-літописець стверджував, що Святослав завжди посилав посланця з повідомленням «іду на ви» до своїх супротивників, попереджаючи про свій похід проти них. Для нього цінною була перемога, здобута в чесному бою.

Своє князювання він розпочав походами на Оку і Волгу, очевидно маючи надію взяти під контроль важливий торговельний шлях. Підкоривши плем'я в'ятичів, Святослав зачепив інтереси Хозарського каганату, якому останні сплачували данину. У військовому зіткненні з хозарами Святослав вийшов переможцем. Але це мало негативні наслідки. Протягом свого трьохсотлітнього існування Хозарський каганат відігравав роль своєрідного щита для слов'янських племен від набігів більш агресивних кочівників зі сходу. Його розгром відкрив шлях ордам печенігів. З цього моменту вони з'являються у причорноморських степах і становлять постійну загрозу для Давньоруської держави.

Важливою складовою зовнішньої політики Святослава був західний напрямок. Маючи на меті взяти під контроль Дунайський торговельний шлях і поширити свій вплив на Балканах, Святослав втрутився у боротьбу між Болгарією і Візантією на боці останньої, розбив болгарське військо, захопив кілька міст і навіть хотів перенести свою столицю в захоплений Переяславець на Дунаї. Цей успіх змінив баланс сил у регіоні, що не відповідало інтересам Візантії, яка хоч і бажала ослаблення Болгарського царства, але була стурбована успіхами Святослава. Це посприяло утворенню антируського союзу між Візантією і Болгарією. Щоб відволікти князя від болгарських справ, імператор намовив печенігів напасти на Русь. Їм навіть вдалося взяти в облогу Київ. Святослав з військом змушений був повернутися і рятувати країну.

Перед другим походом на Болгарію князь Святослав розділив територію Русі між своїми синами. У Києві сів Ярополк, у Новгороді – Володимир, у древлянській землі – Олег. Тепер можна було знову зосередитися на болгарських справах. Спочатку події розвивалися успішно. Святослав повернув втрачені в Болгарії позиції і навіть просунувся вглиб Візантії. Проте візантійський імператор зібрав велике військо, яке завдало дружині Свя-

тослава кілька потужних ударів. Відповідно до укладеної мирної угоди Святослав зобов'язувався не нападати на Візантію і Болгарію. На шляху до Києва поблизу Дніпровських порогів залишки княжої дружини були розбиті печенігами. В бою загинув також і князь Святослав. Результати його діяльності були неоднозначними. З одного боку Русь стає активним гравцем в міжнародній політиці, а з іншого боку військові походи Святослава не сприяли посиленню позицій Києва.

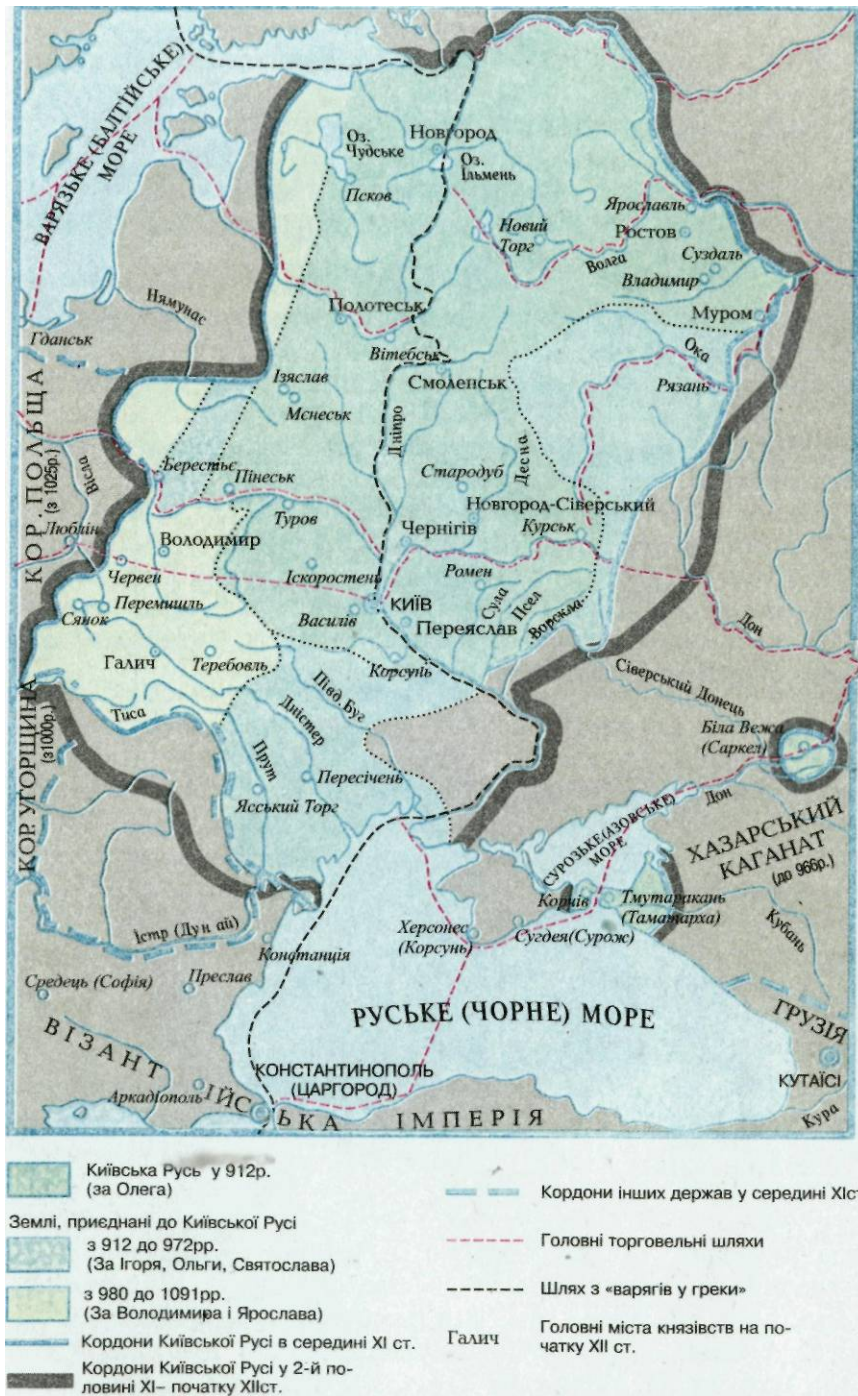
Таким чином, на першому етапі історії Київської Русі основними складовими суспільного розвитку були такі процеси: розширення території держави, прагнення київських князів підкорити і обкласти даниною нові племена, формування системи влади і управління, проведення реформи оподаткування. Серед методів ведення зовнішньої політики переважали збройні походи, що сприяло зростанню авторитету держави на міжнародній арені.

2.2 Розквіт Київської Русі. Внутрішня та зовнішня політика Володимира Великого та Ярослава Мудрого

Етап розквіту Київської Русі був відносно коротким, тривав з кінця X до середини XI ст. і припав на князювання Володимира Великого (980-1015) та Ярослава Мудрого (1019-1054).

Після смерті князя Святослава розпочалася боротьба за київський престол між його синами. Переможцем в цьому змаганні за владу став **Володимир**. Його князювання започаткувало новий етап розвитку держави. Князь проявив себе видатним політиком, який провів низку реформ і зміцнив систему державного управління, талановитим полководцем і тонким дипломатом. Нащадки князя високо оцінили результати його правління, назвавши Володимира Великим.

Історики вважають, що саме за Володимира Великого завершився процес формування території Русі, кордони якої загалом збіглися з етнічними рубежами східних слов'ян. Київська держава за площею території стала найбільшою в Європі. Вона простяглася від Карпат до Волги, від Балтики до Чорного і Азовського морів. Стало очевидним, що настав час її правителям акцент своєї діяльності перенести на внутрішній розвиток держави, консолідацію населення і захист власних кордонів. Саме Володимир Великий став реформатором і започаткував зміни, що суттєво вплинули на подальший розвиток держави.

Важливим завданням для князівської влади стала нагальна потреба посилення контролю центральної влади над всією територією держави. Насильницьке підкорення київськими князями племен не поклало край прагненню племінної знаті звільнитися з-під їхньої зверхності і припинити сплачувати данину. Щоб подолати племінний сепаратизм Володимир Великий провів адміністративно-територіальну реформу, суть якої полягала в ліквідації племінних кордонів, поділу території на землі-уділи довкола великих міст. На чолі нових адміністративно-територіальних одиниць Володимир постави своїх синів або довірених осіб. Таким чином, вдалося усунути від влади племінну знать. На зміну родоплемінному поділу суспільст-

ва прийшов територіальний, що є однією з основних ознак сформованої державності.

Зміцненню могутності особистої влади князя і обороноздатності Київської Русі сприяла військова реформа. Суть реформи полягала в заміні племінної організації війська на феодальну – службу за право володіти земельною власністю. Володимир активно роздавав «мужам лучшим» земельні володіння на кордонах Русі, за що вони зобов'язувалися нести військову службу. Таким чином, формувалося боєздатне військо, віддане особисто князю. Для посилення державної безпеки військова реформа була доповнена оборонною. На південних кордонах, звідки здійснювали свої набіги кочівники, було збудовано цілу систему фортифікаційних укріплень і замків.

Щоб піднести авторитет свого правління Володимир Великий першим з київських князів почав карбувати срібні і золоті монети – златники і срібники. На лицевому боці монет було зображення князя, а на зворотному – тризуба, княжого герба.

Князь Володимир був талановитим полководцем, який здобув чимало перемог. У «Повісті минулих літ» містяться відомості про сім переможних великих війн проти печенігів. Та, на відміну від свого батька, Володимир не хотів спиратися лише на силу зброї в своїй зовнішній політиці. Але поширеній тоді традиції укладання політичних союзів шляхом династичних шлюбів на заваді стало язичництво. Представники європейських правлячих династій не хотіли брати шлюб з язичниками. Питання хрещення Русі стало доволі актуальним.

Ще на початку свого князювання Володимир Великий хотів об'єднати своїх підданих єдиним спільним світоглядом. Разом з адміністративно-територіальною реформою це б внутрішньо скріпило державу. Перша релігійна реформа полягала в спробі модернізувати язичництво. Все розмаїття язичницьких богів було зведено до шести найбільш шанованих на чолі із Перуном. Та ця реформа не наближала Київ до тісних стосунків з християнізованою Європою. Крім того Володимир розумів, що в централізованій державі з сильною владою єдиного правителя має панувати монотеїзм. Настав час хрещення Київської Русі.

На східнослов'янські землі християнство почало проникати задовго до князювання Володимира Великого. Цьому сприяли тісні стосунки київських князів із Візантією. Відомо, що князь Аскольд і княгиня Ольга були охрещені. Існують відомості, що серед руських купців і воїнів, що приїз-

дили до Константинополя, були такі, що прийняли тамтешню віру. Отже, кількість християн на Русі збільшувалася незалежно від будь-якого втручання з боку держави. Відомо, що за часів князювання Ігоря в Києві вже існувала християнська церква Св. Іллі. Але все ж таки панівною ідеологією більшості населення залишалося язичництво.

Заслуга хрещення Давньоруської держави належить Володимирі Великому. Київський князь обрав візантійську модель християнства. З одного боку, це було зумовлено тісними стосунками із Візантією і бажанням їх поглибити. Зокрема, Володимир Великий, прагнучи піднести свій авторитет на міжнародній арені, хотів одружитися саме з візантійською принцесою Анною. Крім того, відповідно до візантійської моделі світська влада домінувала над церковною, що цілком влаштовувало київського князя. Він отримував від церкви ідеологічну підтримку своєї влади, але уникав контролю з боку церкви, який існував в римській моделі християнства.

Запровадженню християнства як державної релігії передувало хрещення самого Володимира. Це була умова, аби візантійський імператор погодився на шлюб київського князя з його сестрою Анною. З погляду імператора це не був престижний для династії союз. Але він змушений погодитися на нього, оскільки потребував військової допомоги княжої дружини в придушенні повстання. Щоб спонукати імператора виконати обіцянку, Володимирові довелося ще й завоювати в Криму найбагатше візантійське місто Херсонес. Зрештою Анна стала дружиною Володимира Великого. За це він повернув Херсонес Візантії.

Хрещення Київської Русі літопис відносить до 988 р. Але значна частина населення чинила опір релігійній реформі і ще довго зберігала вірність язичництву. Тому християнство насаджувалось примусово, і цей процес тривав кілька століть. Розпочалося активне будівництво церков. Часто їх зводили на місцях, де раніше стояли язичницькі капища. Було закладено основи церковної організації. Засновуючи єпископії в адміністративно-політичних центрах давньоруських земель, церква сприяла територіально-адміністративному зміцненню держави. Усе це відповідало потребам політики Володимира щодо об'єднання країни.

Прийняття християнства мало надзвичайно важливе значення. Нова віра освячувала княжу владу і всіляко відстоювала її панівне становище. Зріс авторитет Київської Русі на міжнародній арені. Християнізація відкрила шлях до визнання за нею права посісти чільне місце в політичній структурі тогочасного світу. Відтепер династичні шлюби представників європейсь-

ких правлячих династій з Рюриковичами стають не лише можливими, але навіть бажаними для них. Нова віра надала потужного імпульсу для розвитку освіти, писемності, літератури, архітектури і мистецтва.

Отже, реформаторська діяльність Володимира Великого сприяла зміцненню і процвітанню Київської Русі. Подальший її розквіт припав на правління *Ярослава Мудрого*, який всі свої зусилля спрямував на продовження політики батька.

Князь Ярослав велику увагу приділяв захисту території своєї держави, особливо південних її кордонів, які часто потерпали від набігів кочівників. Існує думка, що Ярослав, маючи вроджену ваду кульшового суглобу і травмоване коліно, змушений був відмовитися від військових походів. Але історичні факти свідчать про інше. У 1036 р. він завдав потужного удару печенігам, які здійснили масований наступ і взяли в облогу Київ. Після цього Ярослав розпочав будівництво укріплень на півдні. Ще раніше князь відвоював у поляків захоплені ними західноукраїнські землі. Внаслідок походів на північ приєднав до Русі плем'я чудь і навіть заснував в тих землях місто Юр'єв, закріпивши свою владу над Чудським озером. В 1043 р. Ярослав здійснив похід на Константинополь. М. Грушевський припускає, що метою походу було бажання отримати нові вигоди для руських купців. Конфлікт із Візантією став останнім воєнним зіткненням Київської Русі з сусідами за часів Ярослава.

Надалі князь віддаватиме перевагу дипломатії над зброєю. За прагнення укласти політичні союзи з європейськими країнами шляхом династичних шлюбів Ярослава Мудрого навіть називатимуть «тестем Європи». Сам Ярослав був одружений зі шведською принцесою Інгігердою. Своїх трьох дочок віддав за французького, угорського і норвезького королів. Один син князя взяв шлюб з донькою польського короля, другий – з візантійською принцесою, інші два – з німецькими княжнами. Така шлюбна дипломатія зближувала Русь із Західною Європою, поглиблювала економічну і політичну співпрацю між країнами.

Про подальший розвиток процесу державотворення свідчила поява за князювання Ярослава першого зведеного кодексу правових норм під назвою «Руська правда». Це була своєрідна конституція, яка регламентувала політичні, економічні, морально-етичні, родинні відносини. Базуючись на звичаєвому праві, «Руська правда» відчутно вплинула на політичне зміцнення держави і запровадження більш цивілізованих традицій. Вона передбачала не тільки відповідальність, але й права громадян, регулювала

систему правосуддя і покарань за злочини. Була скасована смертна кара, замість кровавої помсти встановлювалась грошова компенсація. В подальшому «Руська правда» доповнювалась і вдосконалювалась.

Розуміючи роль церкви у розбудові держави і зміцненні влади великого князя, Ярослав усіляко сприяв розвитку православ'я. Швидкими темпами зростало будівництво храмів. Князь опікувався розвитком освіти, науки, мистецтва. Свідченням його турботи про церкву стало призначення митрополитом київським русина Іларіона без відома константинопольського патріарха. Це було намагання звільнитися з-під всеохоплювального контролю з боку Візантії.

В останні роки свого життя Ярослав намагався упорядкувати питання престолонаслідування. Він не хотів, щоб після смерті великого князя розпочалася братовбивча війна між його синами за київський престол і розподілив уділи між ними відповідно до значимості земель. Старшому Ізяславу дістався Київ, наступному по старшинству Святославу – Чернігів, Всеволоду – Переяслав і т. д. Якщо помирав київський князь, його місце посідав чернігівський, до Чернігова переходив переяславський, до Переяслава – волинський тощо. Така система престолонаслідування не могла бути життєздатною, адже кожен батько хотів передати свій престол синові, а не братові. Це запрограмувало запеклу боротьбу за владу між дядьками і племінниками, що призвело до ослаблення і децентралізації держави.

Отже, на другому етапі історії Київської Русі завершується процес формування території держави. Основну увагу своєї діяльності київські князі переносять із сфери зовнішньополітичної на внутрішній розвиток підвладних земель. Завдяки реформам, проведеним Володимиром Великим і Ярославом Мудрим, Київська держава досягла найвищого рівня у своєму розвитку.

2.3 Причини феодальної роздробленості та занепаду Київської Русі

Після князювання Ярослава Мудрого поступово розпочинається етап політичної роздробленості. Спочатку три сини Ярослава Мудрого – Ізяслав, Святослав і Всеволод – керували державою спільно, утворивши тріумвірат. Майже двадцять років їм вдавалося уникати ворожнечі між собою. Попри спільне правління, верховенство усе ж було за великим князем київським. Його влада базувалася на політичному, економічному та військовому верховенстві Києва. Тому кожен із тріумвірів прагнув зайняти київ-

ський престол і відігравати провідну роль у державі. Розпочалась міжусобна боротьба. Щоб запобігти її фатальним наслідкам, Ярославові сини зібралися у Вишгороді в 1072 р. з метою якось подолати протиріччя між собою. І хоча їм вдалося прийняти важливий спільний документ – загально-руський кодекс правових норм «Правду Ярославичів» – колишньої єдності віднайти вони не змогли. Боротьба за Київ продовжилася. Постійні набіги половців лише ускладнили ситуацію.

Остання спроба відновити колишню міць і єдність Київської Русі припадає на князювання **Володимира Мономаха** (1113-1125). Цей видатний онук Ярослава Мудрого своїми переможними походами проти половців здобув великий авторитет серед князів. Головною метою свого правління Володимир Мономах вважав відновлення політичної єдності держави. Військовою силою і дипломатичними методами він домогся визнання своєї влади усіма князями. Саме він ще у 1097 р. став ініціатором проведення Любецького з'їзду князів, який постановив, що кожен князь має володіти своєю вотчиною, тобто землею, отриманою у спадок від свого батька. Також князі запряглися жити між собою в мирі і злагоді. Однак з'їзд не зміг припинити княжі міжусобиці. Вони знову почалися одразу ж після його закінчення.

Після смерті Володимира Мономаха великим київським князем став його син **Мстислав** (1125-1132). На якийсь час йому вдалося продовжити політику батька. Але в основі відцентрових тенденцій була низка об'єктивних причин. Тому розпад Русі можна було лише загальмувати, але не спинити. Якщо у XII ст. утворилося 15 удільних князівств, то в середині XIII ст. їх вже було 50, і цей процес дроблення країни тривав далі. Внаслідок цього Київська Русь поступово перетворилася на ціле з багатьма центрами, пов'язаними династичними зв'язками, спільними релігійними і культурними традиціями.

Які ж причини робили неминучим період феодальної роздробленості? Історики виділяють кілька найважливіших чинників, що вплинули на цей процес. За часів Володимира Великого, коли формування території держави переважно завершилося, площа Київської Русі становила близько 800 тис. квадратних кілометрів. Це, безумовно, свідчило про могутність київських князів, яким вдалося підкорити багато племен. Але цьому величезному політичному утворенню бракувало відповідних технічних засобів та організаційних структур для того, щоб таку велику територію утримувати протягом тривалого часу. У великого князя на той момент не було дос-

татньо розгалуженого апарату влади і розвинутої інфраструктури для здійснення контролю над усіма підвладними землями. Тому удільні князі, розуміючи ситуацію, почувалися цілком незалежними правителями своїх уділів. Київський князь поступово втратив контроль над ними. Централізована форма державної влади змінилася на поліцентричну.

Важливою причиною розпаду Київської держави стала відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності київського престолу. На зміну принципу сеньйорату, започаткованому Ярославом Мудрим, коли престол великого князя київського належав найстаршому в родові, прийшов «отчинний», за яким престол передавався у спадок від отця до сина. Одночасне існування двох моделей престолонаслідування породжувало боротьбу між претендентами і часту зміну правителів на київському престолі. Український історик С. Томашівський поражував, що між 1146 і 1246 рр. київський престол 47 разів змінював володаря. Таке змагання за владу в Києві послаблювало Русь і сприяло її децентралізації. Віддаючи усі сили боротьбі за головний престол та його захисту від численних претендентів, київські князі просто не встигали встановити контроль над удільними землями. Удільні ж князі і не збиралися коритися, оскільки знали, що скоро влада в Києві все одно зміниться.

Дослідники вважають, що основну роль у виникненні роздробленості відіграли економічні чинники, зокрема зародження індивідуальної земельної власності. Тривалий час верховним землевласником залишався великий князь київський. Він роздавав землі своїм васалам на правах умовного землеволодіння за несення державної або військової служби. Але з часом домінуючою формою власності на землю стає спадкове землеволодіння або вотчина, власник якої міг розпоряджатися нею на свій розсуд. Населення, що проживало в межах вотчини, було зобов'язане нести феодалні повинності на користь власника землі. Це робило його економічно незалежним від великого князя. Зменшення економічної залежності зменшувало залежність політичну. Власник вотчини користувався феодалним імунітетом. В межах своїх володінь він почувався господарем, чия воля ніким не могла бути обмежена.

Процес децентралізації держави пришвидшив Ярослав Мудрий, розподіливши між своїми синами уділи. А рішення Любецького з'їзду князів в 1097 р. закріпило земельні володіння за місцевими князівськими династіями. У князівських сім'ях зазвичай народжувалося багато дітей. І кожен син в певний час отримував свій уділ в межах князівства батька. Таким чином,

кількість уділів постійно зростала. Їхні власники проводили незалежну внутрішню політику, уклали угоди з сусідами, розпочинали боротьбу за розширення своїх володінь або ж уклали мир. В цих князівствах-вотчинах утворюється свій апарат управління, власна дружина, система судочинства.

Удільні князі, намагаючись збільшити прибутки від своїх земель, велику увагу приділяли розвитку економіки. Сконцентрувавши в своїх руках потужні матеріальні ресурси, вони могли утримувати велике військо, яке було запорукою політичної незалежності від Києва. Процесу формування сильної місцевої князівської влади сприяло утворення і швидке зростання нових міст, які ставали регіональними політичними і економічними центрами, що призвело до виокремлення цих земель. Цьому ж сприяв натуральний характер господарства і відсутність стійких економічних зв'язків між окремими територіями країни. Таким чином, децентралізація Київської Русі була закономірним і навіть прогресивним явищем розвитку суспільства, оскільки формування влади на місцях сприяло подальшому розвитку феодалізму, більш раціональному використанню внутрішніх ресурсів кожного удільного князівства. Це забезпечило їхнє економічне зростання і посилило незалежність від влади великого київського князя.

Сучасні історики вважають, що в процесі феодальної роздробленості Київська держава не розпалася, а лише змінила свій устрій. Управління державою здійснював не один великий київський князь, а союз найбільш впливових удільних князів, які час від часу збиралися на свої з'їзди для прийняття колективних рішень щодо важливих питань внутрішньої і зовнішньої політики. Таку форму правління називають колективним сюзеренітетом. Але Київ і надалі відіграв важливу роль, якщо не політичного центру, то релігійного і культурного. Попри зменшення значення столиці боротьба за київський престол не припинялася, адже той, хто володів ним, міг претендувати на верховенство в династії Рюриковичів.

У процесі формування східнослов'янської державності важливу роль відіграв торговий шлях «із варяг у греки». Цим шляхом вели торгівлю між собою місцеві племена. Навколо нього ж Рюриковичі об'єднували східнослов'янські землі. Київ, розташувшись на дніпрових пагорбах, став важливим центром міжнародної торгівлі, а цей потужний торговий шлях до Візантії був надійним джерелом збагачення київських князів. Але з часом значення цього шляху зменшилося. Постійні набіги кочівників зробили його небезпечним. А міжусобна боротьба не давала можливості руським кня-

зям об'єднати зусилля для його захисту. Крім того, іноземні купці встановили прямі зв'язки між Візантією, Малою Азією і Близьким Сходом з одного боку і Західною Європою з іншого. З'являються нові шляхи і нові центри міжнародної торгівлі. Київ залишився поза основними торговими шляхами. Зменшення надходжень до скарбниці великого київського князя призвело до ослаблення його військової спроможності, що посприяло політичній децентралізації. Таким чином, шлях «із варяг у греки» вже не забезпечував економічного, політичного і військового домінування Києва і перестав відігравати інтегративну роль на східнослов'янських землях.

Ослабленню Київської Русі посприяла експансія степових кочівників. Протягом кількох століть її грабували кочові народи – хозари, печеніги, половці. Боротися з останніми було найскладніше, оскільки половці здійснювали свої набіги вже в часи феодальної роздробленості. Постійні міжусобиці стали на заваді об'єднанню зусиль для боротьби з ворогами. Деякі удільні князі навіть запрошували половців в союзники для боротьби з сусідніми князями і разом з ними грабували їхні землі. Це знесиловало Давньоруську державу, сприяло її занепаду. Такими обставинами скористалися монголо-татари, які завдали остаточного удару по Київській Русі.

Отже, причинами феодальної роздробленості стали зростання великого феодального землеволодіння, відсутність сталого механізму престолонаслідування, великі розміри держави, зміна торговельної кон'юнктури, посилення тиску степових кочівників. Період феодальної роздробленості не можна оцінити однозначно. З одного боку, це був закономірний процес розвитку, який сприяв поглибленню феодальних відносин, економічному зростанню окремих регіонів, піднесенню міст, розквіту ремесел і торгівлі, сплеску духовної культури, архітектури і мистецтва. З іншого – міжусобна боротьба послабила Київську Русь, зробила її легкою здобиччю для ворогів.

2.4 Галицько-Волинське князівство. Внутрішня та зовнішня політика Романа Мстиславича та Данила Галицького

Яскравим явищем політичного життя на українських землях після розпаду Київської держави стало створення Галицько-Волинського князівства. Його територія охоплювала сучасні Волинську, Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Чернівецьку, Хмельницьку області, більшу частину Рівненської, Вінницької та Одеської, Молдову, східні райони Польщі та Румунії, західну частину Білорусі. До складу Київської держави

ці землі приєднав Володимир Великий, а його нащадки зуміли їх закріпити за собою.

Наприкінці XI ст. у Галицькому князівстві утвердилися правнуки Ярослава Мудрого – Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі. Їм доводилось захищати ці землі від зазіхань польських і угорських правителів. Син Володаря **князь Володимирко** (1141-1153) свою діяльність зосередив навколо збирання розрізнених уділів – Галицького, Перемишльського, Теремовльського, Звенигородського – під своєю владою. Свою резиденцію він розмістив у місті Галич. Упродовж свого нетривалого князювання Володимирко значно посилив Галицьке князівство, поширивши свою владу на Поділля, Буковину й Бессарабію.

Особливістю Галицького князівства був великий вплив боярства на політичне життя. Воно сформувалося з місцевої родоплемінної знаті. Свої маєтки бояри отримали не від князя, а завдяки захопленню общинних земель. Вони почувалися цілком незалежними від князівської влади і були готові захищати свої інтереси. Їхнє матеріальне становище давало можливість будувати міцні замки і утримувати власні збройні формування. В поєднанні з фактором віддаленості Галичини від Києва це дозволяло місцевим боярам почуватися потужною політичною силою в регіоні.

Після смерті князя Володимирка галицький престол успадкував його єдиний син **Ярослав**, прозваний **Осмомислом** (1153-1187), який став видатним державним діячем. У літописі дається його характеристика як «князя мудрого й красномовного, богобоязненого, поважаного по чужих землях і славного своїми полками». Завданням свого правління він вважав захист князівства від посягань Києва та порозуміння з місцевими боярами, які не були зацікавлені в посиленні князівської влади. Ярослав Осмомисл увійшов в історію і як великий будівничий. За його князювання будувалися нові фортеці, розширялися міста, розвивалися ремесла і торгівля. У престольному Галичі можна було зустріти купців з багатьох країн Європи та Сходу.

В союзі з іншими князями Ярослав Осмомисл успішно воював проти половців. Будучи успішним дипломатом, він уклав союзницький договір з Угорщиною, будував взаємовигідні стосунки з Польщею та Візантією, вмів домовлятися з найвпливовішими руськими князями. Це забезпечувало мир Галицькому князівству і сприяло розвитку економіки. Показово, що «Великопольська хроніка» державу Ярослава Осмомисла називає королівством. Після смерті Ярославового сина Володимира в 1198 р. династія Рос-

тиславичів, яка правила на галицькому престолі понад 100 років, припинила своє існування.

Дещо іншою була ситуація на Волині, яка тривалий час перебувала під зверхністю Києва. Окремим князівством вона стала в 1135 р. за часів правління Мстислава Ізяславича, правнука Володимира Мономаха. Після смерті Мстислава в 1170 р. Волинське князівство було поділене між його синами: Роман став князувати у Володимирі, Володимир у Бресті, Святослав у Червені, Всеволод у Белзі. Об'єднати усі ці землі під своєю владою зумів **Роман Мстиславич** (1173-1205). Демонструючи неабиякий таланти полководця, цей князь брав участь у походах проти половців, здійснив вдалий похід на ятвягів, щоб припинити їхні грабіжницькі набіги на Волинь.

Волинська і Галицька землі з давніх часів мали тісні економічні та культурні взаємини. Час від часу вони припинялися через міжусобні війни, але потім завжди відновлювалися, оскільки були взаємовигідними. У 1199 р. князь Роман Мстиславич об'єднав Галичину і Волинь в єдине **Галицько-Волинське князівство**, яке в наступні століття розвивало традиції Київської держави. Об'єднанню двох князівств сприяла агресивна політика Польщі та Угорщини. У внутрішній політиці Роман Мстиславич основну увагу приділив боротьбі з свавіллям галицького боярства. Жорсткими репресіями йому вдалося його ослабити. Ця перемога на внутрішньому фронті значно посилила особисту владу князя.

Галицько-Волинське князівство розташовувалося на перехресті торгових шляхів, що було важливим фактором економічного піднесення. Великі прибутки приносила торгівля сіллю, родовища якої залягали на території князівства. До того ж, вдале географічне розташування і природні умови робили ці землі важкодоступними для грабіжницьких нападів степових кочівників. Ці фактори сприяли економічному піднесенню, яке також пов'язували з політикою Романа Мстиславича.

Об'єднанням двох князівств в єдине державно-політичне ціле плани Романа не обмежувалися. Метою було завоювання Києва і відновлення єдності Руської землі. В 1202 р. Роман Мстиславич здійснив похід на Київ і захопив його. Цьому сприяло прихильне ставлення до нього киян. Князеві вдалося під своєю владою об'єднати майже всі українські землі за виключенням Чернігівського князівства. У літописі Романа названо «великим князем», «самодержцем усієї Русі». Його діяльність свідчила про те, що центр політичного життя поступово пересувається в західному напрямку.

Роман Мстиславич намагався подолати роздробленість Київської Русі, про що переконливо свідчить його проект «доброго порядку». Ця політична програма мала на меті запровадити нову систему взаємовідносин між князями. Відповідно до неї шість найсильніших князів спільно обирали великого київського князя, а менш впливові правителі мали погодитися з таким рішенням. Також запроваджувався принцип майорату, за яким усі володіння князя після його смерті успадковував старший син з метою зупинити процес роздробленості. Отже, Роман Мстиславич шукав шляхи для припинення князівських усобиць, мріяв об'єднати руські землі в одне ціле.

Щоб захистити свої землі від кочовиків, князь здійснив кілька дуже вдалих походів на половців, які, скориставшись княжими усобицями, постійно грабували пограничні землі Русі. У літописі стверджується, що половці ім'ям Романа лякали своїх дітей.

Роман Мстиславич проводив активну зовнішню політику. Великий авторитет галицько-волинського князя підтверджувався характером його відносин з європейськими країнами. Він налагодив приязні стосунки із Візантією, Угорщиною, мав зносини з папою Інокентієм III. Однак активна участь у політичній боротьбі, що точилася у Німеччині, стала для князя фатальною. Влітку 1205 р. він потрапив у ворожу засідку і був убитий. Його смерть сприяла швидкому розпаду Галицько-Волинського князівства на окремі землі.

Коли загинув Роман Мстиславич його сини Данило і Василько були ще зовсім малими дітьми. Захистити своє право на батьківський престол вони не могли. Галицькі бояри, що не полишали надії відновити свій вплив на політичне життя князівства, використали цю ситуацію. До боярських інтриг додалися князівські усобиці та іноземне втручання. Вдова Романа з дітьми змушена була тікати з Галича. Щоб повернути володіння батька, князеві Данилу довелося понад 30 років вести боротьбу. Перемігши своїх ворогів, Данило залишив за собою Галичину, а Василькові, який визнавав зверхність брата, віддав Волинь. Обидва князівства продовжили існування як одне ціле.

Князь Данило був мудрим правителем, який прагнув зміцнити свою державу. Його внутрішня політика була продовженням політики батька. Столицю своєї держави він переніс до міста Холм, де побудував фортифікаційні споруди і величні церкви. В багатьох містах були зведені оборонні замки. Укріплення міст сприяли збільшенню в них населення. Данило запрошував до своїх міст ремісників, будівничих, воїнів, купців. Були засно-

вані і нові міста, серед них – Львів, названий князем на честь свого сина Лева.

Успішна зовнішня політика Данила Галицького дає підстави вважати князя талановитим полководцем. Його військо в 1238 р. вщент розгромило німецьких лицарів Тевтонського ордену, які захопили місто Дорогочин. Вдалими були його походи на Чехію, Польщу, Литву, землі ятвягів. Посилювали авторитет князя на міжнародній арені династичні шлюби його дітей: син Лев був одружений з дочкою угорського короля Бели IV, Шварно – з донькою литовського князя Міндовга, донька Переяслава вийшла за мазовецького князя Земовіта.

У 1240 р. Данило Галицький, прагнучи розширити свої володіння, здобув Київ і посадив там управляти від свого імені воєводу Дмитра. Того ж року Дмитрові довелося організовувати оборону міста від монголо-татар. Ворогам вдалося його захопити і розграбувати.

Монголо-татарська навала стала серйозним випробуванням для князя Данила. Русь переживала період роздробленості, тому ворог швидко дійшов і до Галицько-Волинського князівства. Запеклі бої точилися за міста Володимир, Звенигород, Галич. Але столицю князівства – місто Холм – монголо-татари так і не змогли захопити. Знесилені опором, що чинило населення руських земель, вони припинили похід на Захід, повернули назад і в пониззі річки Волга заснували свою державу – Золоту Орду на чолі із ханом Батием. Найбільш постраждали від ординців Київське, Чернігівське і Переяславське князівства. Віддалене Галицько-Волинське було менш залежним від Золотої Орди.

Монголо-татарська навала не була в той час єдиною небезпекою. Не переставали зазіхати на західноукраїнські землі угорці. У 1245 р. військо Данила Галицького здобуло блискучу перемогу над ними і їхніми союзниками в битві під Ярославом, що надовго зупинило агресію Угорського королівства.

Але князеві бракувало сил, щоб самотужки зупинити агресію монголо-татар. Населення підкорених князівств сплачувало на користь завойовників данину, а руські князі змушені були їздити в Золоту Орду, щоб отримати від хана ярлик – дозвіл на князювання. У 1245 р. Данило Галицький, прибувши до хана, визнав його зверхність і зобов'язався надавати свої війська для походів ординців на Польщу і Литву. За таких умов він отримав ярлик і повернувся додому, де продовжував проводити незалежну внутрішню і зовнішню політику. Розуміючи, що в майбутньому військове протистояння

з татарами неминуче, князь посилює власні збройні сили і будує низку фортифікаційних споруд.

Намагаючись створити коаліцію держав для боротьби з монголо-татарами, Данило Галицький звернувся до Папи Інокентія IV з проханням допомогти в цій важливій справі. У відповідь Папа пообіцяв допомогу за умови, що князь погодиться укласти унію православної церкви з католицькою. Щоб заохотити князя виконати цю умову, Папа надіслав князю Данилу королівську корону. У 1253 р. в Дорогочині відбулася його коронація. Відтоді західноєвропейські хроністи називали Данила Галицького королем, а Галицько-Волинське князівство – Руським королівством. Оголошений Папою хрестовий похід проти монголо-татар не відбувся через небажання європейських країн приєднатися до нього. Данило розірвав угоду з Ватиканом і вирішив боротися з ворогом власними силами. У 1254-1255 рр. об'єднані війська князя Данила, його брата Василька і сина Лева здобули міста, що перейшли на бік ворога, і здобули кілька перемог над загонами татарського воєводи Куремси. У відповідь на це в 1258 р. з Орди прийшло сильне військо на чолі Бурундаєм. Зважаючи на чисельну перевагу ворога, Данило Галицький був змушений прийняти вимоги татар і погодитись зруйнувати укріплення своїх міст. Відтепер Галицько-Волинське князівство було позбавлене способів оборони, а війська Данила змушені були брати участь у загарбницьких походах монголо-татар на інші країни. Хоча князеві і не вдалося позбутися залежності від Золотої Орди, проте держава, яку він створив, була настільки сильною, що загарбникам не вдалося її зруйнувати. Помер Данило Галицький у 1264 р. і був похований у Холмі. Його правління мало велике історичне значення: йому вдалося об'єднати галицько-волинські землі в одній державі, підняти її авторитет на міжнародній арені, забезпечити сталий соціально-економічний і культурний розвиток, продемонструвати можливість успішної боротьби проти монголо-татар.

Після смерті Данила Галицького землі князівства було поділено між його синами – Левом, Мстиславом і Шварно. Частина території перебувала в руках брата Данила Василька. Найпоспідовніше державницьку політику батька проводив *Лев Данилович* (1264-1301). Його правління відзначалося відносним спокоєм у державі та подальшим її зміцненням. Він продовжив справу батька, намагаючись розширити і зміцнити свою державу.

Єдність князівства вдалося відновити за правління наступника князя Лева – *Юрія I* (1301-1315). Він прийняв королівський титул і називав себе

«королем Русі та князем Володимирії». За період його правління стабілізувався суспільний розвиток, розквітли міста, розширилася торгівля, зріс добробут населення. Після смерті Юрія I співправителями князівства стали його сини – Андрій і Лев II (1308-1323). Вони проводили активну зовнішню політику і загинули в сутичці з монголо-татарами. З їхньою смертю припинилася династія Романовичів. Князівство перейшло до чоловіка їхньої сестри **Юрія II Болеслава** (1325-1340), сина польського князя Тройдена. Період правління Юрія II Болеслава став поступовим занепадом Галицько-Волинського князівства. Він проводив політику, не вигідну місцевому населенню, і був отруєний боярами. Після цього зберегти єдність і велич Галицько-Волинського князівства вже не вдалося. Протягом короткого часу його землі опинилися під владою сусідніх держав.

Отже, Галицько-Волинське князівство продовжило державотворчі традиції Київської Русі, суттєво впливало на політичні процеси в тогочасній Європі, зберегло від завоювань і асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства. Після занепаду Києва воно тривалий час було головним політичним центром для всієї України.

2.5 Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства

Одним із основних видів мистецтва у Київській Русі та носієм християнських ідей була література. Існувало два напрями літератури – *перекладна*, твори якої потрапляли на Русь з Візантії, Болгарії, Моравії та інших країн та *оригінальна*, яку створювали власні автори.

Перекладну літературу становили: релігійні книги – Євангеліє, Апостол, Псалтир, П'ятикнижжя, Мойсеєве буття; а також мінеї, прологи й патерики, у яких описувалося життя святих. Біблійні книги були обов'язковою церковною літературою і основним джерелом утвердження християнської церковної ідеології.

Великого поширення на Русі набули *апокрифи* (від грец. прихований, таємничий) – твори релігійного змісту, які не визнавалися церквою канонічними і заборонялися нею. У них розповідалося про створення світу, про Адама і Єву, про народження, життя і діяльність Ісуса Христа, про діяння апостолів, про кінець світу, про рай і пекло. Це твори християнського фольклору і письменства.

Після хрещення Русі з'явився новий вид літератури – *житіє святих* (агіографія) – релігійно-біографічні твори, у яких розповідалося про життя

церковних і державних діячів, визнаних церквою святыми. Відомими були переклади агіографій Антонія Великого, Федора Студита, Василя Нового, Іоанна Златоуста, Георгія Побідоносця, Олексія – «чоловіка Божого» та ін. У них відображено історичні події того періоду, моральні, філософські, естетичні уявлення тогочасного суспільства.

Найдавнішою пам'яткою писемності Київської Русі учені вважають *«Ізборник Святослава»*, що був укладений у 1073 і 1076 рр. для київського князя Святослава Ярославича. Цей збірник дійшов до наших днів і був переписаний з болгарського оригіналу. Поруч із творами церковно-релігійного характеру у ньому містяться публіцистичні твори давньоруських письменників, у яких порушуються питання християнської моралі, фіксуються норми поведінки людини в різних побутових обставинах.

Вагоме місце в давньоруському письменстві займає *літописання*. Спочатку це були записи подій, які ченці вели в монастирях, а згодом вони перетворилися на літературно-наукові твори. Літописи мали декількох авторів, які висловлювали в них свої погляди, власну ідеологію; існувала певна літописна стилістична традиція, яка не змінювалася.

Найкраще історичні події періоду Київської Русі висвітлені у *Лаврентіївському* (1377) та *Іпатіївському літописних зводах*. Іпатіївський літопис був створений наприкінці XIII – на початку XIV ст., до нього входять три компоненти – «Повість минулих літ», Київський літопис та Галицько-Волинський літопис.

Першим давньоруським літописом вважають *Київський звід*, що був написаний у 1037 – 1039 рр. при Софійському соборі, твір завершується прославленням будівельної та просвітницької діяльності князя Ярослава Мудрого. У 1073 р. ігумен Києво-Печерського монастиря Никон склав перший Печерський звід, який був використаний у 1093 – 1095 рр. ігуменом Іоанном – автором так званого Початкового літопису. Ці літописи не збереглися до наших днів.

Близько 1113 р. побачив світ найвидатніший історичний твір Русі *«Повість минулих літ»*, який створив чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Це був за змістом складний твір, до якого увійшли всі попередні зводи та різні доповнення, здійснені як самим Нестором, так і його наступниками і редакторами. У «Повісті» автор здійснив спробу описати історію східних слов'ян, визначити місце Київської Русі в системі тодішнього світу, пов'язати історію своєї країни зі світовою.

Київський літопис був створений у 1199 р. ігуменом Видубицького монастиря Мойсеєм. У ньому висвітлюються події в Київській Русі з 1118 по 1199 рр.

У XIII ст. було складено *Галицько-Волинський літопис*, у якому відображалися події на Галицькій і Волинській землях від 1202 до 1292 рр. У ньому немає щорічних повідомлень й хронологічної сітки. До складу цього твору увійшли військові повісті, повісті про князів, акти, грамоти, уривки з інших літописів, місцеве літописання, витяги з різних історичних творів, зокрема перекладних [8, с. 77]. У першій (галицькій) частині розповідається про життя і діяльність князя Данила Галицького аж до його смерті у 1264 р. У другій (волинській) частині йдеться про молодшого брата Василя та його нащадків. Головна ідея літопису виявляється в обґрунтуванні права князя Галицько-Волинської держави володіти Києвом і всією Південною Руссю. Літопис є важливим джерелом вивчення історії і культури не лише Галицько-Волинського князівства, а й сусідніх земель Польщі та Білорусі.

Значного розвитку у Київській Русі набула *оригінальна література*, хоча до нашого часу дійшла невелика кількість таких творів. Серед найвідоміших – «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Послання» Климентя Смолятича, твори Кирила Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик» тощо.

Блискучим зразком духовного красномовства є *«Слово про закон і благодать» Іларіона*, який був першим митрополитом, введеним у сан без згоди візантійського патріарха. Його обрання символізувало проголошення незалежності Київської церкви від Константинопольської. «Слово про закон і благодать» є урочистою промовою, що побудована за візантійськими зразками. У першій частині твору автор здійснює змістовне та догматично-ґрунтовне протиставлення Старого (Закону) та Нового (Благодаті) Заповітів. Автор висловлює думку про рівність народів у духовному і політичному житті. Зазначає, що руський народ не потребує ніякої опіки «старших», насамперед Візантії. У другій частині митрополит Іларіон прославляє князя Володимира, який приєднав Русь до Благодаті Божої. Також мислитель звеличує будівничу діяльність продовжувача справ Володимира – Ярослава Мудрого. Третя частина – молитва.

Велику цінність становить *«Повчання Володимира Мономаха дітям»*, яке дійшло до нас за Лаврентіївським літописом 1377 р. Князь

Володимир Мономах був однією із найвидатніших постатей княжих часів, мав велике захоплення до книжок і освіти. «Повчання» складається із трьох частин. Перша частина – це звернення від імені князя Ярослава Мудрого до синів і заклик, щоб вони жили у мирі, злагоді, любові, не порушували кордонів. У другій частині твору автор зазначає про обов'язки щодо ближнього та повинності доброго господаря. Він повчає допомагати бідним, дбати про вдів і сиріт. Третя частина «Повчання» – це розповідь Володимира Мономаха про різні пригоди та небезпеки у своєму житті, які він успішно подолав. Головною причиною, на думку автора, є те, що без волі Божої у світі нічого не відбувається.

Шедевром давньоруської літератури є «*Слово о полку Ігоревім*», написане у XII ст. невідомим автором, у якому описується невдалий похід руських князів проти половців на чолі з князем Ігорем Святославичем. Головною ідеєю твору є заклик до об'єднання руських князів перед зовнішньою небезпекою («за землю Руську»). «Слово ...» вважається скарбницею усної народної творчості; тут яскраво відображені патріотичні ідеали й етична культура Київської Русі.

«*Києво-Печерський патерик*» – збірник творів про історію Києво-Печерського монастиря, заснованого в середині XI ст. Антонієм. Збірник було складено на початку XIII ст. У патерику містяться відомості про печерських монахів, описуються взаємовідносини князів, феодалні міжусобиці, висвітлюється похід руських князів на половців. Тут знаходять свідчення про побудову Успенського собору в Києві, про живописців і зодчих, лікарів і бібліотеку. Учені зазначають, що «Києво-Печерський патерик» упродовж багатьох століть залишається однією з найпопулярніших книг давньоруської літератури.

Із прийняттям християнства на Русі розпочався значний розвиток архітектури, зокрема поширилося муроване будівництво. До запровадження християнства на Русі церкви і будинки були дерев'яними.

На ранньому етапі розвитку культової архітектури домінувала візантійська традиція. Візантійські майстри розробили особливу систему будівництва культових споруд, що набула поширення в Київській Русі. Вона отримала назву *хрестовобанної*. За цією системою головний об'єм будівлі в плані утворює хрест. Центральну його частину увінчує баня (купол), навколо якої можуть розташовуватися менші за розмірами бані. Варто зазна-

чити, що у Візантії храми будували лише під однією банею, а використання багатьох бань є давньоруським винаходом. Головна частина православного храму утворює три напівкруглі виступи – *апсиди*; вона завжди орієнтована на схід. У центральній апсиді розміщений *івтар* – місце, де відбувається богослужіння, у бічних – підсобні приміщення (жертвник у лівій та дияконник у правій). У великих храмах приміщення рядами стовпів ділиться на поздовжні галереї – *нефи* (*нави*). У західній частині міститься вхідне приміщення – *нартекс* (притвор, бабинець). Така будова максимально задовольняла потреби богослужіння, тому упродовж багатьох століть вона майже не змінювалася.

Християнський храм був не просто архітектурною спорудою, він являв собою своєрідну модель Всесвіту, де панує гармонія, а чітка ієрархія духовних сил зосереджена навколо головної – небесного Творця.

Першою кам'яною сакральною спорудою на Русі була *Десятинна церква*, побудована у Києві в 989 – 996 рр. На будівництво цього храму князь Володимир віддав десяту частину своїх прибутків, тому церква й отримала назву Десятинної. Це був великий хрестовобанний храм з трьома нефами, оточений галереями і мав багато куполів. В середині церква була прикрашена мозаїкою, фресками, коштовними чашами, іконами. Особливо багато у храмі було мармуру, що дало підстави сучасникам називати її «мраморяною».

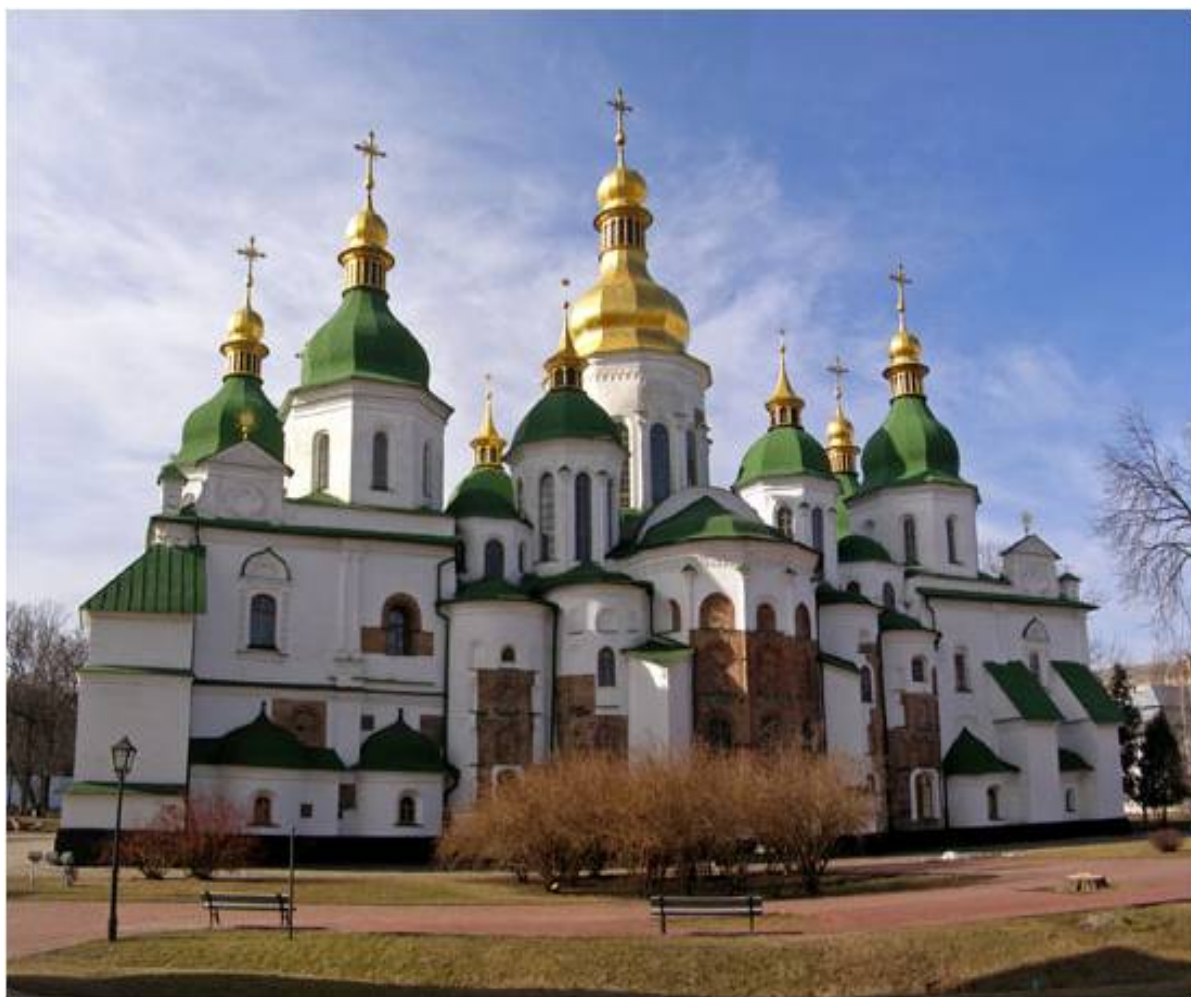
За свідченням літописців, Десятинну церкву будували грецькі зодчі. Цей перший кам'яний християнський храм був не просто палацовою церквою князя Володимира, а символізував перемогу та велич християнства на Русі.

Одна із найдавніших пам'яток архітектури Київської Русі, що збереглася до нашого часу – *Спаський собор* у Чернігові, побудований за наказом князя Мстислава у 1036 р. Це велика тринефна восьмистовпна споруда, увінчана п'ятьма банями. Інтер'єр собору прикрашають фрески, декоративне різьблення та мозаїчна підлога.

Найвищого розквіту давньоруське мистецтво досягло за правління князя Ярослава Мудрого. Архітектурною перлиною цієї доби став славнозвісний *Софійський собор* у Києві, закладений князем у 1037 р. на місці переможної битви киян з печенігами. Собор був головним храмом держави, осередком її духовного життя. Окрім богослужінь, у ньому відбувались

урочисті державні церемонії, розміщувалися бібліотека та центр книгописання.

Софійський собор – це п'ятинефний хрестовобанний храм, увінчаний тринадцятьма банями. Собор оточений з трьох боків двома рядами галерей. Із заходу між зовнішніми галереями зведено дві круглі вежі, в яких були сходи, що вели на хори. Величній і монументальній зовнішній архітектурі Софійського собору відповідає й урочистість інтер'єру. Основою всієї композиції храму є яскравий центральний підкупольний простір з головним куполом, що спирається на чотири арки, і апсида, яка примикає зі сходу. Інтер'єр собору прикрашали фрески і мозаїки. Весь образ грандіозного Софійського собору мав втілити ідею прилученості Київської Русі до християнської релігії, до розумно впорядкованого світу.

Відомою пам'яткою давньоруської архітектури кінця XII – початку XIII ст. є *П'ятницька церква* у Чернігові. Це невеликий чотиристовпний

храм, що мав стрункі пропорції і вишукану гармонійну композицію. Чотири восьмигранні стовпи утворюють широкий центральний і вузькі бокові нефі. У західній стіні знаходяться сходи на хори, а в північній та південній – обхідні галереї. Головною конструктивною та композиційною особливістю є уступчасті склепіння, якими перекриті рамена середньохрестя.

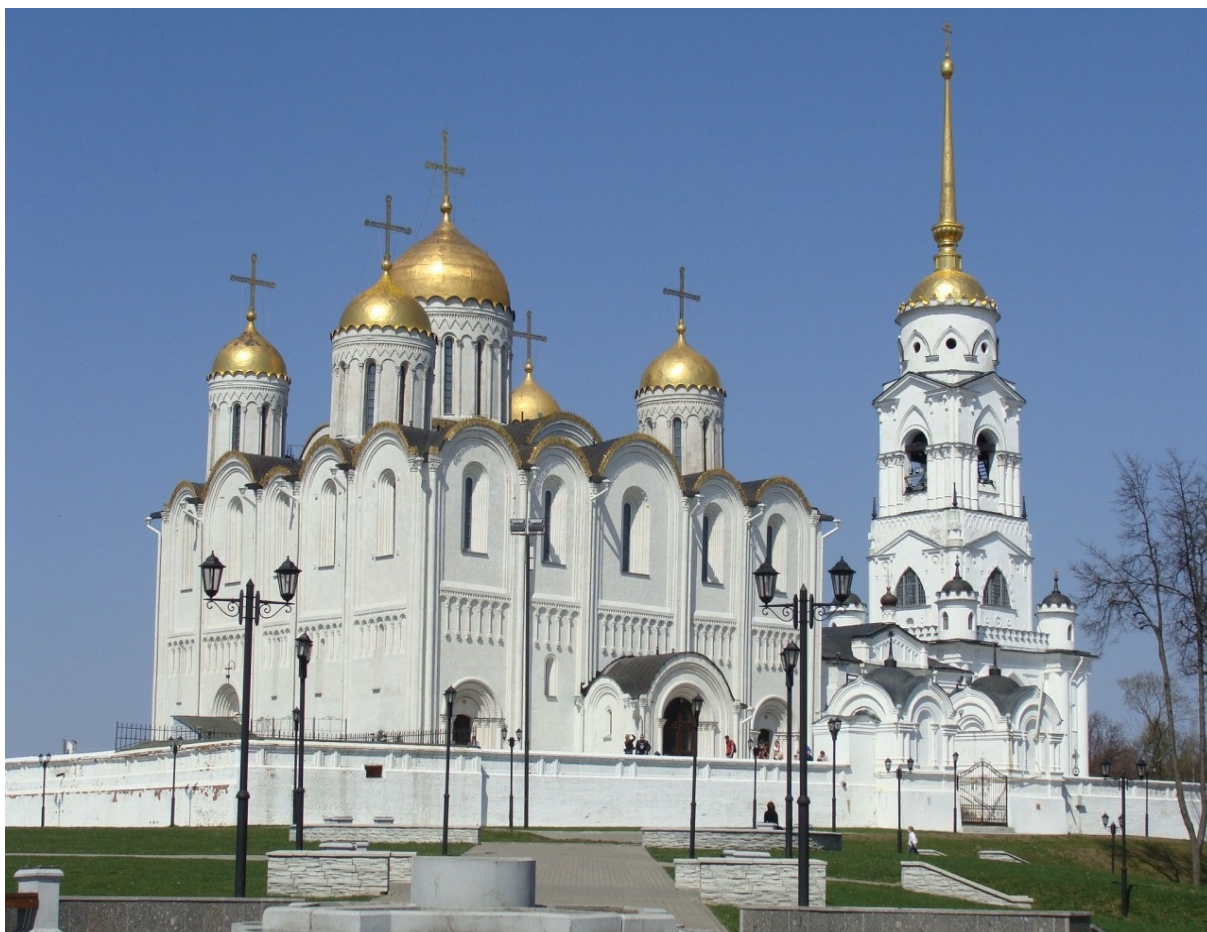
Архітектура Київської Русі представлена не лише культовими спорудами, а й фортифікаційними. Зразком таких будівель є руїни *Золотих воріт* у Києві, що збереглися до наших днів. Золоті ворота були споруджені у 30-х рр. XI ст. і являли собою парадну міську браму. Споруда мала два поверхи: перший був власне ворітьми в земляному валу зі стінами, а на другому поверсі була церква Благовіщення з банею, вкритою золотими листами. Тут знаходилась міська охорона.

Близькою до київської була архітектура Галицько-Волинського князівства. Кріпосні, оборонні і культові споруди в головних містах будували у традиціях візантійської та місцевої народної архітектури. Наприкінці XI ст. в архітектурі спостерігається вплив романського стилю, особливо в Галичі і Володимирі на Волині.

Наприклад, звичайний тип церков (так званий тринефний), видовжується в напрямку схід-захід через прибудову третьої пари стовпів. Такі церкви в середині мають шість пілонів, до них належать церкви Володимира, Галича, Холма та інших міст. Вони побудовані переважно з тесаного каміння, їх покриття, обробка фасадів з двома вежами, портали, капітелі, поліхромне різьблення, вітражі мають виразний романський стиль. Серед таких храмів – *церква Святого Пантелеймона* в Галичі, яка має розкішний романський портал та інші різьблені з каменю деталі.

На жаль, архітектурних пам'яток періоду Галицько-Волинського князівства збереглося дуже мало.

Відомо про рештки півтора десятка монументальних споруд XII – першої половини XIII ст. Серед шедеврів архітектури Галичини і Волині варто назвати *Успенський собор* і *Васильківську церкву* у Володимирі, білокам'яні храми в Перемишлі (нині – у Польщі), *Святоіванівський собор* у Холмі (нині – у Польщі), *Спаський монастир* поблизу Самбора.

Успенський собор у Володимирі. XII - XIII ст.

Найбільшою спорудою у Галичині був *Успенський собор*, який побудував у 1157 р. Ярослав Осмомисл. Він був за розмірами третім храмом Київської Русі. Собор був оздоблений скульптурними композиціями та різьбленими капітелями, оточений з трьох боків галереями. Споруда була чотиристовпною, одноверхою, тринефною.

Отже, в період Київської Русі і Галицько-Волинського князівства значного розвитку набула архітектура, зросли масштаби кам'яного будівництва. На основі візантійських традицій давньоруським зодчим вдалося сформувати власний самобутній стиль, що у подальшому здійснив великий вплив на розвиток української архітектури.

З культовою архітектурою тісно пов'язане образотворче мистецтво – мозаїка, фреска, іконопис, книжкова мініатюра.

Мозаїка – це зображення, виконані зі смальти – кольорового непрозорого скла у вигляді кубиків або пластинок.

У Софійському соборі у 30 – 40-х роках XI ст. грецькі майстри та їхні місцеві учні створили величний ансамбль мозаїчного живопису, що не мав

рівних у світовому мистецтві того періоду (до нашого часу збереглося 260 м² мозаїк). Мозаїки були найдовговічнішим і найкоштовнішим видом монументального живопису, тому у цій техніці виконано найважливіші за змістом зображення, розташовані в східній та центральній частинах храму. У центральній бані, що символізує небо, зображено величну напівпостать *Христа Вседержителя* в оточенні архангелів. Правою рукою Христос посилає благословення, а у лівій тримає Євангеліє – книгу, в якій висвітлено основи віри. Вражає прекрасне і водночас суворе обличчя Христа, оскільки Вседержитель – це той, перед ким кожна людина, згідно з християнським віровченням, відповість за свої думки та вчинки. Христос Вседержитель – це той, що все тримає: і Небо, і Землю, і Всесвіт. Тому його зображення і займає центральне місце в системі декорації храму.

У верхній частині головної апсиди Софійського собору зображена **Богоматір Оранта** (з лат. «Оранта» – та, що молиться). Учені зазначають, що це найбільша за розмірами фігура в усьому давньоруському мистецтві (висота сягає 5,45 м). Марія зображена у повний ріст з піднесеними догори руками, вона ніби заступається за весь рід людський. На думку дослідників, русичі були прихильними до образу Оранти тому, що він нагадував близьку їм язичницьку Велику Богиню, «Непорушну Стіну», яку зображали стоячи, з піднятими до неба руками. Богоматір Оранта одягнена в довгу синю сорочку – *хитон* та пурпуровий плащ – *мафорій*, складки якого підкреслені золотом. Постаць Марії вишукана за колоритом, є дуже виразною на мерехтливому золотому тлі, що символізує Царство Небесне – місце, де знаходиться Бог, Богоматір, ангели та святі.

Під образом Богоматері Оранти розташована велична багатофігурна композиція «**Євхаристія**» (причастя апостолів), а ще нижче – постаті найпопулярніших у православному світі святих. Їхні обличчя виразно індивідуалізовані, вражають глибоким психологізмом.

Прекрасні мозаїки прикрашали також Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші храми Києва.

Найпоширенішим видом монументального мистецтва Київської Русі був фресковий живопис. *Фреска – це композиція, виконана водяними фарбами на вогкій штукатурці.* В Україні фрески збереглися до нашого часу у храмах Києва та Чернігова. У Софійському соборі є майже три тисячі квадратних метрів фресок XI ст. Фресковий живопис храму стилістично близький до мозаїк. Це своєрідні ілюстрації до Святого Письма – євангельські та біблійні сюжети, життя Святого Георгія та архангела Михаїла. Поруч із цим у західній частині храму і на стінах веж собору розміщені розписи на світські теми. До них належить велика композиція із зображенням сім'ї Ярослава Мудрого, більша частина якої, на жаль, втрачена. Велику зацікавленість викликають сцени полювання – улюбленої князівської розваги, зображення константинопольського іподрому, на якому присутні візантійський імператор і київська княгиня Ольга. Зображено також борців, жонглерів, скоморохів, музикантів, які грають на різних інструментах.

Важливим елементом інтер'єру Софійського собору є рослинні орнаменти на всіх стінах і стовпах храму, віконних арках. Орнаменти об'єднують сюжетні композиції, підкреслюють архітектурні деталі, надаючи будівлі урочистого вигляду.

Фрагменти фрескових розписів збереглися також у Спаському соборі Чернігова, у храмі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві.

Окрім монументального, на Русі значного розвитку набув станковий живопис, зокрема такий його вид як *іконопис*. Перші ікони потрапили на Русь із Візантії та Болгарії. Найвідомішою з них є візантійська ікона «*Володимирська Богоматір*», що знаходилася у храмі Бориса і Гліба у Вишгороді. Звідти у 1155 р. під час одного зі своїх спустошливих набігів на Київську землю її вивіз володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський.

Найславетнішою іконописною школою кінця XI – початку XII ст. була київська школа. У писемних джерелах згадується ім'я відомого давньору-

ського іконописця, ченця Києво-Печерського монастиря *Алімпія* (Аліпія, Олімпія), який навчався у грецьких майстрів. Дослідники вважають, що митець розмальовував Успенський собор Києво-Печерської лаври і брав

участь у розписах Михайлівського Золотоверхого собору (1108 – 1113 рр.).

Творів іконопису періоду Київської Русі збереглося дуже мало. До них належать ікони *«Ярославська Оранта»*, *«Устюзьке благовіщення»*, *«Ангел – золоте волосся»*, *«Дмитрій Солунський»*, *«Святий Георгій»*, *«Спас Нерукотворний»*, *«Богоматір Велика Панагія»*. Кожна з цих ікон є зразком високого мистецтва всесвітнього значення. На превеликий жаль, сьогодні більшість із них знаходиться

за межами України – в музеях і храмах Москви та Санкт-Петербурга.

За стилем виконання київські ікони подібні до фресок і мозаїк. Усі вони великі за розміром, що також зближує їх з монументальним мистецтвом. У композиції ікони головне місце займає людина, її фігура, обличчя. Зазвичай фігури на іконах мають видовжені пропорції, тонкі ритмічні складки одягу роблять їх ніби невагомими. Обличчя зображували з підкреслено високим чолом, великими очима, маленькими вустами, тонким носом. Цим митці прагнули максимально передати стан людської душі. Звідси доходимо висновку, що мистецтво іконопису було засноване на традиціях античної художньої культури, які творчо переосмислили та пристосували до християнського віровчення.

У Галицько-Волинському князівстві інтер'єри давньоруських палаців, храмів, княжих дворів також оздоблювали мозаїками, фресками, різьбленим каменем, іконами. До нашого часу зберігся фрагмент фрески *«Божественна служба»*, що була створена у XII ст. й прикрашала вівтарну арку Успенського собору у Володимирі. Цей фрагмент дозволяє

дослідникам стверджувати, що місцеві малярі були на той час обізнані із передовими досягненнями візантійського мистецтва.

Отже, мистецтво Київської Русі є однією із найяскравіших сторінок історії художньої культури доби Середньовіччя. Великий вплив на давньоруське мистецтво мали культури інших народів, особливо Візантії. Водночас до скарбниці світової культури багато нового і цінного внесли давньоруські митці. Загалом культурний розвиток Київської Русі IX – XIII ст. перебував на високому європейському рівні. На жаль, монголо-татарське нашествя перервало цей яскравий період української історії. Але культура Київської Русі в усіх своїх видах і жанрах продемонструвала яскраву самобутність і заклала підґрунтя для подальшого розвитку української культури.

Контрольні питання

1. Якими були особливості політичного розвитку Русі у X ст.?
2. У чому полягає історичне значення діяльності перших князів Русі?
3. Розкрийте зміст реформ Володимира Великого.
4. Охарактеризуйте державну політику Ярослава Мудрого.
5. Якими були основні причини занепаду Русі у XII-XIII ст.?
6. Якими були особливості суспільно-політичного життя Галицько-Волинського князівства?
7. У чому полягає історичне значення діяльності Данила Галицького?
8. Охарактеризуйте найвизначніші пам'ятки перекладної та оригінальної літератури Київської Русі.
9. Назвіть і охарактеризуйте пам'ятки давньоруської архітектури, які збереглися до наших днів.
10. Які види образотворчого мистецтва набули поширення в Київській Русі?

З УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ЛИТВИ І ПОЛЬЩІ. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

3.1 Литовська експансія на українські землі. Кревська унія 1385 р. та її наслідки

У XIV ст. українські землі, перебуваючи залежними від Золотої Орди, опинилися в доволі складному становищі. Монголо-татарська навала значно ослабила владу місцевих правлячих династій. Але тримати під своїм контролем величезну територію ординським ханам ставало дедалі важче. Першим цією ситуацією скористалося Велике князівство Литовське.

Литовські племена проживали на південно-східному узбережжі Балтійського моря і в басейнах річок Німану і Західної Двини. В основі їхнього господарства переважало рибальство, мисливство і примітивне землеробство. Процесу політичного об'єднання литовських племен сприяв розвиток феодальних відносин і загроза підкорення з боку лицарів Тевтонського ордену, які під гаслом навернення язичників-литовців у християнство намагалися захопити їхні землі.

У середині XIII ст. князь *Міндовг* (1230-1263) об'єднав литовські племена, щоб зупинити натиск Тевтонського ордену. Литовці виявилися вправними воїнами, дали гідну відсіч тевтонцям і навіть почали шукати можливості для власної експансії. Вони звернули увагу на вакуум влади, що склався на землях колишньої Русі. Міндовгу вдалося переважно мирним шляхом поширити свою владу на західноруські (білоруські) землі. Однак після його смерті литовська держава на кілька десятиліть втратила єдність. Розпочався період смути, який дещо призупинив просування литовців на землі колишньої Русі.

Новим збирачем литовських земель став князь *Гедимін* (1316-1341), який започаткував правлячу династію Гедиміновичів. У часи його князювання розпочалося просування литовців на південно-західні (українські) землі Русі. Він першим з литовських князів почав себе титулувати «королем литовців і русинів». У зовнішній політиці надавав перевагу шлюбній дипломатії. Свого сина Ольгерда він одружив з вітебською княжною, сина Любарта – з єдиною донькою галицько-волинського князя Андрія Юрієвича, останнього представника династії Романовичів. Таким чином, Гедиміновичі здобули спадкові права на ці землі. П'ять доньок Гедиміна взяли шлюб з польськими і руськими князями, що посприяло укладенню вигідних для Литви політичних союзів. Столицю князівства він переніс до заснованого ним міста Вільно. Своїм наступникам Гедимін залишив доволі

сильну державу, перейняту завойовницьким духом. Населення білоруських і українських земель не чинило спротив литовській експансії, оскільки вона звільняла руські землі від монголо-татарської залежності. Крім того, місцева знать займала рівноправне становище в державі, яку самі литовці вважали литовсько-руською. Тому не дивно, що об'єднання руських земель в спільній державі на чолі з представниками династії Гедиміновичів відбувалося доволі швидко і легко.

Процес включення українських земель до складу Великого князівства Литовського досяг найвищого розвитку за правління князя *Ольгерда* (1345-1377). Скориставшись слабкістю Золотої Орди, він поступово приєднав до своєї держави Чернігово-Сіверщину, Київщину, Переяславщину і Поділля. Утвердженню влади князя Ольгерда на українських землях сприяла блискуча перемога литовців над татарами в битві на річці Сині Води в 1362 р. Ця подія вважається кінцем монголо-татарського панування на українських землях. Перемозі литовців сприяла міжусобна боротьба в Золотій Орді, внаслідок якої вона розпалася на кілька частин і втратила колишню могутність. Для населення українських земель литовське панування було більш прийнятним ніж монголо-татарське іго, тому воно не чинило опір новим завойовникам.

Приєднання земель колишньої Русі до Литви перетворило її на найбільшу в Європі державу, 90% населення якої становили русини, тобто білоруси і українці. Цей факт знайшов відображення в повній назві держави – Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, і також в політиці литовських князів на приєднаних землях. Щоб не викликати спротиву своїй владі на руських землях, вони діяли за правилом – «старого не змінюємо, нового не впроваджуємо». Литовці навіть багато чого запозичили, зазнавши культурного впливу на приєднаних територіях, що в своєму минулому мали період розквіту Русі.

Литовські князі не змінювали існуючий стан речей на українських землях. Вони зберегли колишній адміністративно-територіальний устрій. Велике князівство Литовське являло собою федерацію князівств, серед яких були і українські – Київське, Новгород-Сіверське, Волинське, Подільське. Управління цими князівствами тепер належало не Рюриковичам, а представникам династії Гедиміновичів. Так, своїх синів Володимира і Дмитра-Корибута Ольгерд поставив на чолі Київського і Новгород-Сіверського князівств, молодшого брата Любарта – на чолі Волинського князівства. Поділля великий литовський князь передав в управління своїм племінни-

кам – князям Коріатовичам. Литовська держава через приєднання величезної території не мала можливості сформувати апарат управління на місцях виключно з литовців. Вона змушена була співпрацювати з місцевою знаттю. Тому на місцях залишався старий апарат управління, що складався з місцевої знаті, яка охоче перейшла на службу до Великого князівства Литовського, зберегла свої земельні володіння і привілейоване становище.

Оскільки литовці стали на шлях державотворення значно пізніше східних слов'ян, то вони вирішили для розбудови власної держави використати багатий досвід, накопичений в процесі історичного розвитку руських земель, зокрема досвід військової організації та будівництва фортифікаційних споруд, налагодження податкової системи, формування структури князівської адміністрації. Кодекс законів «Руська правда», укладений ще за князювання Ярослава Мудрого, став державною правовою основою Великого князівства Литовського, а руська мова набула статусу державної. До приєднання руських земель литовці в своїй переважній більшості були язичниками. Тепер же частина з них, потрапивши під вплив тієї гілки християнства, котра була поширена на землях колишньої Русі, приймала православ'я. Навіть князь Ольгерд незадовго до своєї смерті охрестився за православним обрядом. Шлюби між представниками місцевої і литовської знаті сприяли її асиміляції. Все це створювало враження продовження руської державотворчої традиції під проводом литовської династії Гедиміновичів, яка відіграла роль збирача руських земель у складі Литовської держави. Але литовцям не судилося відіграти роль других варягів. Процес їхньої асиміляції був зупинений через кардинальні зміни, які відбулися в Литві внаслідок зовнішньополітичних подій.

У своєму прагненні володіти українськими землями Велике князівство Литовське зустріло сильного конкурента з боку Польщі. Початок польській експансії на Схід розпочав король Казимир Великий (1333-1370). Майже два десятиліття тривала запекла боротьба між поляками і литовцями за західноукраїнські землі. Врешті в 1352 р. було укладено перемир'я, за яким Галичина відійшла до Польщі, а Волинь із містами Володимир, Луцьк, Белз, Холм та Берестейщина – до Литви. Цей поділ у 1366 р. було підтверджено Трактатом про вічний мир.

З урегулюванням протистояння на західноукраїнських землях представники влади Польщі і Литви зрозуміли, що їх об'єднують спільні інтереси. Для обох країн великою проблемою став наступ Тевтонського ордену. Для Великого князівства Литовського ситуація ускладнювалась політикою Мо-

сковського царства, правителі якого заявили про свої претензії на білоруські і українські землі як на спадщину династії Рюриковичів, до якої самі належали. Також Литві було доволі складно стримувати натиск татар, котрі хотіли відновити свою владу над українськими землями. Окрім цього син Ольгерда князь **Ягайло** (1377-1392) потерпав від сепаратистських тенденцій всередині Великого князівства Литовського. Щоб втримати країну під своїм контролем, він потребував зовнішньої допомоги. Така ситуація штовхала Литву і Польщу до політичного союзу.

У **1385 р.** було укладено **Кревську унію**, за якою литовський князь Ягайло мав одружитися з польською королевою Ядвігою і отримати титул польського короля. Він зобов'язувався сприяти поширенню католицизму серед своїх підданих і землі Великого князівства Литовського приєднати до Польського королівства. Така відверта пропольська політика Ягайла сприяла формуванню опозиції, що складалася з представників литовської, білоруської і української шляхти. Вони боялися, що ця унія призведе до втрати державного суверенітету Литви, позбавить їх привілеїв на користь поляків і активізує польську експансію на землі Великого князівства Литовського. На чолі опозиції став двоюрідний брат Ягайла князь Вітовт, який мав великий авторитет в Литві завдяки своєму військовому таланту і героїчній боротьбі з московитами, татарами і тевтонцями. Отримавши військову підтримку з боку шляхти, Вітовт змусив Ягайла визнати незалежність Великого князівства Литовського, а самого Вітовта його довічним правителем.

Великий литовський князь **Вітовт** (1392-1430) був видатним політиком і полководцем. Його діяльність сприяла зміцненню литовсько-руської держави, збільшенню її території, зростанню авторитету на міжнародній арені. Щоб послабити відцентрові тенденції і посилити свою владу в регіонах, Вітовт ліквідував удільні князівства – Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське. Місцеві князі, що почувалися доволі незалежними, були усунуті від влади. На їхнє місце Вітовт поставив своїх намісників, що зміцнило позиції Вітовта, але викликало незадоволення у місцевої знаті. Відтепер ці території стали звичайними литовськими провінціями.

Князь Вітовт багато зусиль докладав до розширення кордонів своєї держави. Йому вдалося захопити Смоленськ і Вязьму. За його правління Велике князівство Литовське отримало вихід до Чорного моря. Для захисту своїх південних володінь Вітовт розпочав будівництво великої системи укріплень, серед яких були фортеці Білгород та Хаджибей. Поруч з остан-

ньою був збудований порт, через який вивозилося збіжжя до Візантії. Але страшний розгром татарами найкращих військ литовського князя в битві на річці Ворскла в 1399 р. зупинив експансію Литви на південному напрямку. Проте воєнний потенціал Великого князівства Литовського був ще значним. Це довела блискуча перемога об'єднаних литовсько-руських, польських і чеських військ над Тевтонським орденом в 1410 р. під Грюнвальдом.

Грюнвальдська битва дала новий поштовх для оформлення державно-правових відносин між Польщею та Литвою. У **1413 р.** було укладено **Городельську унію**, за якою підтверджувалося існування незалежного Великого князівства Литовського, але його державний устрій мав бути реформованим за польським взірцем. Однією з умов унії було зрівняння в правах шляхти католицького віросповідання Литви та Польщі. Литовські феодалі-католики на протигагу православним отримали право обіймати державні посади і розпоряджатися своїми земельними володіннями. Це обмежило права української православної шляхти і зруйнувало єдність шляхетської верстви в межах Великого князівства Литовського, що було дуже вигідно полякам.

Намагання Вітовта залишатися незалежним правителем мала закріпити його коронація королівською короною. У 1430 р. імператор Священної Римської імперії Сигізмунд Люксембург проголосив його королем Литовського королівства. На заплановані з цього приводу урочистості прибули делегації з різних країн. Але освячена корона, надіслана Сигізмундом до Вітовта, була перехоплена і понівечена поляками, які не полишали надій позбавити Литву суверенітету. Невдовзі після цього князь Вітовт помер. Він був одним із могутніх правителів Європи. Віддаючи шану здобуткам князя, литовці називають його Вітовтом Великим.

Після смерті Вітовта виснажлива боротьба за рівноправні відносини між Великим князівством Литовським і Королівством Польським спалахнула з новою силою. Суттєво впливаючи на політичне життя в обох державах, вона не припинялася аж до укладення Люблінської унії у 1569 р.

Таким чином, литовський період української історії тривав понад два століття. Політика литовських князів була неоднозначною. Деякий час литовські князі діяли за правилом – «старого не змінюємо, нового не впроваджуємо» і толерантно ставилися до місцевого населення. Але з часом ситуація змінилася, і українські землі остаточно втратили залишки автономії.

3.2 Утворення Речі Посполитої та подальша доля українських земель

Люблінська унія 1569 р., що започаткувала об'єднану литовсько-польську державу Річ Посполиту, стала поворотним моментом в історії України. Ця важлива політична подія, об'єднавши долі кількох народів в одній державі, суттєво впливала на політичну ситуацію у Східній Європі аж до кінця XVIII ст.

Починаючи з XIV ст. польська влада активно прагнула заволодіти українськими землями. Вона використовувала різні методи – від тривалої збройної боротьби з Великим князівством Литовським, якому на той момент належали українські землі, до укладання з Литвою унії з наміром в мирний спосіб внести її територію до свого складу. Родючі українські землі дуже приваблювали польських феодалів, а католицька церква прагнула розширити сферу свого впливу на нові території. Ще в 1385 р. між Литвою і Польщею було укладено Кревську унію, за якою великий литовський князь визнавався польським королем, а землі Литви мали увійти до складу Польщі. Однак, погодившись на це заради спільного опору Тевтонському ордену, шляхта Великого князівства Литовського на чолі з князем Вітовтом відчайдушно відстояла суверенітет власної держави. Ця обставина дещо загальмувала натиск поляків, але зупинити його не змогла.

Після смерті Вітовта влада у Великому князівстві Литовському перейшла до молодшого сина Ольгерда – князя *Свидригайла* (1430-1432). Невдовзі розпочалося військове протистояння між Польщею та Литвою за українські землі. Зрештою між сторонами було укладено перемир'я, за яким західне Поділля з Кам'янцем, Бакотою, Червоногородом, Скалою відійшло до Польщі, а Брацлавщина і Волинь надалі залишилися під владою Литви. Таким чином, до захопленої Польським королівством у XIV ст. Галичини додалися нові українські території.

Політика поляків на українських землях корінним чином відрізнялася від політики литовців з їхнім толерантним ставленням до місцевих традицій. З українських земель поляки створили три воєводства – Руське, Белзьке і Подільське. Було запроваджено польський адміністративний апарат і польське право. В основу своєї експансії поляки одразу поклали тотальну полонізацію, посилення соціально-економічного гноблення, поширення католицизму і утиски православного населення. Така політика призвела до загострення етнічного, соціального і релігійного конфлікту між поляками і українцями, що тривав багато століть.

Упродовж XV-XVI ст. Польське королівство зміцнювалося. Воно перетворилося на шляхетську республіку з виборним королем, влада якого обмежувалася сеймом. Основою економіки було сільське господарство, що потужно розвивалося, оскільки в Європі стрімко зростали ціни і попит на продовольство. Захопивши Галичину, частину Волині і Західне Поділля, польські феодали намагалися заволодіти й іншими українськими землями, що славились своєю родючістю. Особливо ці прагнення посилились коли Польща перетворилась на потужного експортера сільськогосподарської продукції в західноєвропейські країни.

У першій половині XVI ст. стало очевидним, що Велике князівство Литовське переживало складні часи. Внаслідок військового тиску Московського царства, яке проголосило себе збирачем руських земель, Литва втрачала свої території. Ситуацію ускладнювали набіги кримських татар. Велике князівство Литовське було не спроможне захистити свої протяжні кордони. Воно потребувало значної фінансової та військової допомоги. Таку допомогу могла надати Польща, але умовою поляків було реальне об'єднання Литви і Польщі в одну державу.

До зовнішньополітичних факторів, котрі штовхали Литву в обійми поляків, додавалися внутрішні причини. На українських і білоруських землях набули поширення антилитовські настрої. Вони були зумовлені посиленням політики централізму і запровадженням привілеїв для католиків. Крім того, очевидними були антагонізми, що мали місце в межах панівної верстви країни. В Литві існували протиріччя між великими землевласниками-магнатами, які мали широкі привілеї, і дрібною та середньою шляхтою, яка цих привілеїв була позбавлена. Рівноправність в межах провідної верстви в Польщі, а також гарантовані політичні свободи та станові привілеї, обмеженість королівської влади, існуюча ще на той момент релігійна толерантність приваблювали шляхту Великого князівства Литовського. Крім того, вона сподівалась отримати допомогу в охороні своїх земель від татарських набігів. Польська держава, що перебувала на стадії піднесення економічного і політичного розвитку, сприймалась як найкращий союзник. Тому цього разу більша частина шляхти Великого князівства Литовського прихильно поставилася до ідеї об'єднання з Польщею. Незадоволеною подібним перебігом подій була лише невелика група литовських, українських і білоруських магнатів, які боялися обмеження свого всевладдя і втрати звичних привілеїв. Проте їхні можливості виявились недостатніми, щоб не допустити укладення унії.

У січні 1569 р. литовська делегація прибула до міста Любліна, де розпочалося засідання об'єднаного сейму, який мав винести остаточне рішення щодо майбутньої унії. Намагаючись зірвати його роботу, литовські, українські і білоруські магнати, що брали участь у засіданнях сейму, вдалися до своєрідного демаршу і таємно покинули Люблін. Але польський король знайшов спосіб їх повернути. Він видав кілька універсалів про відокремлення Волині, Київщини, Брацлавщини і Підляшшя від Литви, приєднав їх до складу Польщі і пригрозив війною тим, хто не присягне на вірність польському королю. Литовська делегація змушена була повернутися, і 1 липня 1569 р. було укладено Люблінську унію, яка започаткувала об'єднану литовсько-польську федеративну державу – Річ Посполиту. Управління нею здійснював спільний правитель, який отримував титул польського короля і великого князя литовського. В новій державі литовсько-польська шляхта обирала спільний парламент – сейм. Декларувалося проведення єдиної зовнішньої політики, було скасовано митні кордони, запроваджено єдину грошову одиницю – злотий. Але Литва певною мірою зберігала автономію, зокрема, місцеве врядування, власну фінансову, правову і судову системи, військо. Внаслідок Люблінської унії майже всі українські землі опинилися в польській частині цієї федеративної держави, що кардинально позначилося на їхньому становищі. Українські землі, цінність яких невпинно зростала із підвищенням попиту на сільськогосподарську продукцію в Європі, стали доступними для польських феодалів.

Польська влада не бажала посилювати конфлікт з українськими магнатами, тому їхні інтереси були враховані. Зокрема, видані королем Київський і Волинський привілеї залишали чинним в межах Волинського, Київського і Брацлавського воєводств. Литовський статут 1566 р., базоване на ньому судочинство, декларували свободу віросповідання. Незалежно від конфесіональної належності місцеві магнати і шляхта мали право володіти маєтками, обіймати адміністративні посади, вирішувати місцеві справи на сеймиках. Зберігався статус руської (української) мови.

Українські землі було поділено на шість воєводств. До вже існуючих Руського (Львів), Белзького (Белз) і Подільського (Кам'янець) додалися нові – Волинське (Луцьк), Київське (Київ), Брацлавське (Брацлав). На чолі воєводств стояли воєводи, яких призначав польський король. Воєводи уособлювали адміністративну та військову владу, були членами сенату – вищої палати сейму – і головували на місцевих шляхетських сеймиках. Воєводства поділялися на повіти або землі.

Через Польщу на українські землі поширилась європейська система станової організації суспільства. У XVI ст. основними станами в Україні були шляхта, духовенство, міщани і селяни, з-поміж яких домінуюче становище займала шляхта, зосередивши в своїх руках владу і привілеї. В Речі Посполитій шляхті навіть вдалося домогтися права обирати монарха. Шляхта не була однорідним середовищем. Домінуючі позиції в ній становили магнати. За рахунок великих земельних володінь і нещадної експлуатації селян-кріпаків вони зосередили в своїх руках величезні економічні ресурси. Швидке і надмірне збагачення магнатів стало причиною їхнього конфлікту з королівською владою. Маючи достатньо фінансів для утримання власних збройних формувань, магнати все менше підкорялися королівській владі, що значно підривало її авторитет і ослаблювало країну.

Окремою суспільною верствою було духовенство, яке мало свою ієрархію. Воно не підлягало світському суду – в разі потреби священників судив єпископський суд. В литовсько-польській державі православне духовенство поступово втратило своє привілейоване становище. Вищі церковні ієрархи – митрополити і єпископи опинилися під контролем світських правителів-католиків. Становище нижчого духовенства залежало від землевласників, на чийх землях розташовувалися парафії. Духовенство поділялося на біле (парафіяльні священники, які могли брати шлюб) і чорне (ченці і здебільшого високі церковні ієрархи). Українське суспільство, позбавлене власної держави, сприймало церкву не тільки як духовного наставника, але й як гаранта збереження етнічної самобутності та осередок громадського життя. Після Люблінської унії поступово посилюється вплив католицизму, і православна церква втрачає свої позиції.

Як окремий стан в Україні формувалося і міщанство. Ця верства також не була однорідною і складалася з патриціату (найбагатші найвпливовіші представники аристократичних родів), бюргерства (цехові майстри і купці) і плебсу (ремісники і дрібні торгівці). Характерною рисою міського життя була цехова організація за професійною ознакою. Правове становище міст не було однаковим. Воно залежало від того, на якій землі вони знаходилися – державній чи приватній. Мешканці міст, що були розташовані у володіннях феодала, зобов'язувалися нести звичні феодалські повинності – обробляти панську землю, сплачувати натуральну ренту на користь землевласника, ремонтувати замки, дороги, мости тощо. Деякі міста отримали від короля грамоти Магдебурзького права, тобто можливість самоврядування. Це сприяло формуванню у місцевого населення демократичних традицій, здатності до самоорганізації для розв'язання загальних справ, бажання бу-

дувати суспільне життя на основі правових норм. Однак реальний вплив на міське самоврядування мала найзаможніша його частина – патриціат. Між ним і міськими низами точилася соціальна боротьба. Після укладення Люблінської унії в українських містах спостерігається приплив іноземців і запроваджуються релігійні обмеження. Це призвело до витіснення з органів місцевого самоврядування корінного православного населення і загострення релігійно-національних відносин.

Найчисельнішою верствою населення були селяни. Вони становили близько 80 % населення і поділялися на «похожих», які були особисто вільними, і «непохожих» – особисто залежних від феодала. З переходом українських земель під владу поляків пришвидшується процес закріпачення селян, оскільки землі феодалів потребували робочих рук. Тому землевласники були дуже зацікавлені в поширенні панщини і обмеженні особистої волі селян, щоб втримати їх на своїх землях. Процес закріпачення на українських землях йшов поступово. На початку XV ст. польський сейм заборонив селянам Галичини змінювати місце проживання без згоди феодала. Остаточне закріпачення було здійснене «артикулами» польського короля в 1573 р. і в третій редакції Литовського статуту (1588 р.). Відповідно до них тривалість панщини визначав феодал, який до того ж отримав право судити і карати своїх кріпаків. Відтепер селяни не могли розпоряджатися своєю землею і майном, а феодали могли розшукувати своїх кріпаків-втікачів протягом 20 років. Посилення у Європі попиту на продовольство і зростання цін на нього призвело до поширення на українських землях фільварків – багатогалузевих господарств із виробництва товарної сільськогосподарської продукції, в яких використовували працю кріпаків. Очевидно, що власники фільварків були зацікавлені в остаточному закріпаченні українських селян, максимальному збільшенні панщини та інших повинностей. Французький інженер Г. Боплан, змальовуючи становище селянства на українських землях, писав, що селянам тут гірше, ніж каторжникам на галері.

Наслідки Люблінської унії для українських земель є неоднозначними. З одного боку, майже всі українські землі об'єдналися в межах однієї держави. Виняток становили Закарпаття, що перебувало у складі Угорщини, Північна Буковина – у складі Молдовського князівства, Чернігівщина – під владою Московського царства. Перебування українських земель у складі Речі Посполитої сприяло інтенсивному розвитку економіки. Велика кількість сільськогосподарської продукції вивозилася до Європи, залучаючи українські землі до міжнародної торгівлі, передусім через Балтійське море.

Швидкими темпами зростали міста, перетворюючись на центри розвитку ремесел і торгівлі. Завдяки політичному устрою Речі Посполитої українські землі залучалися до нових форм соціального і політичного життя – шляхетської демократії і міського самоврядування, а також зазнавали впливу європейської культури і освіти.

Разом з тим, перебування українських земель у складі Речі Посполитої сприяло посиленню соціально-економічного гноблення селянства. Унія відкрила шлях польським феодалам до масштабного використання природних багатств України. Ставши власниками українських земель, вони запровадили тут свої фільваркові господарства. Феодали збільшували панщину й інші повинності селян, що призводило до зростання напруженості і загрожувало соціальним вибухом. Підпорядкування українських земель владі польського короля і польських урядовців «вимагало» від української шляхти, що залучалася до державного і політичного життя, якомога швидше пристосуватися до нових умов. Це неминуче призвело до її колонізації. Українське суспільство поступово втрачало свою політичну еліту, здатну організувати народ на боротьбу за національне визволення. До того ж, з часом відносна конфесійна толерантність відійшла в минуле. Православним українцям було заборонено займати вищі державні посади, брати участь у міському самоврядуванні. Ціла низка заборон і обмежень поширювалася на професійну діяльність ремісників і торговців, що сповідували православ'я. Українська мова поступово витісняється з усіх сфер суспільного і державного життя. Мовою діловодства, судочинства і освіти стає виключно польська.

Таким чином, Люблінська унія започаткувала новий етап в історії українського народу, характерними особливостями якого було посилення соціально-економічного гніту, прогресуюча втрата національно-культурних традицій. Це стало причиною того, що вже з кінця XVI ст. український народ піднімається на боротьбу за своє соціальне і національне визволення, а в 1648 р. розпочинається Національно-визвольна війна проти польського панування.

3.3 Берестейська церковна унія 1596 р. та її історичне значення

У жовтні 1596 р. в Бресті відбулися два церковні собори, один з яких започаткував існування в литовсько-польській державі греко-католицької (уніатської) церкви, а інший засудив уніатів і задекларував непорушність православних традицій на українських і білоруських землях. Загострення

релігійного протистояння в Речі Посполитій було спричинене низкою обставин.

Загально відомо, що 988 р. Русь прийняла християнство візантійського зразка, яке отримало назву православ'я. Але перебуваючи на перехресті різних культурних впливів ця територія не могла уникнути впливу католицького Заходу. Цьому сприяла не тільки місіонерська діяльність представників католицької церкви, яка завжди прагнула розширити межі свого впливу, а й династичні шлюби київських князів і їхніх нащадків з представниками європейських правлячих династій, що призводило до тісних контактів з католицьким світом. Відомо, що князь Данило Галицький з метою залучити європейські країни до боротьби із Золотою Ордою за допомогою звертався до Папи Римського. Союз із Римом стає бажаним навіть для православних церковних ієрархів Константинополя. Так, у 1439 р. між східною і західною гілками християнської церкви було укладено Флорентійську унію. В цій події влада Візантії вбачала можливість отримати військову допомогу від західноєвропейських країн в боротьбі з Османською імперією. Хоча реального об'єднання церков тоді не вдалося досягти, але сама ідея унії здобувала прихильників. Після падіння Константинополя в 1453 р. православні церкви Сходу опинилися під контролем турецьких султанів, які тепер могли використовувати православних ієрархів у своїх цілях. Дбаючи про свої державні інтереси, влада Османської імперії була зацікавлена в тому, щоб посилити конфронтацію між двома гілками християнства, тим самим дезорганізуючи єдність християнської Європи. Для Речі Посполитої навпаки – союз між католиками і православними став питанням державної ваги, можливістю запобігти громадянській війні на релігійному ґрунті всередині країни.

Становище православної церкви на українських землях, які опинилися під польським пануванням, поступово погіршувалося. Значна частина місцевої шляхти, заохочена владою привілеями і посадами, які надавалися католикам, ополячується і переходить у католицизм. З давніх часів на Русі представники заможних родин будували церкви, надавали фінансову допомогу православним монастирям, засновували і утримували при церквах школи, притулки для бідних. Завдяки цьому православна церква тривалий час мала надійне джерело фінансування і навіть політичний захист. Полонізація української знаті кардинально змінила ситуацію. Відтепер вона фінансово підтримувала церкву католицьку. Погіршення матеріального становища православної церкви суттєво зменшило її можливості впливати на

суспільно-політичні процеси, розвивати національну освіту і культуру, підтримувати належний освітній рівень православного духовенства.

Прихильниками православної віри здебільшого залишилися незаможні верстви українського населення, що призвело до появи стереотипу «холопської віри» стосовно православ'я. В суспільній свідомості затверджуються поняття «вищості» польської культури, мови, католицької віри і «нижчості» всього, що було пов'язане з українською ідентичністю. Це призвело до протистояння на національному і релігійному ґрунті. Ситуацію ускладнила календарна реформа 1582 р., проведена Папою Римським Григорієм XIII. Вона мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного. В католицькій церкві запроваджено новий григоріанський календар у літочисленні, на відміну від юліанського, яким користувалися раніше. Прийняти цю реформу православним патріархам завадила турецька влада, що була зацікавлена в роз'єднанні християнського світу. Свою роль зіграв і природній консерватизм східноєвропейського населення, для якого вірність традиції була важливішою за наукову аргументацію. Календарна реформа поглибила протистояння між представниками різних конфесій на українських землях.

Релігійна ситуація на українських землях у XVI ст. зазнала впливу Реформації, ідеї якої набули значного поширення в Європі. Прихильники цього руху, яких назвали протестантами, виступали проти папської влади і закликали повернутися до біблійних джерел. Вони агітували за створення національних церков, ведення богослужіння рідною для пастви мовою, перекладу з латини Біблії та інших священних книг. Масового поширення протестантизму на українських землях не відбулося. Місцеве населення в переважній більшості традиційно зберігало вірність православ'ю й чинило опір покатоличенню. Суттєво змінив ситуацію контрреформаційний рух, організований католицькою церквою, щоб зупинити Реформацію і відновити свій вплив на суспільство.

Перебудову католицької церкви очолив чернечий орден єзуїтів. Для вироблення успішної стратегії були залучені потужні інтелектуальні сили. Головну роль у цій справі мали відіграти освітні заклади. Була створена широка мережа шкіл – єзуїтських колегіумів. Влада Речі Посполитої сприяла діяльності ордену, завдяки чому ці навчальні заклади з'являються на українських землях, зокрема в Ярославі, Львові, Кам'янці, Вінниці, Києві, Острозі та інших містах. Високий рівень освіти, який надавали єзуїтські колегіуми, спонукав представників української шляхти і міщан віддавати

туди на навчання своїх дітей. Зрозуміло, що навчання і виховання там відбувалося в дусі прихильності до католицької церкви. Тому випускники цих колегіумів часто зрікалися православної віри, стаючи ревними прихильниками католицизму. Таким чином, на українських землях єзуїти свою діяльність спрямували переважно проти православної церкви.

Опір наступу з боку католицької церкви і польської влади на позиції православ'я намагалися організувати *братства*. Заснування цих православних організацій – яскравий приклад самоорганізації українців для розв'язання суспільно значимих проблем. Спочатку це були об'єднання міщан для забезпечення матеріальних потреб храму, піклування про хворих парафіян, допомоги убогим. У XVI ст. під впливом реформаційних ідей братства поширили свою діяльність на політичне і культурне життя. З тиском польської влади на православну церкву вони починають відстоювати її інтереси в судах і перед королем, а спостерігаючи занепад української освіти, стали організовувати братські школи, засновувати друкарні і бібліотеки. Деякі братства навіть отримали від константинопольського патріарха право ставропігії, тобто дозвіл наглядати за діяльністю священників, включно з єпископами, щоб духовні особи жили чесно і служили пастві згідно з апостольськими традиціями. Ставропігія означала вилучення братства з-під влади єпископа і підпорядкування його безпосередньо патріархові. Активне втручання світських осіб у церковні справи не надто позитивно сприймалися православним духовенством, яке прагнуло до привілейованого становища в суспільстві, подібного тому, яке посідало духовенство католицьке.

З огляду на викладене вище стає зрозумілим, що ідея унії між православною і католицькою церквами, яка час від часу виникала в обох церквах від самого початку розколу у 1054 р., мала знайти чимало прихильників у Речі Посполитій. Щоб укріпити єдність країни й уникнути громадянського протистояння, в ній була зацікавлена польська влада. Католицька церква в унії вбачала можливість розширити сферу свого впливу на землях, де традиційно пануючою релігією було православ'я. А православні ієрархи хотіли звільнитися з-під влади світських осіб, зрівнятися в політичних правах з католицьким духовенством і відновити свій вплив у суспільстві.

Ініціаторами укладення унії стали православні єпископи Гедеон Балабан, Іпатій Потій, Кирило Терлецький, Леонтій Пельчинський та Діонісій Збируйський. В червні 1590 р. вони підписали декларацію, в якій висловили готовність визнати зверхність Папи Римського за умови збереження

традиційних обрядів і устрою православної церкви, а також гарантій юридичної рівності з католиками. Кілька років по цьому ініціатори деталізували свої вимоги і виклали їх в «Артикулах, які відносяться до з'єднання з Римською Церквою», узгоджуючи їх з католицькими ієрархами, представниками влади Речі Посполитої та заручившись підтримкою київського митрополита Михайла Рогози. Наприкінці 1695 р. Папа Климент VIII проголосив офіційне визнання унії. Це викликало обурення у православних, для яких унія стала великою несподіванкою, оскільки підготовка до неї велась таємно. На українських і білоруських землях православна знать скликала сеймики, на яких гнівно засуджувала унію. Опозиційний рух очолив найбільший український магнат князь Костянтин Острозький. Щоб зняти напруження в суспільстві в жовтні 1596 р. у м. Брест за ініціативою польського короля мав бути скликаний об'єднавчий церковний собор. Противники унії організували окремих собор, на якому засудили її укладення. Попри це прихильники об'єднання на своєму соборі затвердили утворення греко-католицької (уніатської) церкви, яка підпорядковувалась Папі Римському і визнавала догмати католицької церкви. Відповідно до умов унії греко-католицьке духовенство звільнялося від сплати податків, греко-католицька шляхта могла претендувати на державні посади, а єпископам були обіцяні місця в сенаті. Разом з цим уніатська церква зберігала східні обряди, старослов'янську літургійну мову, юліанський календар, право одружуватися для нижчого духовенства. Збереглися також особливості православного храмового будівництва, іконопису, церковного співу.

Одразу після Берестейського собору шість із восьми існуючих православних єпархій Київської митрополії прийняли унію. Православні церковні маєтності передавалися уніатам. Населення, яке зберегло вірність православним традиціям, залишилося без вищої церковної ієрархії. Берестейська унія мала на меті покласти край релігійному протистоянню між православними і католиками в Речі Посполитій. Натомість реального об'єднання не відбулося. Більше того, релігійна ситуація ускладнилася. Православні ненавиділи уніатів, вважаючи їх зрадниками, а поляки-католики в уніатах не бачили повноцінних громадян. Всередині українського суспільства стався розкол між тими, хто прийняв унію, і тими, хто зберіг вірність православию. За таких обставин польській владі стало легше посилювати свій вплив на українських землях. Попри це греко-католицька церква, зберігаючи національні традиції в обрядовості і маючи певні права в католицькому світі, стала серйозною перешкодою на шляху до остаточної полонізації і покатоличення українців у Речі Посполитій.

3.4 Причини та умови виникнення українського козацтва. Запорізька Січ: устрій, господарство, культура

З кінця XV ст. історія українського народу впродовж 300 років нерозривно пов'язана з існуванням козацтва. Історики вважають, що слово «козак» тюркського походження і в перекладі означає «вільна озброєна людина». Перша в історії офіційна згадка про українських козаків датується 1489 р. у «Хроніці Польській» Марціна Бельського, польського письменника і історіографа. З його оповіді дізнаємося, що козаки жили на островах і вздовж берегів Південного Бугу і Дніпра з притоками. Вони не займалися землеробством, але ловили рибу, розводили худобу і ходили в походи на човнах, які називали чайками. Ще одна згадка про українських козаків відноситься до 1492 р. Тоді татарський хан скаржився великому литовському князеві, що його піддані напали на татарський корабель. У відповідь на це князь обіцяв покарати тих «козаків».

Проблема появи та формування українського козацтва ще досі дискутується істориками. Існує чимало теорій, якими науковці намагаються пояснити його виникнення. Але оскільки цей процес був багатограним, жодна з них не може врахувати всю складність формування цього суспільного феномену. Поява козацтва була зумовлена сумарною дією багатьох факторів. Його історія пов'язана з розвитком території, що називалася Диким полем. Розташувались на перехресті християнського (Велике князівство Литовське) і мусульманського (Кримське ханство) світів, ця територія була приречена відчувати на собі їхню взаємодію, яка інколи була протистоянням, а інколи пошуком компромісу між хліборобською і кочовою цивілізаціями.

З моменту виникнення у середині XV ст. Кримського ханства українські землі стали для нього основним об'єктом експансії. Економіка цієї держави базувалася на кочовому скотарстві і примітивному землеробстві, що не приносило достатньої кількості засобів для існування його населенню. За таких обставин кримськотатарська влада змушена була вирішувати внутрішні проблеми шляхом грабіжницьких набігів. Розгортанню експансії на українські землі сприяли географічне розташування ханства і наявність потужної кінноти, яка була зручним інструментом для здійснення нападів. Ситуація ускладнилася після того, як у 1475 р. Кримське ханство стало васалом Османської імперії. Отримавши підтримку могутнього сюзерена, кримські татари зробили набіги на українські землі важливою складовою своєї зовнішньої політики. Литовсько-польська влада була нездатна захистити протяжні кордони держави. Тому рятувати свої землі від ворога дове-

лося місцевому населенню, котре продемонструвало потужну здатність до самоорганізації.

Дике поле славалося своїми багатими природними ресурсами. Особливо вражало розмаїття тваринного світу так званого Великого Лугу – території, розташованої в нижній течії Дніпра. Фактично це була земля, де не було ніякої влади. Поєднання цих двох чинників приваблювало на ці території людей. Частина з них щороку навесні йшла сюди займатися різними промислами – полюванням, рибальством, бджільництвом, а восени поверталася до прикордонних міст аби продати там свою здобич. Таких людей називали уходниками. Певна кількість населення проживала тут здавна, не зважаючи на татарсько-турецьку небезпеку, оскільки велика кількість природних ресурсів була варта будь-якого ризику. Відчутно вплинули на формування козацтва цілеспрямовані заходи, вжиті урядом Речі Посполитої, щодо колонізації цих територій. Завдяки їм межі заселених земель поступово розширилися від річки Дністер до річок Сіверський Донець і Дон. Мешканців цих територій називали козаками. Вони активно займалися різними промислами. Для переробки і зберігання здобичі козаки будували зимівники (хутори), які склалися з кількох жител для людей та різних господарських будівель. Фактично це були багатогалузеві господарства, орієнтовані на ринок. У північній частині Дикого поля, де було безпечніше, розвивалося скотарство, подекуди землеробство. Козаки розводили коней, овець, велику рогату худобу. Посилення соціально-економічного та релігійного гніту в Речі Посполитій призвело до зростання чисельності населення в регіоні за рахунок кріпаків-втікачів і міщан. Не витримуючи свавілля магнатів, не бажаючи зрікатися батьківської віри, вони шукали кращої долі на вільних землях за порогами в нижній течії Дніпра.

Постійна татарська небезпека змушувала населення цих територій дбати про свій захист. Козаки об'єднувалися в своєрідні загони самооборони, опановували військове мистецтво. З різних джерел відомо, що вони вправно володіли стрілецькою зброєю і шаблею. Серед них були артилеристи, сапери, пластуни, пікінери, знавці морської справи. Всі козаки були вправними вершниками. Очевидно, що військовій справі потрібно навчатися. Тому і виникла потреба в тренувальних базах, де б чоловіки проходили вишкіл і опановували військові професії. Саме в такому контексті потрібно розглядати появу у козаків січей – укріплених таборів, де кілька років тривало перетворення звичайних чоловіків у вправних воїнів. Траплялося, що за час навчання їм вдавалося навіть отримати певний військовий досвід у боротьбі з татарами. Після навчання козаки поверталися до своїх хуторів-

домівок, могли одружитися, завести самостійне господарство. Фактично вони ставали військовим резервом, який в мирний час займався мирними справами. А коли надходила звістка про військовий похід, то до лав ставали не новобранці, а заздалегідь підготовлені фахівці-воїни. Тому козаки славились своїм бойовим мистецтвом і військовими перемогами. Козацька піхота своєю боєздатністю не поступалася найкращим європейським арміям. Для оборони козаки використовували табір – чотирикутне укріплення з возів, стягнутих ланцюгами і укріплених земляними насипами, всередині якого розташовувалось військо. Козаки успішно штурмували фортеці, здійснювали морські походи на своїх човнах – чайках.

Дослідники припускають, що розрізнені невеликі січі існували в багатьох місцях. І лише згодом за Дніпровськими порогами утворилась Запорізька Січ – головна військова база козаків, своєрідна столиця запорізьких земель. Традиційно заснування Запорізької Січі пов'язують з діяльністю князя Дмитра Вишневецького, що був черкаським і канівським старостою. На острові Мала Хортиця в 1555 р. під його керівництвом було збудовано фортецю, яка стала прообразом майбутніх січей. Більшість істориків схильні припускати, що ця січ була створена за ініціативою литовської влади з метою взяти козаків під свій контроль і використовувати їх для охорони кордонів.

У 60-х рр. XVI ст. на острові Томаківка козаки спорудили власну фортецю, яку назвали Запорізькою Січчю. Попри те, що Січ розташовувалася на острові у важкодоступному місці, її оточили глибоким ровом і високим валом, на якому встановили дерев'яні укріплення – засіки, спорудили високі сторожові вежі з бійницями для гармат. У центрі Січі розташовувався майдан, де була збудована церква на честь Покрови Пресвятої Богородиці. Навколо майдану розміщувалися курені – казарми, в яких проживали козаки, а також приміщення, в яких зберігали зброю, продовольство та інші припаси. Все козацьке військо на Січі становило кіш, який очолював кошовий отаман і кошова старшина. Кіш складався із військових підрозділів – куренів, на чолі яких були курінні отамани. З різних причин Січ неодноразово змінювала місце свого розташування.

Військова необхідність сприяла встановленню демократичних традицій на Січі з виборністю козацької старшини, оскільки на війні головну роль відігравали авторитет, військовий талант і досвід командира, а не його походження або титул. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом на Січі була загальна козацька рада, на якій усе кошове товариств-

во вибирало собі отамана і старшину; до складу ради входили генеральний писар, генеральний осавул, генеральний суддя, курінні отамани, а також військові служителі – хорунжий, бунчужний, довбиш та ін. Рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ земель та угідь. Поступово Запорізька Січ набула ознак адміністративного і політичного центру, а її назва стала вживатися до земель степової України, де проживали козаки і діяли козацькі порядки. Інша назва цих територій – Вольності Війська Запорозького. Навколо військової організації козаків фактично формувалася держава, яка мала певну територію і населення, центральну владу, що розташовувалась в столиці – на Січі. В межах Війська Запорозького функціонувало власне козацьке звичаєве право, яке ґрунтувалося на засадах колективізму, побратимства і взаємодопомоги. Для управління своїми землями козаки створили адміністративний апарат. Вся територія поділялась на паланки – військово-адміністративні округи. У паланках діяли місцева адміністрація на чолі з полковником і знаходився суд. Цій адміністрації підлягало населення, що проживало на хуторах, у слободах, селах, містах. Усі жителі були православними. На території Війська Запорозького налічувалось понад 60 православних храмів і каплиць, існували монастирі й скити. Глибока релігійність і ревний захист православної віри були характерною особливістю козаків-запорожців. Тому історик М. Костомаров назвав Січ «християнською козацькою республікою».

Ставлення влади Речі Посполитої до козаків було неоднозначним. З одного боку вона була зовсім не зацікавлена в існуванні непокірної військової сили, яка своїми походами часто ускладнювала міждержавні стосунки з Кримським ханством і Османською імперією. Разом з тим козаки захищали південні кордони литовсько-польської держави. Тому польська влада вирішила цю потужну військову силу взяти під свій контроль. У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август прийняв на державну військову службу 300 козаків, які були поіменно записані до реєстру і тому називалися реєстровими. Король Стефан Баторій збільшив реєстр до 500 козаків і надав їм певних привілеїв: отримання платні за службу, звільнення від податків, право землеволодіння і самоврядування, власна судова юрисдикція. Основними завданнями реєстровців були охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками. Створенням привілейованого реєстрового козацтва польська влада зруйнувала єдність козаків. Це призвело до того, що стосунки між реєстровими і нереєстровими козаками часто досягали крайнього напруження і навіть ворожнечі. Проте в найважливіші моменти

національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гноблення реєстрові козаки часто приєднувалися до повстанців.

Значення козацтва в історії українського народу важко переоцінити. Козаки захищали українські землі від поневолювачів, освоювали південні степи і демонстрували переваги вільної праці над кріпацтвом, відновили процес українського державотворення, заклавши в його основу демократичні традиції, захищали православну віру і підтримували українську культуру, брали участь в антифеодальних виступах і відіграли провідну роль в організації боротьби українського народу за національне визволення.

Дослідники зазначають, що упродовж трьох століть запорізьке козацтво визначало напрями економічного, політичного і культурного розвитку України. Розвинута самобутня культура Січі домінувала тут у XVI – XVIII ст. і мала величезний вплив на національну самосвідомість українського народу.

На Запорізькій Січі сформувалася культура, що ґрунтувалася на глибоких традиціях українського народу. Водночас історичні особливості життя Січі мали вплив на її духовну культуру. На Січ прибували втікачі від кріпацтва, національних та релігійних переслідувань. Прибували звідусіль – не лише з різних регіонів України, а й з усієї Російської імперії, а також з інших країн. Кожен, хто потрапляв на Січ, вносив у культурне середовище щось своє, особливості культури свого народу. Внаслідок змішування елементів культур різних народів сформувалася оригінальна, яскрава, різнобарвна культура, яка здійснила великий вплив на розвиток культури всієї України.

Вагому роль у житті запорожців відігравала церква та віра. Усі іновірці, які приходили на Січ, змушені були обов'язково приймати православну віру. Запорожці власним коштом утримували лікарні, шпиталі, різні інституції при монастирях, а також цілі церковні парафії, будували храми та засновували монастирі.

Найбільш шанованими церковними святами були Різдво, Великдень, Покрова. Перед Великим Постом заборонялося страчувати злочинців. Козаки були глибоко віруючими людьми, кожен із них мав при собі носити «тілесний» хрест, будь-яка важлива справа починалася лише після молитви. Всі найважливіші питання, що стосувалися церковного життя, будівництва нових храмів вирішувалися на загальновійськовій раді, учасниками якої були всі запорожці.

Серед святих, яких найбільше шанували козаки, була Богоматір, під покровом якої запорожці не боялись ні ворожого вогню, ні грізної стихії. Особливо шанованим також був святий Миколай – захисник та заступник усіх, хто плаває, подорожує, а також Архистратиг Михаїл – глава небесного воїнства. Велику повагу серед козаків мав Андрій Первозванний, який перший поширював у придніпровських краях ідеї християнської віри.

Запорізький уряд на чолі з кошовим отаманом постійно дбав про створення розгалуженої системи освіти. На Січі існувало три типи шкіл: *січові*, *монастирські* та *церковнопарафіяльні*. У січовій школі навчалися діти, які з якихось причин потрапили на Січ – прийшли самі або ж їх звідкись вивезли й усиновили козаки. Січові школярі навчалися читанню, співу, письму, а також основам військового мистецтва. Головним учителем січової школи був ієромонах-уставник, який не лише навчав основам грамоти, а й був духівником хлопців, піклувався про їхнє здоров'я.

Монастирська школа на Січі функціонувала при Самарсько-Миколаївському монастирі ще із 70-х рр. XVI ст. Тут школярів навчали грамоти, письма, молитов та Закону Божого.

Церковнопарафіяльні школи ще називали школами «вокальної музики та церковного співу», вони існували при всіх січових парафіяльних церквах. Найбільш відомим навчальним закладом такого типу була школа в слободі Орловщина (на лівому березі р. Орелі). У 1770 р. її перенесли на Січ. Школярі тут вивчали мистецтво партесного співу. У школі готували читців і співаків для православних церков України.

Школи на Запоріжжі продовжували традиції братських шкіл, навчання у них обов'язково поєднувалося із вихованням. Головним у козацькій педагогіці було поєднання духовно-інтелектуального та фізичного ідеалу, віра у справедливість, мужність та мудрість. Діяльність козацьких шкіл є важливим етапом в історії освіти на Україні. Визначним було те, що навчання тут велося українською мовою.

У художньому житті Запорізької Січі важливе місце належало музиці, співу і танцям. Особливого розвитку набула військова музика. Важливе значення мали духові й ударні інструменти: труби, сурми, литаври, барабани, бубни. Так, труби й сурми застосовувалися як сигнальні (для передачі сигналу в походах, боях) і ритуальні (під час свят, урочистостей, зустрічі послів) інструменти. Кожен сигнал труби мав відповідне призначення: для військового збору, сідлання коня, виходу в похід тощо. Пізніше труби входили до полкової музики Війська Запорозького. Литаври також

широко побутували на Запорізькій Січі. Вони використовувалися як військовий інструмент (для передачі сигналів, наказів), як ударний музичний інструмент у полковій музиці Війська Запорозького, входили до клейнодів Запорізької Січі. Литаври були різних розмірів, у найбільші з цих інструментів били одночасно вісім чоловік. Їх називали набатом і зберігали в Запорізькій Січі.

У культурі Запорізької Січі особливого розвитку набула пісенна творчість, що досягла вершин у новому оригінальному епічному жанрі – думах. Вони мали своєрідну художню форму і виконувалися під акомпанемент бандури, кобзи або ліри. Головна тематика дум – це відображення героїчних сторінок української історії, а також морально-етичні аспекти й непересічні події суспільного життя. Думи виконували козаки-кобзарі, яких називали «народними гомерами України». Ці талановиті сліпі музиканти, мандруючи містами й селами України, співали думи та пісні, в яких прославляли подвиги хоробрих козаків з легендарного минулого, закликали до боротьби проти гнобителів. Важлива роль кобзарів у врятуванні невільників. Багато з них побували і в Туреччині, і в Криму. Саме кобзарі передавали вісті про невільників в Україну. Однак найбільш важливим було те, що кобзарі самі брали участь у боях і походах. Вони офіційно входили до складу Війська Запорозького і разом із довбишами (виконавцями на литаврах), сурмачами, трубачами виконували козацьку військову музику. Отже, кобзарство – це самобутнє явище української народної культури, видатне мистецьке досягнення запорізького козацтва.

Велику популярність у козацькому середовищі мали танці, улюбленим серед яких був гопак. Його виконували тільки чоловіки, під час танцю вони демонстрували свою силу і спритність. У техніці танцю проста присядка пов'язана з образом завзятого вершника, який, підстрибуючи в сідлі, нестримно мчить на ворога. Подібні за характером виконання танцювальні рухи «повзунець», «яструб», «присядка» з розтяжкою вниз. Виконувались танці як у супроводі бандури, так й інструментальних ансамблів.

У січовій музичній школі, де навчали вокальній музиці і церковному співу, були створені спеціальні групи виконавців, що ставили народні лялькові вистави – вертеп у супроводі ансамблів троїстих музик.

У цих видовищах головна роль належала козаку-запорожцю, який добре грав на бандурі, співав і танцював. У своїх монологів, піснях і танцях виконавці виявляли думки і сподівання, близькі українському народові. Це сприяло поширенню вертепної драми в художньому побуті українського народу.

Отже, культура козаків була багатогранною і самобутньою. Згодом вона стала частиною духовного життя українців. Відомо, що в зарубіжній публіцистиці виникло означення Запорізької Січі як «української Спарти».

3.5 Українська культура XIV – першої половини XVII ст.

Навчання і виховання на українських землях у XIV – XVII ст. ґрунтувалося на освітніх традиціях Київської Русі. Найбільш освіченим у цю добу було духовенство, тому більшість шкіл існували при монастирях і церквах, рідше – при дворах багатих феодалів. У цих школах здобували елементарні знання з арифметики, навчалися письму, але до середини XVI ст. вони перестали відповідати вимогам часу. З'явився новий тип школи – *слов'яно-греко-латинська*, в якій традиції освіти Київської Русі поєднувалися із західноєвропейськими.

Значний вплив на розвиток української культури загалом, і освіти зокрема, мали ідеї Гуманізму та Реформації, що набули поширення в культурі Західної Європи. Ці ідеї суперечили світоглядній системі середньовічного суспільства, в основі якого був бог. Гуманісти звернули увагу на людину, її місце у світі. Людське щастя, на думку гуманістів, полягає в особистій свободі й освіченості людини, справедливому устрої суспільства. Водночас з'являється зацікавленість рідною мовою, культурою, історією, постає потреба в освіті та наукових знаннях.

Відомим ученим, проповідником гуманістичних ідей і нових досягнень науки був Юрій Котермак, відомий світові як **Юрій Дрогобич** (бл. 1450 – 1494). Український вчений народився в Дрогобичі, навчався у Ягеллонському університеті в Кракові, із 1473 р. продовжив навчання у найславетнішому тоді в Європі Болонському університеті. У 1478 р. отримав ступінь доктора філософії, став професором. Упродовж 1478 – 1482 рр. Ю. Дрогобич читає лекції з астрономії в Болонському університеті, а в 1481 – 1482 рр. перебував на посаді ректора цього університету. У 1482 р. вчений отримав ступінь доктора медицини – перший серед вихідців з України.

У 1483 р. Ю. Дрогобич видав у Римі книжку *«Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини університету Болоньї»* і став, таким чином, першим українським автором друкованої книги. Окрім астрології у книзі подаються окремі наукові відомості з астрономії, метеорології, філософії, економіки, географії.

Після Люблінської унії почала зростати роль латинських шкіл, католицьких навчальних закладів. Освітою в Україні почали займатися єзуїти, що з'явилися в Польщі у 1560 р. для боротьби з Реформацією. Єзуїти організували свої осередки в Києві, Луцьку, Львові, Вінниці, Острозі. У єзуїтських колегіях пропагували католицьку культуру.

Водночас на межі XVI – XVII ст. в українській освіті сталися істотні зміни. Виникли нові навчальні заклади, які ґрунтувалися на національних освітніх традиціях, тут відбувалося поєднання українського досвіду із європейським.

Видатний діяч української культури князь **Костянтин (Василь) Острозький** заснував у 1576 р. у м. Острог культурно-освітній осередок. До нього входили колегія, літературно-науковий гурток, бібліотека і друкарня. **Острозька колегія** була першою вищою школою європейського зразка на українських землях, що згодом дістала назву академії.

Навчання в Острозькій колегії здійснювалося за програмами європейських університетів. Тут викладалися так звані *«сім вільних мистецтв»*, які складались з предметів «тривіума» – граматики, риторики, діалектики та «квадривіума» – арифметики, геометрії, астрономії, музики. Вивчали переважно три мови: давньоукраїнську (слов'яно-руську), грецьку та латинську, тому сучасники називали колегію «тримовним ліцеєм» чи «тримовною гімназією».

Першим ректором Острозької академії був відомий письменник-полеміст і культурно-освітній діяч *Герасим Смотрицький*, а викладачами – визначні педагоги Дем'ян Наливайко, Христофор Філалет, Ян Лятос, Кирило Лукаріс та ін.

В академії здобули освіту відомі діячі України – учений і письменник Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський, Іов Борецький, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, Іов Княгинецький.

Після смерті князя К. Острозького школа занепала і в 1640 р. припинила існування.

Важливу роль у поширенні та розвитку освіти, поглибленні її зв'язків з національним життям відігравали *братські школи*, у яких навчання велося українською мовою. Тут вивчали як основні предмети мови (грецьку, латину, польську); окрім цього, до програм шкіл входило вивчення курсу «семи вільних мистецтв». Головна роль належала, як і у західних університетах, богослов'ю. Братські школи були відкриті для дітей усіх верств населення. Діти з бідних сімей та сироти навчались безкоштовно.

Зміст навчання і виховання в братських школах був проникнутий ідеями гуманізму, свідченням чого є зацікавленість античною літературою й філософією, звернення до європейської філософської думки. Але найяскравіше дух гуманізму відображений у педагогічних засадах братських шкіл. Основою педагогічної діяльності було усвідомлення цінності людської особистості, суспільної значимості освіти й виховання.

У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила заснував при лаврі школу вищого типу. За ініціативи Київського братства й митрополита І. Борецького у 1632 р. лаврську школу було об'єднано з братською.

Об'єднаний навчальний заклад дістав назву *Києво-Могилянської колегії* (із 1701 р. – Києво-Могилянська академія). За рівнем викладання і програмами Києво-Могилянська колегія не поступалася західноєвропейським університетам. Тут викладалися згадані «сім вільних мистецтв», студенти ґрунтовно вивчали класичну літературу, історію, географію, математику, медицину і філософію. Багато уваги приділяли вивченню мов, зокрема старослов'янської, грецької, латинської, польської, а згодом французької і старовірської. Курс навчання в колегії тривав 12 років.

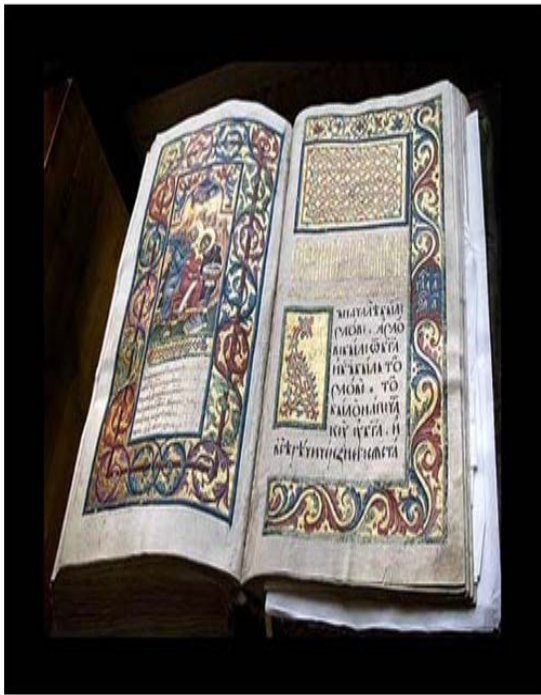
У цьому навчальному закладі працювали відомі вчені того часу: Інокентій Гізель, Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Антоній Радилівський, Теодозій Сафонович та ін.

Тривалий час колегія була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, де готувались кадри для всього православного світу. Її діяльність мала великий вплив на сусідні країни, особливо на Росію, де такого наукового центру не існувало. Багато письменників і вчених, випускників академії, переїхали до Росії і працювали там.

Отже, Києво-Могилянська академія відіграла значну роль у розвитку освіти, науки і культури XVII – XVIII ст. не лише в Україні, а й у країнах Східної Європи.

Значним етапом у розвитку української культури XVI ст. стала поява книгодрукування. Першою українською друкованою книжкою вважається «Апостол», який у 1574 р. у Львові надрукував **Іван Федоров**. Цього ж року світ побачив «Буквар», що складався з двох частин – азбуки та матеріалів для читання. Ця книга є цінною пам'яткою тогочасної навчальної літератури.

Згодом І. Федоров переїздить до Острога, до маєтку князя К. Острозького, де засновує друкарню. У 1581 р. було надруковано перше повне видання Біблії православних слов'янських народів церковнослов'янською мовою – знаменита «*Острозька Біблія*» – видатна пам'ятка історії української культури.

Найвизначнішою пам'яткою перекладної літератури XVI ст. є *Пересопницьке Євангеліє*. Ця рукописна книга XVI ст. є унікальною пам'яткою української ренесансної культури. Переклад книги з болгарської мови на руську здійснили Михайло Василевич та архімандрит Пересопницького монастиря Григорій в с. Пересопниця Рівненської області. У рукописі налічується 964 сторінки, він обрамлений у дубові дошки, обгорнуті зеленим оксамитом. Текст написаний чорним чорнилом на пергаменті каліграфічним напівуставом.

В оформленні використані ренесансні орнаментальні мотиви й композиції. За багатством графічного оздоблення *Пересопницьке Євангеліє* посідає перше місце серед східнослов'янських рукописів.

Із проголошенням державної незалежності України в 1991 р. *Пересопницьке Євангеліє* стало відомим чи не кожному її національно свідомому громадянину. Адже, поклавши руку на цю безцінну найдавнішу письмову пам'ятку духовної культури і мови українського народу, складають присягу на вірність народу й Україні її президенти.

Наприкінці XVI ст. в Україні зароджується *полемічна література*. Українські письменники виступали проти духовного наступу католицизму, відстоювали права українців на свою віру, мову, культуру. Першу хвилю полеміки викликала книга відомого польського єзуїта, письменника **Петра Скарги** «*Про єдність Церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке, від тієї єдності відступлення*» (1577). Тут він здійснив спробу обґрунтувати законність королівської влади в Польщі та її панування на українських і білоруських землях. П. Скарга дійшов висновку, що всі мають об'єднатися під верховенством Папи Римського і польського короля, зректися православної віри й національних традицій.

Гостро розкритикував вказаний твір П. Скарги і книгу ідеолога єзуїтства Б. Гербеста згаданий уже визначний український полеміст **Герасим Смотрицький**. У своєму трактаті «*Ключ царства небесного*» (1587) він закликає український та білоруський народи стати на захист рідної Ба-

тківщини, її національних традицій. Книга пронизана ідеями суспільної рівності, свободи віросповідання та патріотизму.

Визначним полемістом був *Христофор Філалет*, якого вважають одним із найяскравіших прибічників протестантизму та реформації в Україні. У власному творі *«Апокрисис»* автор критикує діяльність Папи Римського, гостро викриває і засуджує політику польського уряду стосовно українського народу та обґрунтовує права українців на власну віру і культуру.

Вершиною полемічної літератури вчені вважають творчість українського релігійного діяча та яскравого письменника-полеміста *Івана Вишенського*. У посланнях, які він надсилав з Афону в Україну (*«Послание к утекшим от православное веры епископам»*, *«Послание до всех обще в Лядской земле живущих»* та ін.) він гнівно звинувачував верхівку православною духовенства у зраді національних інтересів народу, моральному занепаді. І. Вишенський одним із перших виступив проти кріпацької неволі.

Важливу роль у церковній полеміці відіграла творчість відомого культурно-громадського діяча, автора низки яскравих полемічних творів *Мелетія Смотрицького*. У своїх трактатах (*«Антиграфе»*, 1609 р., *«Тренос»*, 1610 р., *«Верифікація прав народу руського»*, 1621 р.) митець показав важке становище українського і білоруського народів, відстоював їх право на власну віру та звичаї, закликав до гуманності, толерантності. М. Смотрицький стверджував, що лише церква здатна консолідувати народ і сприяти розвитку культури, тому він виступав за моральну чистоту церкви. Коли ж утратив віру в те, що зможе змінити хід подій і переконання православних ієрархів-провідників народу, то став греко-католиком. Варто відзначити, що це було одним із характерних моментів духовного життя епохи.

У 1619 р. М. Смотрицький видав фундаментальну працю *«Грамматика слов'янська»*, що була перекладена всіма слов'янськими мовами. Аж до кінця XVIII ст. *«Грамматика слов'янська»* була основним підручником з мови, за яким викладали у південно-слов'янських країнах, а також у Молдавії та Румунії.

У XIV – XV ст. на Галицько-Волинських землях набула значного розвитку *архітектура*. Постійна боротьба з іноземними поневолювачами, феодалні міжусобиці спричинили широке розгортання оборонного будівництва – замків, веж, укріплених садиб, монастирів з високими мурами. У цих спорудах відбулося поєднання архітектурних традицій Київської Русі

й ще більш ранніх епох. Пам'ятки того періоду поділяють на дві групи: *оборонні споруди* та *церкви*. Упродовж XIV – XV ст. зростала кількість міст і фортець. У цей час будуються справжні архітектурні перлини – *замки* в Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Хотині, Олеську, Мукачевому, Кременці, Білгороді-Дністровському. У ті часи навіть церкви мали вигляд фортець. Так, до наших днів збереглася унікальна ***Покровська церква-фортеця*** в с. Сутківці Хмельницької області (XV ст.), яка могла виконувати оборонні функції.

Покровська церква (Сутківці) XV ст.

Поруч із цим в західноукраїнських землях будуються так звані «зрубні храми» – трибанні та п'ятибанні церкви, в архітектурі яких відображені старовинні українські традиції. Такі храми до нашого часу майже не збереглися. Виняток становлять ***церква Св. Духа*** у с. Потеличі Львівської області (1555) та ***церква Св. Миколая*** в м. Чернівці (1607).

У XVI – на початку XVII ст. українська архітектура зазнає сильних впливів ренесансного стилю, який поширився в Україну із Венеції та італійської частини Швейцарії. Більшість українських міст набуває нового вигляду. Вони починають забудовуватися відповідно до плану. Регулярне планування характерне для Львова та Кам'янця-Подільського. Згідно з планом, кожне місто мало вигляд прямокутника, поділеного на частини,

що були місцями проживання основних громад – руської, польської, вірменської. У центрі кожної частини знаходилася ринкова площа, від якої паралельно розходились вулиці, у центрі міста була велика площа з ратушею.

У Львові найбільший розквіт ренесансного стилю відбувся у 70 – 90-х рр. XVI ст. Видатні пам'ятки українського ренесансу, що знаходяться у Львові, увійшли до скарбниці не лише українського, а й загальноєвропейського мистецтва. До будівель львівського ренесансу належать численні будинки на площі Ринок, зокрема відома «**Чорна кам'яниця**» (архітектори П. Барбон, П. Римлянин, П. Красовський), будинок флорентійського різьбяр Бандіnellі та ін. Там само стоїть найбільша львівська кам'яниця – знаменитий **будинок** заможного купця **Корнякта**, який нагадує справжній палац. Його спорудив архітектор Петро Барбон у 80-х рр. XVI ст. Шестивіконний триповерховий фасад увінчано високим *атиком* – декоративною стінкою над карнизом. Пізніше, у XVII ст., на ньому встановили статуї лицарів. Вікна прикрашає гарне обрамлення. Чудова триярусна аркада внутрішнього дворику нагадує італійські палаци доби Відродження.

Найвищим злетом українського ренесансу у Львові є визначний архітектурний ансамбль, до якого увійшли *Успенська церква*, (архітектори П. Римлянин, В. Капинос, А. Прихильний), *вежа Корнякта* (архітектори П. Барбон і П. Римлянин) і *каплиця Трьох святих*, (архітектор П. Красовський). У цих спорудах втілено традиції української народної дерев'яної архітектури – зведення тридільних церков, що склалися з трьох частин, розташованих на одній осі, та високих багатоярусних дзвіниць. У зовнішньому оформленні споруд було використано вишукані ренесансні форми.

Із архітектурою ренесансного стилю тісно пов'язана *скульптура*. У XIV – XV ст. найпоширенішим різновидом цього виду мистецтва було декоративне різьблення, в якому переважали народні традиції. Яскравим зразком гармонійного поєднання архітектури, скульптури, орнаментів з каменю, де поєднуються ренесансні та українські народні мотиви, є львівські *каплиці Боїмів* та *Кампанів*. Обидві побудовані на початку XVII ст., архітектори і скульптори – П. Римлянин, А. Бемер, Г. Шольц, Я. Пфістер. Особливою розкішшю та урочистістю вражає каплиця Боїмів, що була усипальницею родини заможного купця Георгія Боїма. Її фасад становить суцільний декоративний рельєф, виконаний з надзвичайною майстерністю. Не поступається йому й вишукане оформлення інтер'єру. У ньому, крім

багатої декоративної пластики, особливу увагу привертають алебастрові та мармурові бюсти.

Окремий жанр скульптури становить *скульптурний портрет*, що з'являється й набуває поширення в Україні у XVI ст. Найперші зразки скульптурного портрета зустрічаються у надгробних пам'ятниках. Надгробки замовляли заможні люди для увічнення та ушлявлення образу померлого. Одним із завдань скульптора було відтворення реальних портретних рис цієї людини. У цей період сформувалася композиційна схема надгробка, що складався зі скульптурного зображення померлого, який ніби спочиває, лежачи на саркофазі, обрамленому вишуканими архітектурно-орнаментальними композиціями. Найкращими зразками такої скульптури є *надгробки князів Синавських* з церкви-усипальниці м. Бережани (70 – 80-ті рр. XVI ст., скульптори Я. Пфістер та Г. Горст) та *надгробок князя К. Острозького*, що був встановлений 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

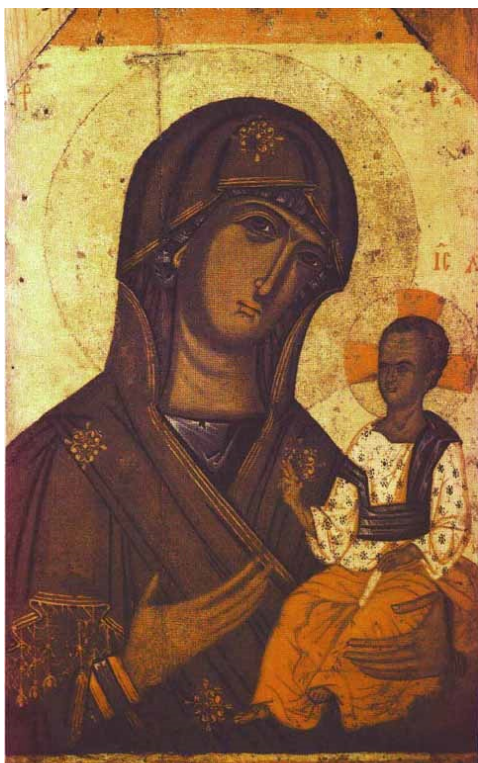

Ідеї епохи Відродження мали значний вплив і на розвиток **образотворчого мистецтва**, основними рисами якого були монументальність, витонченість колориту, гармонія пропорцій, яскравість малюнка, висока професійна майстерність. Відомими зразками монументального живопису є фрески «**Різдво Христове**» та «**Успіння Богородиці**» у Кирилівській церкві Києва (XIV ст.). У цих розписах спостерігається вплив ренесансних віянь. Релігійні образи, що були раніше статичними, скутими канонам, поступово набувають руху, збагачуються психологізмом та натурними деталями.

У XIV – XV ст. у духовному житті України зростає значення **іконопису**. Техніка мозаїки уже відійшла в минуле, а фрескові розписи могли собі дозволити далеко не всі церкви. Їх замінив **іконостас** – особлива перегородка, що закриває вівтарну частину храму і складається з кількох рядів ікон. Незважаючи на складні історичні умови, український іконопис утверджується як суто національне явище, не схоже на аналогічне мистецтво інших країн східного обряду. Ікони увійшли в життя усіх верств суспільства.

До пам'яток київського іконопису цього періоду належать ікони «**Богоматері Печерської-Свенської**», «**Микола з житієм**», «**Ігоревська Богоматір**» і «**Максимівська Богоматір**», виконані з великою професійною майстерністю.

Обличчям святих притаманна реалістичність, м'якість і простота, колоритно зображено одяг. Ці твори є яскравим свідченням високого рівня художньої культури Києва після татаро-монгольської навали.

Волинська ікона богоматері (кін. 13 - поч. 14 ст.)

Однією із найвизначніших пам'яток живопису початку XIV ст. є ікона «**Волинської Богоматері**», що вражає глядача особливою суворістю образів Богоматері та дитяти Ісуса, чого не було в іконах попереднього періоду.

Велику шану й популярність в Україні мали ікони із зображенням воїнів-переможців. Найвідомішою є ікона «**Юрій Зміборець**» (кінець

Юрій Зміборець (ікона XIV ст.)

XIV ст.), яка зберігається у церкві с. Станіля на Львівщині. На іконі зображено воїна у лицарському одязі, який на вороному коні зі списом у руках розтоптує змія. В образі Святого Юрія, або Георгія, втілено ідеал середньовіччя – це лицар-герой, визволитель й захисник, святий зі зброєю в руках.

Галицький воєвода - Іван Данилович

Поступово іконопис збагачується елементами реального життя: зображенням рослин, архітектурного оточення, предметів побуту. Образи на іконах дедалі більше стають схожими на представників місцевого населення. Для українських ікон характерне також застосування *світлотіні* і *прямої перспективи*, що є засобами реалістичного відтворення дійсності.

Поруч із фресковим розписом та іконописом у образотворчому мистецтві тієї доби виникають і набувають розвитку світські жанри – портрет, історична, батальна картини, пейзаж. Головне місце серед них займав **портретний живопис**. Серед

ранніх зразків цього жанру виокремлюють *портрети* історика *Яна Гербурта*, польського короля *Стефана Баторія* (художник В. Стефанович), воєводи *Івана Даниловича*, знатних міщан *Костянтина* та *Олександра Корняків*, старости *Мнішека*, на яких помітний вплив європейського парадного портрета. Тогочасні митці майстерно опанували реалістичні засоби відтворення дійсності: анатомічну будову тіла, просторове і світлотіньове моделювання та пластику.

Таким чином, у XIV – першій половині XVII ст. українська культура розвивалася в надзвичайно складних і несприятливих історичних умовах. Проте, українським митцям вдалося не лише зберегти існуючі, а й створити нові національні культурні надбання. Водночас мистецтво України розвивалося в контексті європейської культури. Вплив ідей Ренесансу відкривав у ньому нові обриси. І хоча українські митці не сформували власної ренесансної культури або стилю, зате їм вдалося творчо переробити найкращі досягнення Західної Європи і використати їх для розвитку власної нації, формування власної державності.

Контрольні питання

1. Розкрийте особливості Литовської експансії на українські землі.
2. Якими були наслідки Кревської унії для українських земель?
3. Яке значення мала Люблінська унія для українських земель?
4. Розкрийте зміст та значення Берестейської церковної унії.
5. Які обставини сприяли формуванню українського козацтва?
6. Чому М. Костомаров назвав Запорізьку Січ християнською козацькою республікою?
7. Яке значення мала діяльність Острозької колегії та Києво-Могилянської академії в історії української культури та культури інших слов'янських народів?
8. Що таке полемічна література? Назвіть імена визначних письменників-полемістів і охарактеризуйте їхні твори.
9. Які характерні ознаки ренесансу проявилися в мистецтві України?
10. Охарактеризуйте культуру козацтва та її роль в історії української культури загалом.

4 НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

4.1 Причини, характер і початок визвольної війни

У середині XVII ст. на українських землях, що перебували у складі Речі Посполитої, розпочалася війна українського народу за національне визволення. Народний гнів вибухнув з такою силою, що не тільки кардинально змінив хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток усієї Європи.

Головними причинами зростаючого незадоволення українців політикою Речі Посполитої стали посилення гніту селян і міщан, наступ на права козацтва, що знайшло відображення в Ординації 1638 р., небажання надати козацькі права значній кількості покозачених селян і міщан, незахищеність православної шляхти від свавілля польських магнатів, переслідування православного духовенства й національно-релігійні утиски інших груп населення. Боротьба українського народу проти польського гніту, яка розпочалась у 1648 р., мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер.

Зростання магнатського і шляхетського землеволодіння на українських землях супроводжувалося суттєвим збільшенням селянських повинностей. У першій половині XVII ст. стрімко зросла панщина. Попит і ціни на сільськогосподарську продукцію в Європі залишалися високими. Землевласники хотіли використати цю ситуацію для швидкого збагачення, тому різко посилили експлуатацію селян. Крім виконання відробіткової ренти селян зобов'язували сплачувати ще і натуральну – постачати до панського двору велику кількість готової продукції. Були ще й додаткові способи визиску. Якщо селянин хотів тримати худобу, мав сплатити пану так зване «рогове», за її випас – «спасне», за право рибалити – «ставщину», за змелене борошно – «сухомельщину». Особливо важким було становище селян в маєтках, які магнати здавали в оренду. Прагнучи за короткий термін часу повернути з прибутком сплачені за оренду гроші, орендарі збільшували панщину до п'яти-шести днів на тиждень, нещадно експлуатували селян і виснажували землі, не думаючи про згубні наслідки. Феодал міг розпоряджатися життям і майном селянина на власний розсуд. За найменшу непокору кріпаків жорстоко карали. Велику шкоду завдавали наїзди озброєних загонів одних шляхтичів на володіння інших. Розв'язуючи в такий спосіб майнові суперечки між собою, вони руйнували селянські господарства. Це

сприяло зростанню незадоволення селян і спонукало до боротьби проти гнобителів.

У безправному становищі також перебували міщани, які часто були незахищеними від свавілля феодалів. Багато міст розташовувалися на землях, що належали магнатам. Це давало їм привід ставити під сумнів статус міщан і вимагати від них виконання панщини, інших обтяжливих повинностей і сплати податків. Користуючись правом безмитного вивезення своїх товарів і монополією на виробництво та переробку різних видів продукції, магнати досить успішно конкурували з жителями міст у торговельно-промисловій сфері. Спостерігалася тенденція обмеження польською владою самоврядування в тих містах, які користувалися магдебурзьким правом. Все частіше війтів призначав польський уряд, позбавляючи населення міст права вибору. У політичному і економічному житті міст провідну роль відігравали поляки. Відчувалася дискримінація за релігійною ознакою. Православних міщан змушували жити в спеціальних кварталах, обмежували їхнє право займатися ремеслом і торгівлею, вступати в цехові організації. Така ситуація спонукала українських міщан ставати до боротьби за свої права.

Незадоволеним своїм становищем було і реєстрове козацтво. Після його активної участі в антипольських повстаннях влада вирішила застосувати проти нього найсуворіші заходи. У 1638 р. сейм ухвалив «Ординацію реєстрового Війська Запорозького», за якою козацький реєстр зменшувався до 6 тисяч осіб. Козаки, які були виписані з реєстру, фактично перетворювалися на селян-кріпаків. До того ж Ординація позбавила реєстровців права на самоврядування. Гетьмана і старшину для них відтепер призначав польський уряд з числа польської шляхти. Було скасовано козацький суд і обмежено територію їхнього проживання. Реєстрові козаки позбавлялися права покидати місце служби без дозволу коронного гетьмана. Козакам заборонялося без згоди уряду ходити в походи проти Кримського ханства та Османської імперії. Водночас їм не дозволялося мешкати в українських містах на татарському пограниччі і мати в них нерухомість. Під загрозою конфіскації майна заборонялися навіть шлюби козаків з мешканками міст. Подібне ставлення з боку влади обурювало реєстровців і породжувало прагнення козацької верхівки здобути владу.

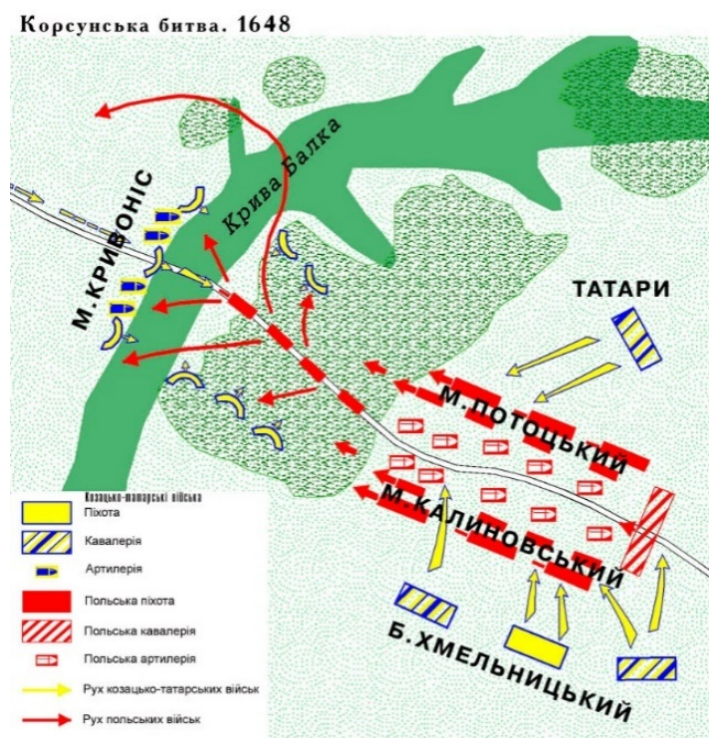
Отже, більшість населення українських земель була невдоволена своїм становищем в межах Речі Посполитої. До соціально-економічних проблем додавалися політичні і національно-релігійні. Відсутність власної держави,

обмеження українців у правах, дискримінація за релігійною ознакою вели до повної асиміляції українців, що могло поставити їх на межу зникнення з історичної арени як самостійного народу Європи. Всі ці причини робили національно-визвольну боротьбу українського народу необхідною. Але також були фактори, що робили її можливою. Серед них – значний військовий досвід і піднесення національної самосвідомості внаслідок козацько-селянських повстань кінця XVI – початку XVII ст., розширення впливу Запорізької Січі на інші українські землі, послаблення влади польського короля через свавілля шляхти, а також зацікавленість сусідів Речі Посполитої в її послабленні.

Визвольну боротьбу українського народу проти польського панування очолив чигиринський сотник **Богдан Хмельницький** (1595-1657). Безпосереднім приводом до виступу стала особиста кривда, завдана Б. Хмельницькому чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським. Маючи особисте неприязне ставлення до Богдана, він вирішив відібрати у нього хутір Суботів, успадкований Богданом від свого батька. Михайло Хмельницький отримав цю землю за віддану службу в реєстровому війську від польського короля. У відсутність Богдана Д. Чаплинський зі своїми слугами пограбував та зруйнував Суботів, до смерті побив малолітнього сина Б. Хмельницького і викрав жінку, з якою Богдан збирався одружитися. Не знайшовши справедливості в судах, які завжди приймали рішення на користь польської шляхти, Б. Хмельницький вирішує боротися за свої права зі зброєю в руках. Він разом зі своїми найближчими сподвижниками їде на Січ і починає підготовку до повстання. В січні 1648 р. козаки обирають його гетьманом. З цього моменту Запорізька Січ стала центром збирання повстанських сил, базою для розгортання визвольного руху. Б. Хмельницький розіслав універсали до українського народу із закликами вступати до лав козацького війська, налагодив виробництво пороху, організував купівлю зброї та боєприпасів, досяг домовленості про перехід реєстрових козаків на бік повстанців. Гетьман добре знав військову міць Речі Посполитої, тому до протистояння з нею готувався ретельно.

Важливим напрямком діяльності Б. Хмельницького став пошук союзників. Гетьман розпочав переговори з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про спільні дії проти Речі Посполитої і уклав з ним союз. Це дало можливість посилити повстанське військо мобільною татарською кіннотою та уникнути несподіваного нападу татар, що було б особливо небажаним під час воєнних дій проти Польщі.

Польська влада вирішила не допустити розгортання повстання на значну територію. Для його придушення були направлені війська на чолі з коронними гетьманами М. Потоцьким і М. Калиновським. Козаки гідно витримали удар і здобули блискучі перемоги. 16 травня 1648 р. під Жовтими Водами і 26 травня 1648 р. під Корсунем польські війська були розгромлені. Обидва гетьмани та багато польських офіцерів і жовнірів потрапили в полон. До того ж невдовзі помер польський король Владислав IV. В один момент Річ Посполита опинилася без війська, без гетьманів, які були досвідченими полководцями, і без короля. Не дивно, що поляків охопили панічні настрої.

Ці події мали величезне значення для розгортання всенародного повстання в усій Україні. Польська адміністрація на українських землях виявила цілковиту безпорадність і не змогла зупинити протест. Найактивнішими учасниками повстання були сільські й міські низи. Ненависть до панів вибухнула на повну силу. Польська шляхта, католицьке духовенство, євреї-орендарі змушені були тікати до Польщі, щоб врятувати своє життя.

На цьому початковому етапі війни Б. Хмельницький не ставив перед собою ціль звільнити українські землі з-під влади Речі Посполитої і створити власну державу. Він виступав виразником інтересів реєстрового козацтва, яке часто на собі зазнавало утисків з боку польської шляхти. Коли польська влада запропонувала розпочати перемовини, вимоги Б. Хмельницького були доволі помірними – збільшення реєстру до 12 тис.

козаків, виплата реєстровцям заборгованої платні, припинення утисків православної церкви. Навіть поляки були здивовані такими скромними вимогами з боку повстанців і виказали готовність їх розглянути. Козацьким послам озвучили умови польської сторони для замирення. Учасникам повстання обіцяли амністію, якщо буде розірвано союз із татарами, повернуто узятих в полон і приборкано бунтівників. Але домовленості завадила стихія всенародного повстання, яку приборкати вже ніхто не міг. Селяни і міщани кінець свого поневолення бачили у знищенні ненависної шляхти і євреїв-орендарів, які своїм жорстоким поведженням з кріпаками викликали у них справедливий гнів. Автор «Літопису Самовидця» так описав ті драматичні події: «Де-небудь знайшлася шляхта, слуги замкові, жиди й урядовці міські – усіх забивали, не щадячи ні жінок, ні дітей їх, маєтності грабували, костели палили, обвалювали, ксьондзів забивали, двори і замки шляхетські і двори жидівські пустошили, не зіставляючи жадного цілого. Рідко хто у тій крові на той час рук своїх не мачав і тої грабежі не чинив». Народний рух став таким всеохоплюючим, що його ігнорувати було вже неможливо. Б. Хмельницький доклав багато зусиль, щоб надати цій стихії народного гніву організованого характеру.

Визвольна боротьба українського народу поступово охопила всю Україну. Переможним походом повстанська армія просувалась українськими землями. До кінця липня було визволено всю територію Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське й частину Подільського і Волинського воєводств. 23 вересня 1648 р. козацько-селянське військо разом із татарами розгромило польські війська під с. Пилявцями поблизу м. Старокостянтинів. Ця перемога відкрила повстанцям шлях на західноукраїнські землі і стала сигналом до розгортання боротьби у Галичині і Західному Поділлі. Вона засвідчила військовий талант Б. Хмельницького і продемонструвала високі бойові якості повстанської армії.

На початку жовтня 1648 р. козацько-татарське військо підійшло до Львова. Розпочалася облога міста, котра завершилася виплатою викупу. Так само розвивалися події під Замостям, куди після Львова спрямував свої підрозділи Б. Хмельницький. Окремі козацькі підрозділи дійшли аж до р. Вісла, але великих воєнних дій на етнічних польських землях гетьман не розгортав, хоча, здавалося, Річ Посполита стояла на межі воєнної катастрофи. Однак Б. Хмельницький не скористався можливістю остаточно розгромити польську армію. Він задовольнився укладенням перемир'я з новообраним королем Яном II Казимиром і припиненням воєнних дій. Такому перебігу подій посприяла низка обставин: наближалася зима, а військо бу-

ло не готовим до зимової кампанії, відчувалася нестача зброї і продовольства, була загроза поширення у війську епідемії чуми. На рішення Б. Хмельницького також вплинули повернення татар до Криму та загроза нападу литовської армії на Київщину і Чернігівщину.

Внаслідок воєнних подій 1648 р. майже всі етнічні українські землі було визволено від польського панування. Козацькі війська повернулись в Наддніпрянську Україну. На початку січня 1649 р. Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва. Його вітало православне духовенство на чолі із митрополитом Сильвестром Косовим і єрусалимським патріархом Паїсієм, що якраз напередодні прибув до Києва. Народ захоплено зустрів вождя як «другого Мойсея, що визволив український народ з лядської неволі». Така зустріч змінила плани гетьмана, який до цього часу відстоював лише права козацтва. Тепер він усвідомив свої обов'язки щодо всього народу і поставив собі за мету відновити українську державність, забезпечити національну і релігійну свободу українського народу.

4.2 Воєнні дії 1649–1650 рр. Зборівський мирний договір 1649 р. Організація козацько-гетьманської держави

Попри укладене з польською владою перемир'я, обидві сторони готувалися до нової кампанії. На початку травня 1649 р. король видав наказ про посполите рушення шляхти і загальну мобілізацію до регулярного війська. Б. Хмельницький так само провів мобілізацію, яка відбувалась в умовах небаченого народного ентузіазму. На початку літа 1649 р. воєнні дії відновилися. Першими в наступ пішли поляки. Близько 30 тис. воїнів на чолі з королем Яном Казимиром рухалися з Волині. Через Галичину під командуванням Яреми Вишневецького наступало 15-тисячне військо. З півночі просувалася литовська армія на чолі з гетьманом Янушем Радзивілом, метою якої було захоплення Києва. Вона була зупинена козаками на чолі з полковником Михайлом Кричевським внаслідок битви біля м. Лоев 31 липня 1649 р. Хоча українське військо її програло, а сам М. Кричевський від отриманих ран помер, литовці понесли важкі втрати і далі воювати були вже неспроможні.

У липні 1649 р. 80-тисячне військо Б. Хмельницького та його союзника хана Іслам-Гірея III, який особисто прибув в Україну, атакувало й взяло в облогу загін Я. Вишневецького у фортеці Збараж. Кілька разів козаки штурмували укріплення, прорвали три рубежі оборони перед замком, але так і не змогли оволодіти самою фортецею. У битві загинув полковник Нестор

Морозенко, були поранені сподвижники гетьмана Іван Богун та Кіндрат Бурляй. Козаки тоді взяли Збараж в облогу. Це спричинило в місті страшний голод, городяни мусили їсти навіть котів і собак. Я. Вишневецькому вдалося надіслати посланця до короля з проханням про допомогу, і королівська армія вирушила у напрямку Збаража. У відповідь на це в ніч на 15 серпня 1649 р. Б. Хмельницький раптовим маневром зняв частину військ з-під Збаража, непомітно наблизився до королівської армії під Зборовом та оточив її. Під час битви удача була на боці козаків, але позиція татар не дала можливості їм здобути перемогу. Канцлеру Речі Посполитої Єжи Оссолінському, що перебував у польському таборі, вдалося щедрими подарунками та обіцянками схилити татар до укладення миру. Остаточна поразка поляків не влаштувала Іслам-Гірея III. Татари були зацікавлені у тривалому протистоянні й взаємному ослабленні воюючих сторін. Така ситуація дала б їм можливість і надалі безперешкодно здійснювати свої набіги, здобувати полонених і продавати їх на невільничих ринках. Тому у вирішальний момент битви хан викликав до себе Б. Хмельницького і поставив ультиматум – або козаки припиняють наступ, або татари перейдуть на бік Польщі. За таких умов Б. Хмельницький був змушений розпочати з королем переговори про перемир'я, що завершилися укладенням 18 серпня 1649 р. *Зборівського мирного договору*. Підписаний договір під назвою «Декларація ласки короля його милості, дана на пункти прохання Війська Запорозького» мав компромісний характер. Польський король Ян Казимир погодився на утворення козацької автономії у складі Речі Посполитої.

Відповідно до Зборівського договору:

- козацький реєстр становив 40 тис. осіб, зберігалися вольності Війська Запорозького;
- не вписані в реєстр селяни мали повернутися до своїх панів;
- влада гетьмана поширювалась Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, державні посади тут могла обіймати лише православна шляхта;
- на цій території заборонялося перебувати коронному війську, євреям та єзуїтам;
- всім учасникам повстання проголошувалась амністія;
- магнати і шляхта могли повернутись до своїх маєтків;
- київському митрополиту було обіцяно місце в сенаті,

- питання про долю унії та церковне майно мав вирішити найближчий сейм.

Зборівський договір не задовольнив інтереси широких верств населення. Встановлений реєстр не міг вмістити усіх учасників повстання, а відтак селяни, що приєдналися до козаків, мали продовжити своє життя у кріпацтві. Побоюючись народного вибуху, гетьман навіть переховував текст договору в таємниці, прохаючи польську сторону, щоб вона не поспішала з відновленням панщини. Незадоволення зростало й через те, що татари, повертаючись до Криму, брали по дорозі ясир і палили села. Народ проклинав Б. Хмельницького, вважаючи його винуватцем свого нещастя.

Хоча в цій угоді вочевидь було проігноровано інтереси селянства, і значна територія українських земель залишилася під владою короля, все ж Зборівський договір мав важливе історичне значення. Вперше в історії українсько-польських відносин Україна одержувала з боку Польщі визнання певної самостійності як козацька держава, і Б. Хмельницький вирішив використати здобуті права для державного будівництва на відвойованих землях.

Відновлена Українська держава мала назву *«Військо Запорозьке»*. Її столицею було місто Чигирин, надане у володіння Б. Хмельницькому. За часів Хмельниччини територія Війська Запорозького простягалася майже на 200 тис. км² і охоплювала простір від річки Случ на заході до московського кордону на сході та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні. В його межах проживало понад 3 млн. осіб. На цих землях було ліквідовано воєводства. В основі нового адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки і сотні. Цей устрій найбільш повно відповідав реалізації головної на той час військово-мобілізаційної функції держави. Кожен полк як адміністративна одиниця був базою для формування полку як військового підрозділу. У 1649 р. в Україні налічувалось 16 полків: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький (пізніше Вінницький), Канівський, Київський, Корсунський, Уманський, Черкаський, Чигиринський – на правому березі Дніпра; Кропивнянський, Ніжинський, Миргородський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький і Чернігівський – на лівому.

За формою правління Військо Запорозьке було республікою, якою керували виборні органи влади та посадовці. Формально основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, полі-

тичні, господарські, правові та інші питання. З часом роль Генеральної ради перебрала Старшинська рада, до якої входили:

- осавул (відповідав за організацію і боєздатність війська);
- обозний (керував постачанням армії);
- підскарбій (відав фінансами і податковою політикою);
- суддя (очолював генеральний суд);
- писар (займався діловодством і зарубіжними зв'язками);
- хорунжий (відповідав за збереження головного прапора війська);
- бунчужний (оберігав гетьманський бунчук).

Гетьман був главою держави. Він очолював уряд, був головнокомандуючим, скликав ради, керував зовнішньою політикою, мав право видавати універсали. Система органів публічної влади мала три рівні – генеральний, полковий, сотенний. Реальна вища влада в державі належала генеральному урядові, до якого входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд обирався полковою старшиною і складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний – з сотника та його помічників (писар, осавул, хорунжий). У великих містах управління здійснювалося магістратами, в малих – отаманами.

І в Україні, і в Польщі розуміли недовговічність Зборівського договору. Поляки вважали, що вони пішли на великі поступки повстанцям і втратили надто багато. Українська ж сторона вважала, що умови договору не відповідали рівню тих успіхів, які були досягнуті нею на цьому етапі боротьби. До того ж сейм, який відбувся в січні 1650 р., скасував деякі пункти угоди – не надав митрополитові місця в сенаті, не прийняв рішення про скасування унії. Тому Зборівський договір сприймався як угода, що давала можливість перепочити і підготуватися для продовження війни.

4.3 Воєнні дії 1651–1653 рр. Білоцерківський договір 1651 р.

Зборівський договір і в Україні, і в Польщі сприймався як угода для тимчасового перепочинку. У той час, як Богдан Хмельницький провадив інтенсивну дипломатичну діяльність і шукав союзників, польські урядові кола розуміли неминучість нового зіткнення. Зі смертю в серпні 1650 р.

канцлера Є. Оссолінського, який був прихильником миру з козаками, у Варшаві остаточно перемогла партія війни. Її очолював непримиренний ворог Б. Хмельницького коронний гетьман Миколай Потоцький. Магнати, які втратили свої володіння в Україні, заявляли, що угода з козаками досягнута за їхній рахунок і вимагали реваншу. В кінці 1650 р. сейм ухвалив рішення про збільшення кількості коронного війська утричі, запровадив нові податки й дав право королю скликати посполите рушення шляхти в разі потреби. Таким чином, нова війна стала питанням часу.

На початку лютого 1651 р., порушивши Зборівський договір, польське військо під командуванням польного гетьмана Мартина Калиновського вдерлося на Поділля. Поляки напали на містечко Красне, де перебував козацький загін, який очолював брацлавський полковник Данило Нечай. У нерівному бою разом із Д. Нечасем загинули майже всі козаки. Польське військо захопило міста Мурафу, Шаргород, Ямпіль і в березні 1651 р. підійшло до Вінниці.

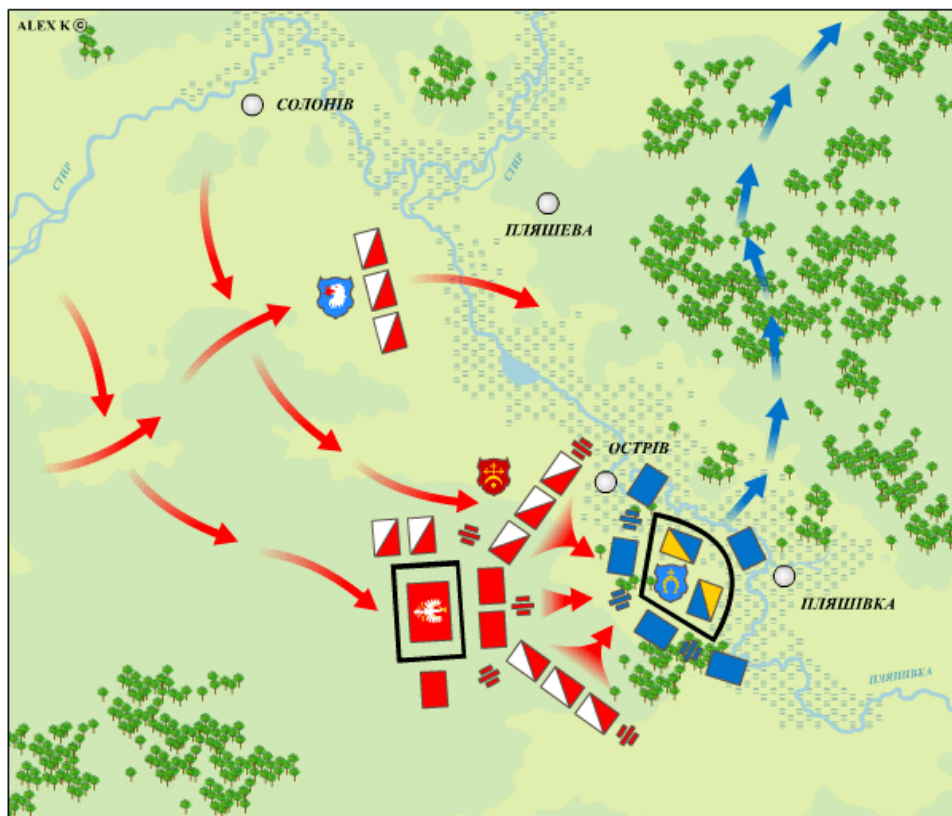
Обороною міста керував видатний полководець Національно-визвольної війни кальницький (вінницький) полковник *Іван Богун*. 11 березня 1651 р. польський авангард кінноти під орудою брацлавського воєводи Станіслава Лянцкоронського зайняв Старе місто на лівому березі р. Південного Бугу та з ходу атакував високий правий берег, де знаходились укріплення правобережної частини міста. Передбачивши такий розвиток подій, І. Богун заздалегідь підготував несподівану для ворогів пастку. Напередодні наступу поляків на місто він наказав прорубати на річці ополонки. За ніч вони підмерзли, вкрилися снігом і стали мало помітними для очей. Коли польська кіннота пішла в атаку, її вдалося заманили на місце з тонкою кригою, внаслідок чого багато гусарів опинилися в воді і втопилися. Розгром став для польської сторони неочікуваним, а втрати величезними. На льоду мало не загинув і сам С. Лянцкоронський. Протягом десяти днів 3 тисячі козаків під керівництвом І. Богуна тримали оборону міста, відбиваючи атаки 12-тисячного польського війська. Дізнавшись, що на допомогу захисникам Вінниці йде велике козацьке військо, поляки в паніці відступили, залишивши весь свій обоз.

Але весняні бої були лише початком. Найважливіші події розгорнулися влітку 1651 р. Обидві сторони ретельно готувалися до того, щоб нанести супротивнику вирішальний удар. Як поляки, так і українці намагалися надати своїй боротьбі характер священної війни за віру. Спеціальний легат Папи Римського прибув до польського короля і поблагословив його на бо-

ротьбу зі «схизматиками-православними». До України приїхав митрополит Йоасаф Коринтський. Він привіз гетьману меч, освячений патріархом на гробі Господнім у Єрусалимі, і сам опоясав Хмельницького цим символом перед козацьким військом. Через посольство до Стамбулу гетьман домігся, щоб турецький султан наказав кримському хану йти на допомогу козакам. Хан Іслам-Гірей III, не бажаючи воювати, все ж прибув з військом до Б. Хмельницького.

Вирішальна битва, де зішлись дві потужні армії, відбулася під Берестечком – на кордоні Галичини і Волині. Польське регулярне військо налічувало приблизно 80 тис. воїнів, з них 20 тис. становили німецькі найманці. Разом із посполитим рушенням та слугами загальна кількість польських військ становила майже 150 тис. осіб. В українському війську налічувалося близько 110 тис. повстанців. До них приєдналося понад 30 тис. татар. Польське військо очолив сам король Ян II Казимир. Поляки мали потужну артилерію. Кримський хан зі своєю кіннотою прибув на з'єднання з Б. Хмельницьким із запізненням. Це дало можливість полякам вибрати поле бою і отримати внаслідок цього додаткову перевагу.

Битва розпочалася 28 червня 1651 р. Упродовж перших двох днів козацько-татарське військо успішно атакувало поляків і навіть захопило 28 ворожих корогв. На третій день король, який, за словами очевидців, провів всю ніч у молитві, розташував свою армію у «німецькому» порядку: з флангів розмістив кінноту, всередині – німецьку та польську піхоту, до якої долучився й сам. Щоб відрізати шляхи для можливого відступу, було розібрано мости через р. Стир. Польські війська під командуванням гетьмана Я. Вишневецького атакували супротивника. Козаки спробували відповісти контратакою, але її зупинила щільним вогнем німецька піхота. Одночасно потужний обстріл татарського табору, що розмістився на пагорбі, розпочала польська артилерія. Після того, як гарматне ядро влучило у почет хана і вбило його родича, татарська кіннота раптово залишила поле бою, відкривши ворогові лівий фланг українського війська. Б. Хмельницький разом із писарем І. Виговським кинулися навздогін. Вони наздогнали татар аж за 100 кілометрів від місця битви. Гетьман намагався вмовити їх повернутися і продовжити бій, але хан відмовився і навіть затримав гетьмана з його почтом. Б. Хмельницький вже не повернувся під Берестечко, щоб продовжити керувати битвою. Він виїхав у свою ставку поблизу м. Біла Церква, щоб збирати нові сили для боротьби.

Козаки, залишившись без командувача, застосували свою звичну тактику: обгородили табір возами, насипали земляний вал, встали в оборону та десять днів успішно витримували облогу й навіть контратакували. Наказним гетьманом обрали спочатку Филона Джалалія, а згодом – Івана Богуна. 10 липня Богун вирішив виводити війська з оточення по трьох вимощених переправах через р. Пляшівка. Йому вдалося врятувати частину кінноти і артилерії. Значну кількість українського війська становили селяни, які не мали бойового досвіду. В якийсь момент серед селянських загонів зчинилася паніка, і всі кинулись до переправ, кидаючи вози і спорядження. Почався безлад, змонтовані мости обвалилися, люди падали у річку, тонули в болоті. Поляки безжалісно рубали шаблями та вбивали всіх, хто попадався їм під руку. Французький дипломат П'єр Шевальє описав епізод про те, як серед болота на острівці Гайок поляки оточили 300 козаків. У відповідь на пропозицію здатися козаки, демонструючи зневагу до цінностей цього світу, викинули у воду гроші зі своїх гаманців. Всі вони героїчно загинули, а останній захищався упродовж трьох годин. Проритий чотирнадцятьма кулями козак здивував своєю хоробрістю навіть польського короля, який бачив цей бій. Ян II Казимир пообіцяв дарувати герою життя, на що той гордо відповів, що має єдине бажання – померти, як справжній воїн. Він загинув від удару списа.

Відповідно до польських джерел, у битві під Берестечком загинуло близько 30-ти тис. українського війська. Ворог захопив похідну канцелярію гетьмана з печаткою й дипломатичними документами, 28 гармат та багато іншої зброї, зокрема й подарований патріархом меч. Під час битви загинув сам митрополит Йоасаф, який той меч привіз. Але і полякам ця битва далася важко. Вони не змогли організувати переслідування козацьких загонів.

У цей критичний час Б. Хмельницький зумів зібрати нові полки і невдовзі проти польсько-литовських військ знову стояла потужна українська армія, яку активними діями підтримувало місцеве населення. Бої під Таборівкою 13 серпня та під Білою Церквою 23–25 вересня 1651 р. показали, що поляки вже не в змозі подолати козаків, але й Б. Хмельницький не мав сил для наступу.

28 вересня 1651 р. після переговорів сторони підписали **Білоцерківський мирний договір**. Порівняно зі Зборівським, його умови були значно гіршими:

- козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб;
- під владою гетьмана залишалось Київське воєводство;
- до Брацлавського та Чернігівського воєводств поверталися польська шляхта, адміністрація та євреї-орендарі;
- козацьких полковників і старшину мав затверджувати король;
- гетьман позбавлявся права дипломатичних відносин з іноземними державами і мав розірвати союз з Кримським ханством;
- підтверджувались права православної церкви;
- всім учасникам бойових дій оголошувалась амністія.

Договір мав негативні наслідки для України. Польські пани поверталися до своїх маєтків та відновлювали феодално-кріпосницькі порядки. Незадоволені селяни та козаки, яких виключили з реєстру, стихійно повставали, але тепер, відповідно до угоди, Б. Хмельницький мав сам утихомирювати ці виступи. Багато людей, побоюючись помсти з боку шляхти, були змушені покидати свої домівки та переселятися за східний кордон. Московський уряд охоче дозволяв українцям селитися на своїх землях і навіть звільняв їх від податків.

Затвердити Білоцерківський мирний договір мав польський сейм. Але його ратифікацію зірвав один литовський шляхтич, який вперше застосу-

вав право «вето», запровадивши цим прецедентом фатальний для польської держави звичай. Гетьману Б. Хмельницькому, змушеному формально дотримуватись умов миру, це розв'язало руки. Він розпочав нову мобілізацію до війська та продовжив активну зовнішню політику.

Ще в серпні-вересні 1650 р. військо Б. Хмельницького разом із загонами кримських татар здійснили похід на Молдову і захопили її столицю м. Ясси. Гетьман хотів примусити молдовського правителя Василя Лупула розірвати союз із Польщею. Тож В. Лупул змушений був заключити союз із гетьманом та пообіцяти видати доньку Розанду за його сина Тимоша. Проте після Берестецької битви В. Лупул відмовився від своїх зобов'язань. Цю відмову гетьман використав як привід до початку нової війни.

Навесні 1652 р. загін Тимоша Хмельницького вирушив до Молдови щоб силою домогтися виконання умов українсько-молдовського договору і укласти шлюб із Розандою. Йому назустріч вирушило польське військо під проводом Мартина Калиновського. Союз України з Молдовою був невігідний полякам. До того ж коронний гетьман і сам належав до претендентів на руку Розанди, яка вражала всіх своєю красою. Біля гори Батіг на березі Південного Бугу М. Калиновський з 20-тисячним військом розгорнув табір, щоб зупинити Тимоша Хмельницького. Дізнавшись про польські наміри, на допомогу синові з великим військом і татарською кіннотою прибув сам Богдан Хмельницький. Польський табір вдалося оточити, і 1-2 червня 1652 р. українсько-татарське військо повністю розгромило ворога. Загинув сам М. Калиновський та багато інших знатних шляхтичів. Після битви Б. Хмельницький викупив у татар всіх полонених поляків і наказав їх стратити в помсту за поразку під Берестечком. Попри протест татар і частини козацької старшини, переможці замордували кілька тисяч полонених.

Внаслідок битви під Батогом українська армія знову зайняла територію по р. Случ. Тиміш Хмельницький з військом у липні-серпні 1652 р. здійснив другий похід у Молдову. Він одружився з Розандою Лупул та відновив українсько-молдовський союз. Б. Хмельницький прагнув посадити сина Тимоша на молдовський престол, а його тестю Василю Лупулу віддати волооське князівство. Таким чином Молдова і Волощина стали б залежними від України. Проте у квітні 1653 р. Волощина і Трансільванія за підтримки Польщі скинули В. Лупула з престолу. Тиміш Хмельницький з військом поспішив тестю на допомогу, здійснивши в квітні-травні 1653 р. третій похід у Молдову. Честолюбний та запальний Тиміш, повернувши тестеві

владу, продовжив наступ далі на Волощину. Цей похід гетьманича завершився поразкою і призвів до формування антиукраїнської коаліції у складі Волощини, Трансільванії та Польщі. Василь Лупул знову втратив владу.

У серпні-жовтні 1653 р. відбувся четвертий і останній молдовський похід Тимоша Хмельницького на допомогу В. Лупулу. У м. Сучава козаки потрапили в облогу. Тиміш Хмельницький був смертельно поранений і помер 22 вересня 1653 р. Його загін ще місяць витримував облогу, але врешті козаки здалися на почесних умовах: вони поверталися в Україну з гарматами, всією зброєю та тілом гетьманича. Таким чином, династичні плани Б. Хмельницького зазнали краху, чим серйозно ускладнили зовнішньополітичне становище України.

Наприкінці серпня 1653 р. в Україну з військом вирушив король Ян II Казимир. Оголошена Б. Хмельницьким мобілізація вже не дала очікуваного результату – народ стомився від війни. На допомогу гетьманові прибули татари на чолі з Іслам Гіреєм. У кінці вересня 1653 р. королівська армія зупинилася коло містечка Жванець над Дністром в очікуванні підходу на допомогу угорських і волоських військ. Загони Б. Хмельницького зуміли оточити ворога. Відмовившись від генеральної битви, гетьман хотів блокадою примусити його капітулювати. Облога польського табору тривала понад два місяці, що призвело до голоду і хвороб. Та від остаточної поразки поляків вже вкотре врятували ординці. Перед загрозою капітуляції польським дипломатам вдалося умовити татар на сепаратний мир. Переговори закінчилися укладенням 15 грудня 1653 р. угоди, згідно з якою відновлювалась дія Зборівського договору. Король зобов'язався сплатити татарам велику контрибуцію і дав право взяти ясир у Галичині й на Волині.

Тепер стало очевидним, що роки кровопролиття і руйнації далися взнаки. Ні українці, ні поляки вже не мали бойового запалу і сил, щоб завдати противнику вирішального удару.

4.4 Зовнішня політика Б. Хмельницького у 1654–1657 рр. Переяславська рада. «Березневі статті» 1654 р.

Внаслідок шестирічної війни становище України значно погіршилось. Тотальна мобілізація, татарські набіги, людські втрати, неврожаї, епідемії, руйнування господарств, ізоляція від ринків Західної Європи – все це знищувало українську економіку. На Правобережжі було зруйновано понад 100 міст і містечок. Населення почало активніше переселятися на Слобо-

жанщину і в Московію. За таких обставин Б. Хмельницький зрозумів, що звільнитися від польського панування, маючи Кримське ханство в ролі союзника, не вдасться. До того ж в очах багатьох європейських правителів гетьман виглядав лише бунтівником, що вів боротьбу проти свого володаря – польського короля. У таких складних умовах Б. Хмельницький намагався знайти нових союзників у боротьбі з Річчю Посполитою. Гетьман вів переговори з Туреччиною, Молдовою, Волощиною, Семигородом (Трансільванією), Швецією, проте необхідного результату не досягнув.

З самого початку повстання Б. Хмельницький час від часу звертався до московського царя з проханням надати військову допомогу для боротьби з Річчю Посполитою. Перше українське посольство на чолі з полковником Силуяном Мужилівським було відправлено до Москви ще в січні 1649 р. У відповідь на це в Україну прибуло перше повноважне посольство з Москви на чолі з боярином Григорієм Унковським. На переговорах у Чигирині, які тривали з 27 квітня по 2 травня 1649 р., він виклав Б. Хмельницькому позицію московського уряду. Цар Олексій Михайлович був не готовий укласти військовий союз з Україною, оскільки не хотів порушувати Поляновського мирного договору 1634 р., яким було завершено війну з Річчю Посполитою 1632–1634 рр. В ході перемовин сторони лише розглянули умови безмитної торгівлі між українськими та московськими купцями.

Упродовж 1649–1654 рр. Б. Хмельницький відрядив до Московського царства 10 повноважних посольств. Москва ж у відповідь відправила в Україну не менше 15 посольств і окремих посланців. Проте усі звернення у справі військової допомоги були марними. Московський уряд, зайнявши вичікувальну позицію, відмовляв або ж відповідав загальними заявами, обіцяючи взяти Україну «під свою руку» тільки тоді, коли вона сама звільниться від польської залежності. На думку М. Грушевського, ймовірно московські політики чекали обезкровлення та обопільного знищення двох противників – української козаччини та Польщі. Згодом цар Олексій Михайлович після довгих вагань «в ім'я спасіння віри православної» таки погодився взяти Військо Запорозьке під свою опіку. 11 жовтня 1653 р. Земський собор ухвалив рішення прийняти Україну «під государеву високу руку задля православної віри і святих Божих церков». На початку листопада московське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним дісталось кордону з Україною. Б. Хмельницький обрав для переговорів невелике місто Переяслав, де, на його думку, не було сильної антимосковської опозиції, на відміну від Києва. Зайнятий війною з Польщею, гетьман прибув туди лише 16 січня 1654 р.

18 січня 1654 р. у Переяславі було скликано Раду козацької старшини та загальну раду мешканців міста. Рада винесла ухвалу про укладення договору з Московією. Після виголошення царської грамоти козацька старшина і послі пішли до Успенського собору, де мав відбутися акт присяги. Гетьман Б. Хмельницький зажадав від послів, щоб вони також присягнули від імені царя захищати гетьманську державу від поляків і шанувати козацькі права і привілеї. Боярин В. Бутурлін рішуче відмовився, аргументувавши це тим, що піддані за свого царя присягати не можуть. Отримавши таку відповідь, гетьман і старшина були дуже розчаровані, вони вийшли із собору, щоб обговорити ситуацію. Після тривалої наради до послів прибули полковники Павло Тетеря та Григорій Лісницький. Вони зауважили, що польський король, згідно з традицією, завжди присягає своїм підданам. На це В. Бутурлін відповів, що московський цар є самодержцем, і тому своїм підданам він не присягає. Але посол двічі обіцяв, що цар охоронятиме всі права України. «Царське слово перемінене не буває» – запевнив Бутурлін.

З Переяслава московські послі поїхали по Україні приводити до присяги народ, що виявилось складною справою. В Києві відмовились присягати митрополит Сильвестр Косів та керівництво української православної церкви. Не присягнули Полтавський, Кропивнянський, Уманський та Брацлавський полки. Не склали присяги полковник Іван Богун, кошовий отаман Іван Сірко та більшість запорожців.

Під час Переяславської ради не було підписано жодного офіційного правового акту. В. Бутурлін відмовився дати письмову гарантію збереження прав і вольностей України після того, як договір набере чинності. Прагнучи домогтися від царя реальної військової допомоги у боротьбі з Польщею, закріпити права і вільності України, старшина з гетьманом взялися за підготовку проекту письмового договору. На нарадах в Корсуні та Чигирині був розроблений документ у формі петиції до царя під назвою «Просительні статті», що складався з 23 пунктів (статей). Основною ідеєю проекту було встановлення між Україною і Московією таких міждержавних відносин, за яких Україні надавалася б військова допомога з гарантіями збереження державної самостійності.

У березні 1654 р. козацьке посольство у складі військового судді Самійла Зарудного та полковника Павла Тетері передало на розгляд росіянам проект договору. За наказом царя Олексія Михайловича і за участю думного дяка Алмаза Іванова текст було перероблено, сформовано 11 статей договору («Статті Богдана Хмельницького») та дві жалувані грамоти царя –

«Привілей Війську Запорозькому» і «Привілей шляхті» від 6 квітня (27 березня за старим стилем) 1654 р. Ці документи становили повний текст Переяславсько-Московського договору, відомого в історії під назвою *«Березневі статті»*. За життя Б. Хмельницького їх конкретний зміст був козакам невідомий. Автентичний текст документу не зберігся, до нас дійшли лише його копії.

Згідно з «Березневими статтями»:

- 1) визнавалося верховенство московського царя над Україною;
- 2) гетьмана мала обирати козацька рада і сповіщати про це царя;
- 3) податки мали збирати українські посадовці під контролем російської сторони;
- 4) козацький реєстр становив 60 тис. осіб, козаки зберігали всі права і вольності;
- 5) козацька старшина і реєстрові козаки мали отримувати платню;
- 6) у містах зберігалось виборне самоуправління;
- 7) підтверджувалось право Київського митрополита і всього духовенства на їхні маєтності;
- 8) Україна мала право на зовнішні відносини, окрім відносин з Туреччиною і Річчю Посполитою;
- 9) на українсько-польському кордоні та в Києві мали розташовуватись московські військові залоги;
- 10) московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Річчю Посполитою навесні 1654 р.;
- 11) у разі татарських набігів на Україну передбачалися спільні походи проти Кримського ханства.

Серед істориків і досі точиться полеміка з приводу визначення історико-правової суті «Березневих статей». Серед широкого спектру його тлумачень виділяють п'ять підходів, відповідно до яких Переяславсько-Московський договір оцінюють як:

- 1) персональну унію, згідно з якою незалежні держави, маючи власні уряди, визнають владу одного монарха;
- 2) протекторат Московського царства над Україною, яка набула васальної залежності;

3) входження (інкорпорацію) українських земель до складу Московської держави на правах автономії;

4) військово-політичний союз України та Московського царства;

5) «возз'єднання» українського та російського народів (така оцінка набула поширення в радянській історіографії).

Україна сприймала договір 1654 р. як тимчасовий військовий союз, прагнучи за допомогою Росії звільнити свої землі з-під влади Польщі. Москва хотіла спочатку обмежити, а згодом скасувати українські автономні права та вольності і розглядала договір як перший крок до цілковитого приєднання.

Важливим наслідком Переяславсько-Московського договору стала радикальна зміна політичної ситуації в регіоні. Навесні 1654 р. 40-тисячне московське військо за підтримки 20 тисяч козаків на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком вступило до Білорусі та Литви, відбивши у поляків значну частину території з містами Смоленськ, Борисів, Мінськ, Вільно і Ковно. І. Золотаренко запровадив у південній Білорусі українську організацію влади, поділяючи край на полки і сотні. Але росіяни не дозволили приєднати білоруські землі до Гетьманщини, як цього бажав Б. Хмельницький. Цей конфлікт значно погіршив союзницькі українсько-російські відносини. Після білоруського походу московський цар Олексій Михайлович став писатися царем всієї Великої, Малої та Білої Русі.

У відповідь на союз Б. Хмельницького з Московією в липні 1654 р. Кримське ханство та Річ Посполита підписали «*Вічний договір*», що передбачав взаємну допомогу «проти будь-якого ворога». Не маючи тепер ніяких зобов'язань перед українцями, татари нещадно спустошували край. А в жовтні 1654 р. 30-тисячна польська армія під командуванням коронного гетьмана Станіслава Потоцького вдерлася на Брацлавщину. Б. Хмельницький не зміг надати військової допомоги місцевим жителям. Населення Брацлавщини, залишене напризволяще, чинило відчайдушний опір і билосся з ворогом на смерть. Прикладом масового героїзму стала оборона сотенного містечка Буші Брацлавського полку у листопаді 1654 р. Більшість його населення полягло у нерівній боротьбі. Коли польські загарбники вдерлися до міської фортеці, дружина вбитого сотника Олена Зависна підпалила порохований погріб і підірвала себе разом з ворогами. Під час оборони м. Брацлав загинув наказний гетьман Василь Томиленко. Довершила спустошення Брацлавщини 30-тисячна татарська орда навесні 1655 р.

У січні 1655 р., коли І. Богун боровив м. Умань від атак польської армії, назустріч ворогові виступив Б. Хмельницький з козацьким і московським військом. Вирішальна битва, яка відбулась під с. Охматів на Черкащині з 29 січня по 1 лютого 1655 р., принесла великі втрати обом сторонам, проте не принесла перемоги жодній. Польське військо відступило на захід, а татари повернулися до Криму, набравши по дорозі десятки тисяч полонених. Отже, промосковська орієнтація не допомогла Б. Хмельницькому зміцнити українську державність.

Влітку 1655 р. на ослаблену внаслідок тривалої війни Річ Посполиту з півночі напала Швеція і швидко окупувала велику частину її території, зайнявши міста Познань, Варшаву і Краків. Владу шведського короля Карла X Густава визнав Великий гетьман литовський Януш Радзивілл. Польський король Ян II Казимир врятувався втечею до австрійської Сілезії. Цей період, коли Річ Посполита майже припинила своє існування, в польській історії отримав назву «шведський потоп» (1655–1660). Але для Б. Хмельницького вступ Швеції у війну став подарунком долі. Незабаром українські та шведські дипломати вже обговорювали плани спільних походів проти Польщі.

Восени 1655 р. Б. Хмельницький відновив військові дії. З українським військом і допоміжним московським корпусом під командуванням В. Бутурліна гетьман розбив польське військо під Городком і почав облогу Львова. Але Москва вимагала, щоб усі здобуті союзниками міста присягнули на вірність царю. Тому Б. Хмельницький не штурмував Львів, а обмежився викупом. 8 листопада 1655 р. гетьман одержав звістку про наближення кримського хана з військом і відійшов від Львова. Бій з татарами відбувся 20–22 листопада 1655 р. коло містечка Озерна. Українсько-московські війська зазнали великих втрат, але втримали свої позиції. Як результат – сторони підписали угоду, за якою татари обіцяли не воювати проти України і Московії, а українські і донські козаки – не нападати на Крим.

Успішні військові дії шведів проти Речі Посполитої стали загрожувати московським інтересам, що неминуче втягувало Московське царство до конфлікту зі Швецією. До того ж, поляки запропонували цареві Олексію Михайловичу обрання на польський трон після смерті бездітного Яна II Казимира. У травні 1656 р. московський цар оголосив війну шведському королю Карлу X Густаву і, таким чином, автоматично став союзником Речі Посполитої. Бої на московсько-польському фронті повністю при-

пинилися, а Б. Хмельницький опинився у делікатній ситуації, коли його сюзерен воює з його ж новим союзником. Розміщення в Києві та інших українських містах московських залог, втручання в українські фінансові справи царських чиновників, ворожнеча між козаками та московитами в Білорусі викликали все більше занепокоєння українців.

З листопада 1656 р. між Річчю Посполитою та Московським царством було підписано *Віленське перемир'я*. Спеціально надіслану українську делегацію навіть не допустили на переговори, хоча там і розглядалося питання про повернення України під владу польського короля. Гетьман і старшина відкрито звинуватили царя у зраді та порушенні Переяславської угоди. З роздратуванням писав Б. Хмельницький московському царю: «Шведи – люди честі: пообіцявши дружбу і союз, вони дотримуються слова. Проте цар, уклавши перемир'я з поляками і маючи намір повернути нас в їхні руки, вчинив з нами безсердечно».

Не розриваючи остаточно відносин з Москвою, Б. Хмельницький пробував утворити нову коаліцію проти Польщі та Криму в складі Швеції, Семигороду (Трансільванії), Бранденбургу, Молдови, Волощини, України та Литви. Він уклав восени 1656 р. антипольський договір із семигородським князем Юрієм II Ракоці, після чого в січні 1657 р. 20-тисячний козацький корпус під командуванням київського полковника Антона Ждановича разом із військом Ракоці вирушив на Польщу. Невдовзі союзникам удалося захопити Варшаву. До України було приєднано Волинь, Турово-Пінцину і Берестейщину.

Таким чином, перша половина 1657 р. стала кульмінацією зовнішньої політики Б. Хмельницького. Але вже влітку воєнно-політична ситуація змінилася. Протестанти-шведи зневажали та нищили католицькі святині, грабували населення. Так само чинило насильства військо Ракоці. Польський народ, відчувши загрозу самому своєму існуванню, піднявся на народну війну. На початку червня 1657 р. удару антипольській коаліції завдала Данія, яка розпочала війну зі Швецією.

У корпусі А. Ждановича під впливом московської агітації вибухнув бунт. Козаки, незадоволені зневажливим ставленням до них Юрія II Ракоці, покинули свого союзника поблизу м. Меджибіж. Козацькі підрозділи під керівництвом молодого Юрася Хмельницького відмовились йти на допомогу А. Ждановичу. Оточений польсько-татарським військом, Юрій II Ракоці капітулював.

Отже, спільний українсько-семигородський похід зазнав поразки. 6 серпня 1657 р. вражений цією звісткою Б. Хмельницький помер у Чигирині. Він був похований у Суботові в збудованій ним самим церкві поруч зі своїм сином Тимошем.

Важко переоцінити вплив, що його справив на перебіг української історії Богдан Хмельницький. Про нього в народі склали пісні та думи. Діапазон оцінок діяльності гетьмана був доволі широким – від захоплення його державотворчою діяльністю до критики за союз із московським царем. Так, Т. Шевченко дорікав Б. Хмельницькому союзом з Московією, яка використала ці події як перший крок на шляху до повного підпорядкування України своїй владі. П. Куліш звертає увагу на те, що діяльність гетьмана започаткувала добу розрухи, що він «наш квітучий край обернув в пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків», сприяв культурному занепаду. М. Грушевський критикував Б. Хмельницького за союз з татарами, позиція яких стала вирішальним чинником, що впливав на українську політику і мав страшні наслідки для українського народу. Визнаючи військовий талант гетьмана, видатний історик вважав, що у нього все ж таки не було «політичного плану» і «великої конструктивності». Попри таку оцінку, М. Грушевський зазначив, що «доба Хмельниччини» була «великим етапом у поході українського народу... до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів». Радянські історики високо оцінювали діяльність Б. Хмельницького, висуваючи тезу про те, що він возз'єднав Україну з Росією.

Більшість сучасних істориків вважають, що головна заслуга Б. Хмельницького полягає у відродженні української державності, і що без його діяльності не постала б у новітні часи українська незалежна держава. Саме в утвердженні незалежної держави, що об'єднала б усі українські землі, вбачав гетьман мету очоленої ним Національно-визвольної війни. Для її досягнення йому вдалося об'єднати всі верстви українського суспільства. У межах Війська Запорозького було ліквідовано магнатське і шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання. Гетьман став талановитим організатором боєздатного війська і видатним полководцем, про що свідчать перемоги козацького війська на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Батогом. Дипломатична діяльність гетьмана була спрямована на зміцнення міжнародного становища козацької України. Для багатьох українців Богдан Хмельницький залишається великим визволителем, героїчною постаттю, яка силою своєї індивідуальності й розуму під-

няла народ із багатовікового паралічу бездіяльності та безнадії і вивела на шлях національного і соціально-економічного звільнення.

Контрольні питання

1. Які фактори спричинили загострення соціально-економічного і політичного становища на українських землях у середині XVII ст.?
2. Які причини змусили Б. Хмельницького укласти союз з Кримським ханством ?
3. Яке значення мали військові події 1648-1649 рр.?
4. Охарактеризуйте особливості Української козацької держави.
5. Якими були хід та наслідки битви під Берестечком?
6. Охарактеризуйте міжнародне та внутрішнє становище України наприкінці 1653 р.
7. Які документи визначають зміст україно-московського договору 1654 р.? Як ви оцінюєте «Березневі статті»?
8. Розкрийте значення Б. Хмельницького як державного, політичного і військового діяча.

5 УКРАЇНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТОЛІТЬ

5.1 Українські землі в другій половині XVII ст. Доба «Руїни»

Після завершення Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. українські землі перебували в стані глибокої соціально-економічної та політичної стагнації. Тривалі військові кампанії призвели до величезних демографічних та матеріальних втрат, а смерть Б. Хмельницького спричинила розбрат всередині молодшої української політичної еліти. В період «Руїни» Україні гостро бракувало загально визнаного національного лідера, легітимність котрого визнавали б як різні групи козацької верхівки, так і очільники Речі Посполитої, Московського царства та Османської імперії. Ці три держави були найбільше зацікавлені в дестабілізації внутрішньо-політичної ситуації в Україні, успішно використовуючи принцип «розділяй і владарюй».

Наприкінці свого життя Б. Хмельницький, передчуваючи майбутні міжусобиці за гетьманську булаву, вирішив утвердити в козацькій державі спадкове правління. Оскільки його єдиному синові Юрію у 1657 р. було тільки 16 років, «опікуном» призначили генерального писаря І. Виговського. Проте політична незрілість й слабохарактерність першого та неабиякі амбіції другого залишили ідеї спадкового гетьманату нереалізованими. Остаточну крапку було поставлено в жовтні того року на військовій раді в Корсуні, де, по суті, внаслідок державного перевороту **Іван Виговський** став повноправним гетьманом. Утім, цей, здавалося б, політичний тріумф відкрив «скриньку Пандори», оскільки він поставив під сумнів легітимність гетьманської влади та спричинив міжусобиці серед козацької еліти. Вже тоді І. Виговського як гетьмана не визнали полтавський полковник М. Пушкар та кошовий отаман Я. Барабаш. Крім того, вони висловлювали невдоволення його прихильністю до довоєнних соціально-економічних порядків. У поширенні опозиційних настроїв серед козацтва неозброєним оком можна було побачити руку Москви. Внаслідок громадянської війни, яка завершилася влітку 1658 р. перемогою І. Виговського, загинули десятки тисяч козаків.

У вересні 1658 р. гетьман попри сильні антипольські настрої в українському суспільстві підписав з Річчю Посполитою *Гадяцький трактат*. Він передбачав створення поряд із Польщею та Литвою третього суб'єкта федеративної республіки – Великого Князівства Руського, розриваючи тим самим юридичні зв'язки з Московським царством. Москва відповіла широкою антигетьманською пропагандою, особливо ефективною на Лівобережжі, та наступом війська князя Г. Ромодановського. За підтримки поль-

ських і кримсько-татарських військ І. Виговському в червні 1658 р. вдалося завдати московитам під Конотопом однієї з найбільш дошкульних в їхній історії поразок. Проте блискуча перемога гетьмана не змогла зупинити роздмухані Москвою проти нього настрої в українському суспільстві, що зрештою призвело до його зречення булави.

11 вересня 1659 р. **Юрія Хмельницького**, котрий на той момент досягнув 18-річного віку, вдруге було обрано гетьманом. Уже наступного місяця Московське царство, відновивши після нещодавньої поразки сили, вдалося до політичного ошуканства, змусивши його поставити підпис під «*Переяславськими статтями*», які нібито дублювали україно-московську угоду 1654 р. Як наслідок, Україна втратила значну частину свого суверенітету. Обуренню козаків не було меж і вже в жовтні 1660 р. Ю. Хмельницький змінив зовнішньополітичний вектор з промосковського на пропольський. Він був закріплений у *Слободищенському трактаті*, в якому козацькій державі гарантувалася автономія. Цей документ призвів до політичного поділу українських земель на дві частини, оскільки на відміну від правобережних полків, полки з Лівобережжя його не визнали. Коли лівобережні козаки обрали гетьманом **Якіма Сомка**, в Україні утворилося два гетьманати. «Руїна» отримала новий імпульс.

Після того як Ю. Хмельницький зрікся булави й постригся у ченці, на початку 1663 р. правобережні козаки за погодженням з польським королем обрали гетьманом **Павла Тетерю**. За пів року на «Чорній раді» в Ніжині за намовлянням Москви козацька чернь стратила Я. Сомка й новим лівобережним гетьманом став **Іван Брюховецький**. Обидва гетьмани проводили, відповідно, відверту пропольську та промосковську політику, нехтуючи інтересами козаків та народних мас. Політичний курс П. Тетері призвів до козацько-селянського повстання, яке охопило все Правобережжя. Не маючи змоги опанувати ситуацію, у 1665 р. він подав у відставку.

І. Брюховецький продовжував практику підписання «гетьманських статей» – державно-правових догорів, які встановлювали устрій козацької держави та її порядок взаємовідносин з Москвою. Їх також можна вважати угодами між українською політичною верхівкою та представниками московського самодержця. Після «Переяславських статей» Ю. Хмельницького І. Брюховецький поставив свій підпис під «*Батуринськими*» (1663 р.) та «*Московськими*» *статтями*» (1665 р.). Кожний наступний договір ще більше обмежував козацьку автономію, будучи інструментом стратегії Москви для повного політичного та

економічного поглинення території Гетьманщини. Зокрема, зменшувалися можливості козацької держави в зовнішньо-політичних відносинах, збільшувалася присутність московських військ, нав'язувалися нерівноправні торговельні умови.

Апогеєм «Руїни» стало *Андрусівське перемир'я* 1667 р. між Польщею та Московією, за підсумками якого українські землі були поділені ними на сфери впливу. За угодою сторін, за поляками залишався правий берег Дніпра, а за московитами – Лівобережжя. Прикметно, що домовленості досягнули без жодної участі представників козацької держави. Звістка про ганебний договір швидко розлетілася на обох берегах Дніпра, викликавши обурення як в народних масах, так і в середовищі козацької еліти.

На Лівобережжі відбулися численні виступи проти московських гарнізонів, підігріті невдоволеністю свавільним ставленням чужоземних урядників до місцевого населення. Спочатку І. Брюховецький, керуючись інстинктом політичного виживання, спробував домогтися від Москви дозволу на силове придушення заворушень. Проте після отримання відмови на старшинській раді в Гадячі він оголосив про плани ліквідації залежності від Московського царства та переходу під протекторат Османської імперії. Під час спроби укладання угоди з правобережним гетьманом *Петром Дорошенком*, непопулярного серед козаків І. Брюховецького було схоплено і страчено козацькою черню.

Андрусівське перемир'я спонукало правобережне козацтво шукати зовнішньополітичну альтернативу Речі Посполитій та Московському царству. Тому П. Дорошенко, котрий у 1665 р. змінив П. Тетерю, змушений був орієнтуватися на Кримське ханство та Османську імперію. Отримавши військову допомогу, в 1668 р. він здійснив похід на Лівобережжя. Після усунення І. Брюховецького йому вдалося стати гетьманом обох берегів Дніпра. Успіх виявився нетривалим і вже того року П. Дорошенку довелося повертати свої полки на Правобережжя, щоб відбити наступ поляків. Перед відходом він призначив *Дем'яна Многогрішного* наказним гетьманом Лівобережжя.

Подальші відчайдушні спроби П. Дорошенка відновити єдність козацької держави зазнали краху. По-перше, ставка на союз з кримськими татарами і турками «не зіграла» через релігійний антагонізм між християнами та мусульманами й свавільні дії останніх на українських землях. По-друге, гетьман не мав достатньо ресурсів для запобігання інтервенції польських та московських військ. По-третє, чвари між різними групами впливу

в середовищі козацької еліти, які підігрівали Річ Посполита, Московське царство та Кримське ханство, поглиблювали політичну дезінтеграцію молоді Української держави. Останньою краплею, яка змусила П. Дорошенка у 1676 р. зректися булави, стали братовбивчі бої козаків за Чигирин, підтримувані з обох боків турецькими та московськими військами.

Тим часом, у 1672 р. на Лівобережжі козацька старшина шляхом змови з московським урядом усунула від влади Д. Многогрішного. Це стало наслідком його жорсткої позиції у відносинах з Москвою, спрямованої на відстоювання автономії Гетьманщини, та застосування авторитарних методів управління всупереч інтересам козацької верхівки. Зовнішня та внутрішня політика нового гетьмана *Івана Самойловича* була більш компромісною. Того ж року він підписав з Москвою «*Конотопські статті*», які позбавляли його права на зовнішньополітичні зносини та зменшували вплив на козацьку старшину. У 1676 р. І. Самойлович вдало скористався польсько-турецькою війною за Правобережжя і завдяки відставці П. Дорошенка на деякий час став єдиним українським гетьманом. Проте за два роки через активні дії турків та обмежені військові ресурси йому довелося відступити з правого берега Дніпра, під час якого за наказом московського царя було проведено насильницьке переселення тамтешнього населення на Лівобережжя.

У 1686 р. трапилася подія, що мала для України далекосяжні наслідки, сягаючи сьогодення. Йшлося про фактичну анексію Київської митрополії Московським патріархатом. Вона була досягнута політичним тиском Москви на Константинопольського патріарха Діонісія і його підкупом, а також промосковської позиції Київського митрополита Гедеона Четвертинського. Попри те, що в 1687 р. Константинопольський Собор визнав дії патріарха незаконними, для «північного сусіда» це не мало жодного значення. Таким чином, московські правителі отримали в руки потужний ідеологічний інструмент для контролю за українським суспільством.

У тому ж році польський і московський уряди підписали «*Вічний мир*», який закріплював поділ України. Його умови, окрім того, передбачали здійснення Москвою військових походів проти Кримського ханства за активної участі козацьких полків. Поспішно організована кампанія призвела до катастрофічних результатів. Пошук винних тривав недовго – головним «цапом-відбувайлом» став І. Самойлович. Московські урядники та козацька старшина домоглися від нього відставки.

На початку 1680-х рр. Річ Посполита вийшла переможницею в боротьбі за контроль над Правобережною Україною. Попри чималу військову присутність турків та їхню спробу використати Ю. Хмельницького в ролі маріонеткового правителя окупованих територій, невдалі походи на Чигирин та стратегічна поразка під Віднем у 1683 р. змусили Османську імперію остаточно залишити Правобережжя. У 1685 р. сейм відновив правобережний козацький устрій і розпочав процес реколонізації земель для подолання наслідків демографічних втрат, спричинених інтенсивними воєнними діями та проведенням І. Самойловичем «Великим згоном».

5.2 Автономія українських земель у складі Російської держави. Гетьманування І. Мазепи

До 1783 р. Гетьманщина (Лівобережжя) продовжувала зберігати військово-адміністративний поділ. Вона складалася з десяти полків: Гадяцького, Київського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького, Стародубського та Чернігівського, які поділялися на сотні. Гетьмана обирали на військовій раді з обов'язковим затвердженням московським царем. При ньому діяла генеральна старшина, у складі генерального обозного, судді, писаря, двох осавулів, хорунжого, підскарбія та бунчужного.

У 1687 р. гетьманську булаву отримав *Іван Мазепа* – видатний український військово-політичний діяч, діяльність котрого отримала цілком протилежну оцінку з боку російських (радянських) та українських істориків. Зроблений гетьманом у 1708 р. стратегічний вибір на користь шведського короля призвів до широкомасштабної кампанії його дискредитації, формування образу безпринципного кар'єриста і зрадника. Невипадково до 1917 р. українських патріотів у Російській імперії зневажливо називали «мазепинцями».

Правління І. Мазепи (1687–1709 рр.) стало періодом яскравого соціально-економічного та культурного піднесення Гетьманщини, яке, однак, на початку XVIII ст. переросло у посилення українсько-російської конфронтації. Саме з його приходом до влади історики пов'язують закінчення «Руїни». Непересічний характер постаті гетьмана спонукає звернути увагу на окремі сторінки його біографії. Це дасть можливість краще пізнати особливості епохи, в якій він жив. І, зі свого боку, саме контекст тієї епохи допоможе зрозуміти мотиви його політичних кроків.

І. Мазепа народився у 1638 р. у православній шляхетській родині. Під час національно-визвольної війни він навчався у Києво-Могилянському колегіумі. Після закінчення навчального закладу, за сприянням батька, котрий тоді обіймав посаду білоцерківського полковника і мав зв'язки у Варшаві, майбутній гетьман вирушив на службу до польського королівського двору. Завоювавши прихильність короля Яна Казимира II, йому вдалося потрапити на стажування до німецьких, французьких та італійських університетів, що не лише розширило його політичний світогляд, а й підвищило особистий статус, відкривши багатообіцяючі кар'єрні перспективи.

Перебуваючи на королівській службі, І. Мазепа вступив у конфлікт із одним впливовим польським магнатом нібито через любовні зв'язки з його дружиною. Цей, ймовірно, сфальсифікований епізод з життя майбутнього гетьмана, адже про нього відомо лише зі «Спогадів» самого «потерпілого», по-різному розцінювався в російській та європейській літературі. В Російській імперії «ганебна поведінка» І. Мазепи в особистому житті розглядалася як свідчення його загальної безпринципності, що мало вияв в інших сферах діяльності, зокрема політичній. Натомість, ця пікантна історія популяризувала постать гетьмана серед таких представників європейського романтизму, як Дж. Байрон, В. Гюго, Д. Булянге, Ф. Ліст тощо.

У 1669 р. І. Мазепа пішов на службу до гетьмана П. Дорошенка, де дослужився до посади генерального писаря. Він брав активну участь у зов-

нішній політиці, заручившись важливими міжнародними зв'язками. Під час однієї з дипломатичних місій до Кримського ханства та Османської імперії його захопили в полон запорізькі козаки на чолі з кошовим отаманом І. Сірком, оскільки тоді Запорізька Січ виступала категорично проти зовнішньополітичного курсу П. Дорошенка. За сприяння лівобережного гетьмана І. Самойловича, якому імпонували освіченість та обізнаність І. Мазепи в міжнародних справах, останній отримав посаду військового осавула. Після 1676 р. він фактично відповідав за зносини Гетьманщини з Москвою, щорічно вирушаючи туди з важливими дипломатичними дорученнями і постійно розширюючи коло знайомств у московському політичному істеблішменті. У 1687 р. це дало йому можливість успішно скористатися підігритою московитами змовою генеральної старшини проти І. Самойловича.

Ставши гетьманом, І. Мазепі довелося підписати вкрай не вигідні для української сторони *«Коломацькі статті»*. Вони позбавляли Гетьманщину права на зовнішню політику, збільшували в її містах присутність московських військ, зокрема, в гетьманській резиденції у Батурині, й навіть заохочували шлюбні зв'язки між українцями і московитами.

Попри суттєві обмеження козацької автономії, І. Мазепі цілковито вдалося проявити свої організаторські та управлінські таланти в усіх сферах життя козацької держави. Значних успіхів було досягнуто в економіці. З ініціативи гетьмана засновувалися металургійні підприємства (рудні), селітряні заводи, ковальські цехи. Помітно зросли внутрішній товарообіг та торговельні зв'язки з Кримом і придунайськими країнами.

В аграрній сфері І. Мазепа постійно балансував між інтересами представників козацької старшини, які перетворювалися на великих землевласників, і селян, котрі становили більшість населення лівобережної України. Він прагнув заручитися політичною підтримкою козацько-старшинських кіл, щедро роздаючи їм землю, аби не повторити помилок свого попередника І. Самойловича. І. Мазепі постійно доводилося стримувати їхні апетити, оскільки в умовах феодального ладу добробут земельної аристократії зростав за рахунок посилення експлуатації селянства. Свідченням того, що він із цим завданням впорався досить успішно, була наявність у Гетьманщині значної кількості заможних селян.

Розвиток економіки позитивним чином позначився на становищі української культури, де І. Мазепа проявив себе в ролі великого мецената. Д. Антонович називав добу І. Мазепи «другою золотою добою українсько-

го мистецтва після доби Володимира Великого і Ярослава Мудрого» [21, с. 193]. Саме в період його гетьманування в архітектурному будівництві визначилися два напрями: один українізував західноєвропейську барокову традицію, а інший надавав барокового вигляду українській архітектурній традиції. Таким чином, взаємодоповнення і взаємозбагачення світової та національної мистецьких традицій витворили феномен українського архітектурного бароко.

Завдяки І. Мазепі були зведені величні храми у Києві: Братського та Микольського монастирів, церкви Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі, там же збудував Економічну браму з церквою над нею. Дослідники нарахували 12 храмів, що збудовані І. Мазепою у 1690 – 1705 роках та завершені після його смерті.

До того ж нараховується до 20 храмів, які реставрував І. Мазепа. Це Софія Київська, Михайлівсько-Золотоверхий монастир, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври, церкви в Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, Межигір'ї, Мгарський монастир.

Дослідники зазначають, що ніхто не міг зрівнятися з І. Мазепою в справі церковного будівництва. Його заслуги визнавали навіть вороги. Так, Петро І казав, що І. Мазепа «великий строитель святым церквам», а старшина в Бендерах, після смерті гетьмана не могла полічити всього, що І. Мазепа «розкинув і видав ... щедрою рукою побожному намірі на будову церков і монастирів» [8, с. 155].

Тимчасово було досягнуто успішного балансу в стосунках з Москвою за рахунок впливу гетьмана на молодого царя Петра І. На момент приходу до влади (1689 р.) 18-річний недосвідчений московський самодержець потребував постійних консультацій з боку більш компетентних у політиці людей. Оскільки тогочасна Московія через свою цивілізаційну відсталість не могла похвалитися таким розмаїттям кваліфікованих кадрів, тісні взаємини між московським царем і лівобережним гетьманом були закономірними. Про те, якою довірою в Петра І користувався І. Мазепа, ходили легенди. Втім, про особисту дружбу між ними навряд чи можна було говорити. Тут, скоріше, йде мова про «дружбу за розрахунком» для отримання політичних дивідендів. Це, наприклад, у 1702 р. дало змогу І. Мазепі завдяки інспірованому ним повстанню на Правобережній Україні отримати від царя дозвіл на введення туди лівобережних козацьких полків, унаслідок чого він домігся гетьманування над обома берегами Дніпра.

Стосунки між Батурином і Москвою охолонули через початок Північної війни – військового зіткнення між Московським царством та Шведським королівством за контроль над Балтійським регіоном. Уперше українські козаки змушені були проливати кров у воєнному конфлікті, який зовсім не стосувався інтересів Гетьманщини. В битвах зі шведськими військами вони зазнавали дуже великих втрат як через тактичну і технічну відсталість від шведів, так і внаслідок некомпетентності московського командування, яке використовувало українців у ролі «гарматного м'яса». Крім того, українські землі використовувалися Петром I для тилового забезпечення московських військ, що призвело до різкого зростання експлуатації та утисків тамтешніх селян і міщан.

Тим часом, над І. Мазепою та козацькою старшиною «згущувалися хмари». Північна війна слугувала чинником прискореної модернізації Московського царства, що було головним стратегічним планом Петра I. Це, зокрема, передбачало централізацію управління в усіх сферах за західно-європейським зразком правління «освіченого абсолютизму», що автоматично означало обмеження і, в подальшому, скасування автономії Гетьманщини. І. Мазепі та старшині стало відомо про плани царя щодо реорганізації козацьких полків та заміщення гетьмана іноземним генералом чи московським вельможею. Очевидно, остаточний вибір на користь розриву з Москвою було зроблено після відмови Петра I захистити українські землі, загарбанню яких загрожував польський король С. Лещинський – протеже шведського монарха Карла XII. Таким чином, московський цар порушив ключову умову всіх попередніх домовленостей з Україною – боронити її землі, що, можливо, дозволило І. Мазепі переступити через певний моральний бар'єр, адже першим «зрадив» не він.

Через різних посередників гетьман розпочав таємні переговори зі Швецією. Домовленості передбачали створення під протекторатом Шведського королівства суверенного «Князівства Українського» з довічною та спадковою владою гетьмана. Це повністю відповідало політичним ідеалам І. Мазепи. Оскільки повної конфіденційності досягнути тоді було неможливо, на гетьмана час від часу писали доноси московському царю. Найвідоміший з них – авторства генерального судді В. Кочубея та колишнього полтавського полковника І. Іскри. Донос складався з 25 статей. Проте Петро I, сконцентрувавши всю свою увагу на війні з Карлом XII і продовжуючи довіряти І. Мазепі, наказав арештувати донощиків та віддати гетьману, котрий їх негайно стратив.

Восени 1708 р. український гетьман відкрито виступив на боці Швеції, рухаючись разом з однодумцями й вірними козаками назустріч шведським військам. Рішення І. Мазепи підтримала Запорізька Січ.

Планам гетьмана не судилося здійснитися з низки причин. Назвемо найголовніші.

По-перше, проти нього зіграв сам таємний характер домовленостей з Карлом XII. Оголошення І. Мазепи про перехід на бік Швеції стало для переважної більшості українського суспільства великою несподіванкою. Саме тому попри сильні антимосковські настрої українці виявилися неготовими до раптової зміни запропонованого гетьманом зовнішньополітичного вектора.

По-друге, дії шведської армії не були успішними. Карл XII припустився кількох стратегічних помилок, переоцінивши свої сили й масштаби участі української сторони і недооцінивши свого головного ворога – Петра І. Програш у 1709 р. під Полтавою був закономірним результатом.

По-третє, як вже було сказано, на момент приходу І. Мазепи до влади Москва анексувала Київську митрополію і тому мала в розпорядженні надзвичайно дієвий ідеологічний інструмент. І хоча гетьман не шкодував коштів на розбудову церкви, розраховуючи на прихильність церковних ієрархів, усі важелі управління належали московському царю. Публічне накладення на І. Мазепу анафема в глибоко релігійному суспільстві принесло очевидний результат. У розгорнутій шаленій інформаційній кампанії «зраді» гетьмана надавали яскравого релігійного відтінку, порівнюючи його з Іудою, котрий зрадив Ісуса Христа.

По-четверте, з початком переходу І. Мазепи на бік Карла XII на українських землях запанувала безпрецедентна атмосфера терору і страху. Розлючений московський цар розпочав надзвичайно жорстокі каральні акції не лише проти тих, хто підтримував дії гетьмана, а й проти українців загалом. Були повністю знищені Батурин і Запорізька Січ, московські війська вбивали усіх запорізьких козаків, які їм траплялися на шляху.

У підсумку, тікаючи від переслідувань московської кавалерії, І. Мазепа та Карл XII знайшли політичний притулок у Молдавському князівстві, яке перебувало під протекторатом Османської імперії. Там само у вересні 1709 р. український гетьман помер.

5.3 Політика царату щодо обмеження і повного скасування автономії українських земель

Після укладення в 1654 р. українсько-московської угоди Москва взяла стратегічний курс на поступове обмеження української автономії з її подальшою ліквідацією. За винятком хіба що І. Брюховецького, лівобережні гетьмани попри природну незацікавленість у цьому процесі (обмеження автономії обмежувало їхню владу) могли в кращому випадку розраховувати на його гальмування. Однак, починаючи з 1708 р. зробити це було дедалі важче.

Після І. Мазепи в Україні відбулося одночасне гетьманування І. Скоропадського та П. Орлика. Перший правив з санкції московського царя, другий – перебував у статусі «гетьмана в екзилі».

Пилип Орлик насамперед відомий написаним документом, який увійшов в історію під назвою «Бендерської Конституції» або ж «*Конституції Пилипа Орлика*». Це був, без перебільшення, прогресивний для України і Європи документ, який чітко проголошував поділ верховної влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. Однак, «Конституція» мала суттєвий недолік – вона ніколи не набула чинності.

Іван Скоропадський був обраний гетьманом за розпорядженням Петра I у 1708 р., на противагу І. Мазепі. Його гетьманування припало на період проведення системних реформ у Московському царстві, спрямованих на створення держави європейського типу. Це передбачало продовження політики політичного та економічного поглинення Лівобережної України, підігрітої реакційними заходами царя на «зраду» І. Мазепи.

По-перше, відбулося перенесення гетьманської резиденції з розгромленого Батурина до Глухова, тобто поближче до Москви. По-друге, головнокомандувачем козацьких військ було призначено росіянина. По-третє, заборонявся експорт українського збіжжя безпосередньо на захід, який мав спочатку перенаправлятися до морських портів у Ризі та Архангельську. Встановлені державні ціни на зерно та пільгові умови для московських купців у Гетьманщині свідчили про її відверту економічну експлуатацію.

У 1721 р. підсумком реформ Петра I стало проголошення Всеросійської імперії (згодом вона стала Російською) зі столицею в Санкт-Петербурзі. Вже наступного року було засновано *Малоросійську колегію* – урядовий орган, який мав ділити на Лівобережжі владу з гетьманом. Це стало останньою краплею в чаші терпіння І. Скоропадського, адже ство-

рення нової управлінської структури було прямим зазіханням на козацьку автономію. Проте навіть його особистий приїзд до Санкт-Петербурга з проханням скасувати колегію ні до чого не призвів.

Після смерті І. Скоропадського в 1722 р. козакам узагалі було заборонено обирати очільника Гетьманщини і тому до 1724 р. наказним гетьманом (тобто, тимчасово виконувачем обов'язків) став чернігівський полковник **Павло Полуботок**. Він був послідовним прихильником ідеї відстоювання козацької автономії. У конфронтації з президентом Малоросійської колегії С. Вельяміновим, котрий, ясна річ, мав протилежні погляди, йому вдалося заручитися підтримкою впливового російського князя О. Меншикова. Той мав на Лівобережжі величезні земельні володіння і негативно сприймав деякі ініціативи колегії щодо збільшення оподаткування. Зрештою, в 1727 р. П. Полуботку таки вдалося досягнути остаточної перемоги – колегію було ліквідовано. Втім, сміливі дії гетьмана супроти російських урядовців на Лівобережній Україні призвели до його ув'язнення в Петропавлівській фортеці й скорої смерті в грудні 1724 р. Петро I пережив П. Полуботка лише на один місяць.

Після скасування Малоросійської колегії у жовтні 1727 р. новим гетьманом було обрано миргородського полковника **Данила Апостола**. Йому довелося підписати з Санкт-Петербургом *«Решительные пункты»*, які нормували українсько-російські відносини з іще більшими обмеженнями козацької автономії. Він продовжив розпочату П. Полуботком реформу судової системи та заснував скарбницю, що дала Гетьманщині перший річний бюджет. Гетьман також розпочав відчайдушну боротьбу проти нерівноправного становища українських купців, скорочуючи встановлені для них російським урядом тяжкі експортні мита. Великими досягненнями стало відродження у 1734 р. на українських землях Запорізької Січі, що після розгрому 1708 р. перебувала у вигнанні, та встановлення Гетьманщиною юрисдикції над Києвом.

Після смерті Д. Апостола російська імператриця Анна Іоанівна, чітко дотримуючись курсу на скасування української автономії, заборонила козакам обирати гетьмана й створила урядовий орган під назвою *«Правління гетьманського уряду»* в складі з шести осіб, на чолі з князем О. Шаховським. Водночас, під впливом фаворита цариці Е. Бірона на Лівобережжі посилювався поліцейний нагляд за козацькою старшиною, що супроводжувалося численними доносами, допитами і катуваннями підозрюваних осіб у нелояльності до царського режиму. Великим випробуванням

для Гетьманщини стала російсько-турецька війна 1735–1739 рр., де вона слугувала плацдармом та ближнім тилом імператорських військ. Це призвело до значних демографічних та економічних втрат – загинули десятки тисяч мобілізованих козаків і селян та витрачено 1,5 млн карбованців на утримання розташованих там російських полків.

Утім, фаворит наступної російської цариці домігся у 1750 р. відновлення гетьманства. Ця подія могла відбутися раніше, оскільки ще в 1744 р., тобто через два роки після коронації, імператриця Єлизавета Петрівна дала позитивну відповідь козацькій старшині на прохання призначити гетьмана. Новоспечена володарка Росії тоді мала морганатичний шлюб¹ з українським козаком Олексієм Розумовським, і єдиний, на її думку, претендент на гетьманську булаву – молодший брат чоловіка – Кирило зміг би гетьманувати лише в разі отримання західноєвропейської освіти. Після завершення навчання в Європі, в 1750 р. його урочисто проголосили гетьманом у Глухові.

Кирило Розумовський, заручившись на початку свого правління прихильним ставленням російської імператриці, енергійно розпочав розширення автономії Лівобережної України. Зокрема, він відновив склад генеральної старшини та функціонування суспільно-політичних установ, реформував торгівлю та судочинство, активно взявся за встановлення гетьманської влади над Запорізькою Січчю та її перенесення на нове місце. Проте поява на російському престолі у 1762 р. Катерини II, котра прагнула завершити розпочату Петром I жорстку централізацію в імперії, звела всі ініціативи гетьмана нанівець. Уже в 1764 р. вона наказала К. Розумовському прибути до Санкт-Петербурга й змусила відмовитися від булави. Формальним приводом «виклику на килим» слугувала подана гетьманом та старшиною петиція щодо спадковості гетьманського титулу в родині Розумовських, що мало надати додаткові гарантії недоторканості автономії Української держави.

Відставка гетьмана та його заміна лівобережним генерал-губернатором, росіянином П. Румянцевим, і створення в цей час другої Малоросійської колегії свідчили про остаточне розв'язання Катериною II «українського питання». Упродовж 1770–1780-х рр. по українській державності було завдано чотири смертельних удари.

¹ Укладався між особами нерівного походження з неможливістю одного з подружжя підвищити свій соціальний статус.

Перший полягав у знищенні в 1775 р. Запорізької Січі. Російський уряд пішов на цей крок після перемоги у війні з Османською імперією. Підписаний у 1774 р. *Кючук-Кайнарджийський мирний договір* вивів з-під турецької протекції Кримське ханство, надавши йому незалежність. Втрата могутнього союзника залишила Крим беззахисним перед Санкт-Петербургом і в 1783 р. півострів було анексовано. З погляду Катерини II, нейтралізація татарської загрози завершила «історичну місію» Запорізької Січі, яка була зруйнована несподіваною атакою російських військ.

Другий удар стосувався адміністративно-територіального устрою Лівобережної України. У 1781 р. було скасовано 10 полків і замість них утворено Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, ідентичні іншим регіонам Російської імперії.

Третій – соціальне поневолення лівобережних селян. У 1783 р. їм заборонили вільно залишати панські маєтки, зрівнявши у юридичному безправ'ї з жителями російських сіл.

Четвертий – інтеграція української знаті в імперський політико-правовий простір. Відповідно до «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р. лівобережна аристократія зрівнювалася в правах із російським дворянством. Українська політична верхівка отримала можливості експлуатувати без обмежень закріпачених селян та робити багатообіцяючу кар'єру в імперських структурах. Цей «хабар» не лише мінімізував супротив остаточній ліквідації Гетьманщини, а й вкотре позбавив український народ національної політичної еліти, що далось взнаки в наступні історичні періоди.

5.4 Становище Правобережної України у XVIII ст.

В останній чверті XVII ст. Українське Правобережжя, попри відчайдушну боротьбу, не змогло створити державне утворення на кшталт Гетьманщини. Вирішальну роль у тому зіграли зовнішні чинники, оскільки за правобережні землі йшли кровопролитні змагання між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московським царством. *«Вічний мир»* 1686 р. закріпив Правобережну Україну за польською короною.

На початку XVIII ст. на Правобережжі вибухнуло повстання під проводом С. Палія через рішення польського короля про ліквідацію тамтешнього козацького устрою. У 1704 р. це стало однією з причин введення на правий берег Дніпра полків І. Мазепи, що дало йому можливість кілька років побути єдиним козацьким гетьманом. Наприкінці січня 1711 р.

об'єднані українсько-татарсько-польські війська розпочали воєнні дії проти розташованої на Правобережжі російської армії. На чолі козацьких полків стояв П. Орлик. Неузгодженість дій та розбіжність інтересів «союзників» змусили гетьмана повністю покладатися на Туреччину, разом з військами якої йому влітку того ж року вдалося завдати росіянам на р. Прут тяжкої поразки. Попри перемогу, в польсько-російсько-турецьких протистояннях наступних років полякам знову ж таки судилося стати володарями Правобережної України. 22 квітня 1714 р. це було юридично закріплено в договорі між Річчю Посполитою та Османською імперією.

Упродовж наступних десятиліть на правому березі Дніпра відбувалася реставрація поміщицького землеволодіння із закріпаченням місцевого сільського населення. Це відбувалося після закінчення пільгового періоду для селян, яких польська влада раніше заохочувала для заселення фактично обезлюдненого «Руїною» регіону. Тяжка підневільна праця в панських маєтках нерідко тривала до п'яти днів на тиждень. На тлі селянського зuboжіння зростали багатства місцевих феодалів, деякі з котрих володіли десятками тисяч українських кріпаків.

Пріоритет Речі Посполитої щодо першочергового врахування економічних інтересів шляхти негативно позначився на розвитку більшості правобережних міст. Міським ремісникам та торговцям було надзвичайно важко витримати конкуренцію зі знаттю через її монополію на певні види виробничо-господарської діяльності (ткацтво, млинарство, винокуріння) та дискримінаційні для містян умови оподаткування.

Посилювався релігійний гніт. Як і раніше, уряд робив ставку на зменшення впливу або ж повне зникнення православної церкви. Інструментом для того слугували греко-католики, котрі діяли за щедрої підтримки влади, претендуючи на православне церковне майно. Варто зазначити, що така агресивна релігійна політика була «грою з вогнем», хоча й мала певне раціональне зерно через прагнення нейтралізувати ідеологічний вплив Санкт-Петербурга після згаданої вище анексії Київської митрополії 1686 р. Однак, по-перше, цим самим Варшава створювала формальний привід для майбутніх конфронтацій з Російською імперією, адже остання вважала себе захисницею усіх православних. По-друге, це підігрівало протестні настрої в українському суспільстві, що, зрештою, призвело до низки козацько-селянських повстань й розхитування і без того крихкої політичної системи Речі Посполитої.

У такому ключі насамперед варто говорити про гайдамацький рух. Його соціальною базою були селяни-утікачі з панських маєтків, котрі не бажали миритися з втратою дорогоцінної свободи. Подібно до доби напередодні Хмельниччини, на Правобережній Україні сформувався численний прошарок людей із закінченим терміном звільнення від феодальних повинностей. Зазвичай, він становив 15–20 років, що було цілком достатньо як для звикання селян до статусу вільних людей, так і для появи нового покоління, яке від народження не знало кріпацтва. У діяльності гайдамаків чітко окреслювалися стихійні грабіжницькі та розбійницькі аспекти, через що багато істориків називали їх «соціальними розбійниками», подібно до поплічників легендарного Робіна Гуда. Зазвичай вони здійснювали набіги на панські маєтки, грабуючи та вбиваючи їхніх власників.

Утім, між гайдамацьким рухом XVIII ст. та народними повстаннями 1734, 1750 та 1768 рр. варто проводити розмежування, оскільки організаційний устрій повстанських формувань, масштаби їхньої діяльності, характер і мета боротьби виходили за рамки звичайних дій загонів гайдамаків. Значною мірою повстанські рухи зумовлювалися ще й традиційною економією контрольованого шляхтою сейму на військових видатках. Це призвело до очевидного дисбалансу між кількістю присутніх на Правобережжі польських військ та кількістю селян, готових до збройної боротьби за свободу. Близьке сусідство Правобережжя із Запорізькою Січчю давало змогу повстанцям отримати найголовніше – військовий провід та зброю.

У 1734 р. на Поділлі вибухнуло велике повстання під проводом сотника Шаргородської надвірної міліції І. Верлана. Він вирішив використати гостру політичну кризу після смерті польського короля Августа II, згуртувавши навколо своєї сотні опозиційно налаштованих селян та оголосивши визвольний похід. Після розгрому польських військ на Брацлавщині повстання швидко перекинулося на решту Правобережжя – Волинь та Київщину. У деяких звільнених містечках та селах створювалися органи самоврядування. І хоча повстання було швидко придушено, в наступні роки вогнища гайдамацького руху раз по раз хаотично спалахували в різних частинах Правобережної України. Найбільший сплеск відбувся у 1750 р. у відповідь на посилення соціального та культурно-релігійного гноту в регіоні. Тоді на Правобережжі одночасно діяли більше 60 гайдамацьких загонів під керівництвом М. Теслі, О. Письменного, П. Могили та ін. Повстанці оволоділи низкою міст, зокрема – Вінницею. Придушення повстання польськими військами супроводжувалося жорстокими каральними акціями.

Кульмінацією повстанського руху на Правобережній Україні стала «Коліївщина». Її спричинила так звана Барська конфедерація, що складалася з войовничо налаштованої польської католицької шляхти, котра категорично не сприймала проведену під тиском Російської імперії релігійну політику, спрямовану на зрівняння в правах представників різних християнських конфесій. Конфедерати силоміць змушували місцеве православне населення присягати їм на вірність у боротьбі з польським королем та нещадно плюндрували православні церкви й вбивали священників. Коли в червні 1768 р. на територію Правобережжя увійшли російські війська для приборкання опозиційної шляхти, в багатьох тамтешніх селян виникла хибна думка про наміри росіян визволити їх з-під польського гноту. Це надихнуло та активізувало повстанців. Повстання очолили запорізький полковник *Максим Залізняк* та уманський сотник *Іван Гонта*. У звільнених містах і селах відроджувався козацький полково-сотенний адміністративний устрій.

Коліївщина як реакція українських селян і міщан на релігійні та соціально-економічні утиски призвела до жорстоких дій щодо католицького та єврейського населення. Найбільша різанина відбулася в Умані, де від рук повстанців загинули тисячі євреїв. Звідти М. Залізняк розсилав універсали по всій Україні із закликами приєднатися до повстання. Однак, слабкість політичної організації, нестача достатніх військових ресурсів, наївна віра в «добрих росіян» та інші чинники призвели до розгрому повстання спільними діями польських та російських військ. Було вбито і замордовано кілька десятків тисяч повстанців.

Коліївщина продемонструвала повну політичну деградацію Речі Посполитої, котра втратила будь-які ознаки державного суверенітету, перебуваючи в сильній військово-політичній залежності від Російській імперії. Вже за чотири роки після придушення повстання відбувся так званий Перший поділ Польщі.

5.5 Розвиток культури. Феномен українського бароко

Розвиток культури України другої половини XVII – кінця XVIII ст. відбувався у складних умовах розгортання соціальної та національно-визвольної боротьби народу проти іноземних поневолювачів за незалежність та державність. Ця доба характеризується, з одного боку, розквітом української культури в період гетьманування Івана Мазепи, з іншого – її нищенням російським царизмом після ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. і

створенням умов, за яких вона втратила ідентичність і пристосовувалась до російських зразків.

У другій половині XVII ст. в Україну із Європи приходить новий стиль – **бароко** (італ. *barocco* – дивний, химерний). У західноєвропейській культурі бароко прийшло на зміну Відродженню, заперечуючи певною мірою його духовні відкриття. Ренесансному світобаченню, що характеризувалося безмежною вірою у розумність і логічність світу, його гармонійність, в те, що людина є мірою всіх речей протиставлялося світобачення, сповнене відчуттям трагічної суперечливості людини і світу, в якому вона посідає далеко не провідне місце, а розчиняється у його багатоманітності, підпорядковується середовищу, суспільству, державі. Колишній красі тепер протиставляють силу, спокою – рух, гармонії – боротьбу.

У Західній Європі бароко було дворянським стилем і переважно світським мистецтвом. На відміну від західноєвропейського, українське бароко не було аристократичним стилем. Певні елітарні мотиви спостерігаються лише в літературі українського бароко, а всі інші види мистецтва бароко пов'язані з народною творчістю і народною свідомістю. Отже, **бароко – це художній стиль, що характеризується декоративною пишністю, динамічними, складними формами й живописністю.**

Стиль українського бароко поширився на всі види мистецтва: літературу, архітектуру, скульптуру, живопис, музику. Українському бароко притаманні ті самі зовнішні ознаки, що й західноєвропейському: динамічність форм, нерівність та розірваність ліній, потяг до вияву внутрішнього руху та драматизму, широке використання декоративних оздоблень, символічних та алегоричних образів. Однак, українське бароко має власні духовні витoki. Великий вплив на його формування мали народне мистецтво, народні естетичні смаки та ідеали. Величезне бажання українського народу до самоствердження, попри вкрай несприятливі історичні обставини, наповнило твори мистецтва життєрадісним, піднесеним настроєм.

У другій половині XVII – XVIII ст. інтенсивним був розвиток освіти і наукових знань на українських землях. Іноземці, які бували в Україні, були вражені освіченістю українського народу. Так, сирійський диякон Петро Алеппський, який у 1653 р. мандрував Україною, писав: «Люди вчені, кохаються в науках та законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії..., по всій козацькій землі... спостерігали ми давній та гарний факт – всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їх жонок та дочок уміють читати та знають порядок служб церковних та церковні

співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися по вулицях... А дітей у їх більше, ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти» [8, с. 137].

В Україні функціонувала широка мережа початкових шкіл, народних училищ, гімназій і середніх спеціальних навчальних закладів (колегіумів), у яких навчалися діти старшини, шляхти і духовенства, а також заможних прошарків міщан, козаків і селян.

Важливе значення для розвитку освіти в Україні мала діяльність *колегіумів* – середніх навчальних закладів, в яких здійснювалась підготовка священників, службовців державних установ, учителів початкових класів. У 1700 р. у Чернігові було відкрито *Малоросійський колегіум*, у 1721 р. заснований *Харківський*, а у 1738 р. – *Переяславський колегіуми*.

Важливим центром культурно-освітнього життя була *Києво-Могилянська академія*. За 150 років існування цього навчального закладу тут здобули освіту близько 25 тисяч українців. Серед вихованців академії – відомі письменники І. Гізель, Л. Баранович, Т. Сафонович, Д. Туптало, А. Радивилівський, історики П. Симоновський, В. Рубан, М. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, математик І. Фальковський, медики Н. Амбодік, М. Тереховський, І. Полетика, художники Д. Левицький, Д. Галяховський, Л. Тарасевич та інші.

Завдяки потужній фінансовій підтримці гетьмана І. Мазепи, Києво-Могилянська академія на початку XVIII ст. стала одним із провідних науково-освітніх центрів православного світу.

Науково-просвітницька діяльність професорів Києво-Могилянської академії сприяла розвитку духовної культури українського народу. Так, деякі дослідники вважають, що відомий «*Синопис*» (1674) – короткий нарис історії України і Росії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст., що використовувався як офіційний підручник, написав *Інокентій Гізель* [11, с. 451]. Книга набула поширення не лише в Україні та Росії, а й за кордоном, зокрема в грецькому і латинському перекладах.

Значним осередком освіти і науки в західноукраїнських землях був *Львівський університет*, відкритий у 1661 р. В університеті функціонували чотири факультети: філософський, теологічний, юридичний і медичний. Викладання здійснювалося латинською мовою. Австрійське панування, що розпочалося у 1772 р. зумовило певні зміни в університеті. Було дозволено створити окремі кафедри, які увійшли до так званого Українського інсти-

туту (Студіум Рутенум). У 1787 р. в університеті почали викладати українську мову. Однак, викладання усіх дисциплін в університеті здійснювалося лише німецькою або польською мовами. Із 1790 р. його діяльність контролювала австрійська урядова установа, що займалася питаннями освіти.

У другій половині XVII – XVIII ст. значного розвитку набула *література*. Серед її характерних рис цього періоду дослідники виділяють збереження зв'язку літератури з релігійним світоглядом; література поступово ставала самостійною цариною творчості; все виразніше виявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми і способи художньо-словесного зображення; головна увага письменників зосереджувалася на людині, а також її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури, що розвивались під впливом соціально-економічних і культурно-освітніх умов [11, с. 454].

Література вказаного періоду була різножанровою і різноманітною за тематикою. Продовжувала розвиватись *полемічна література* – трактати, діалоги, диспути, памфлети. Їх створювали церковні діячі, письменники, вчені, зокрема Л. Баранович, Т. Сафонович. У своїх дискусіях полемісти порушували не лише теологічні, а й філософські, соціально-політичні проблеми. Серед творів полемічної літератури особливо помітними є «Бесіда» І. Галятовського і «Нова міра старої віри» Л. Барановича.

У цей час набула розвитку і *ораторсько-проповідницька проза*. Твори Л. Барановича («Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних»), І. Галятовського («Ключ розумення» (1569), «Наука або способ зложення казання» (1659), А. Радивиловського («Огородок Марії Богородиці» (1676), «Венец Христов» (1688), С. Яворського, Ф. Прокоповича, Г. Кониського, І. Леванди досягли високого мистецького рівня. У творах ораторсько-проповідницької прози головним було роз'яснення християнської догматики і моралі. У проповідях давалася висока оцінка добродійним діям людей – вірності ідеям православ'я, прагненню до миру, злагоди та спокою. Також у них викривалися людські вади: заздрість, підступність, зрадливність, лицемірство, невдячність, жадоба, моральна розпуста.

Значного розвитку в літературному бароковому процесі набула українська *віршована поезія*, що була різножанровою і різноманітною за змістом. У XVII ст. великого поширення набули вірші *емблематичні* та *панегіричні*, а також поезія, в якій автори виявляють високу техніку версифікації. Це вірші, що мали різні примхливі форми – у вигляді хреста, вази, яйця, півмісяця; *акровірші*, в яких у перших літерах кожного рядка чи строфи подано

ім'я автора, *фігурні* – вірші, в яких ім'я автора вміщено у найрізноманітніших формах, *«раки»* – вірші, які можна читати зліва направо і справа наліво. Відомими поетами того часу були *Іван Величковський*, автор емблематичних збірок *«Млеко»*, *«Зегар»* та збірки епіграм; *Климентій Зінов'єв*, *Дмитро Туптало*, *Стефан Яворський* та ін.

Особливого розвитку у вказаний період набула *драма*. У цьому жанрі працювали Д. Туптало, Ф. Прокопович, Г. Кониський та ін. Існували драми різдвяні, великодні, про святих (*«Про Олексія, чоловіка Божого»*, (1673), на теми моралі (*«Царство натури людської»*, (1698), історичні, зокрема, з української історії.

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. відбувається розквіт *історично-мемуарної прози*. Центральне місце в історичній літературі займають три фундаментальні козацькі літописи: *«Літопис Самовидця»*, *літописи* гадяцького полковника *Григорія Граб'янки* та канцеляриста Війська Запорозького *Самійла Величка*. Дослідникам не вдалося остаточно встановити авторство *«Літопису Самовидця»*. Серед істориків існує думка, що Самовидцем міг бути Роман Ракушка-Романовський – громадський діяч часів Руїни. В усіх трьох літописах описано історичні події, що відбувалися в Україні з 1648 р. до початку XVIII ст. Історію України автори розглядають у взаємозв'язках з історією сусідніх народів Польщі, Туреччини, Росії, Румунії й Угорщини. В усіх козацьких літописах є одна особливість. Літописці відтворюють дійсність не такою, якою вона була, а такою, якою мала б бути чи була у їхній уяві.

У другій половині XVIII ст. з'являються літературні твори, в яких відображається тогочасна суспільно-політична ситуація. До них належать полемічна поема *«Разговор Великороссии с Малороссиею»* (1762) С. Дівовича і *«Ода на рабство»* В. Капніста, яку дослідники датують початком 1780-х років. У цих творах автори висловлювали протест проти московської централістичної політики і обстоювали право України на автономію.

Величезна роль в історії культури українського народу та літератури зокрема належить видатному українському філософу, мислителю, гуманісту, просвітителю, письменнику, педагогу, музиканту *Григорію Савичу Сковороді* (1722 – 1794). Багатогранна творчість Г. Сковороди є останньою ланкою переходу від давньої української літератури до нової. Письменник написав 30 байок, об'єднаних у збірку *«Басни харьковскія»*. У них виражено протест проти соціального гніту, високо оцінюються моральні якості

людини: чесність, доброта, працьовитість, скромність, природний розум, засуджується гонитва за чинами, високими титулами. Г. Сковорода фактично завершив українську байкову традицію XVII – XVIII ст. і вивів байку як літературний жанр на шлях самостійного розвитку.

Окрім збірки байок Г. Сковорода написав ще близько двох десятків поезій, найкращі з яких об'єднані в збірці «*Сад божественних пісень*». Своєю поетичною творчістю митець завершив понад двохсотрічний шлях розвитку силабічного віршування в українській поезії і започаткував силаботонічне. Найкращі поезії Г. Сковороди ще за життя поета стали народними піснями.

Філософ переймався проблемами соціальної нерівності людей, пошуками шляху до людського щастя. Він вважав, що цей шлях лежить через самопізнання. Пізнати себе, на думку Г. Сковороди, – це пізнати божественне у собі. Теорія самопізнання була пов'язана з ідеєю суспільно-корисної «сродної» праці, яка полягала в утвердженні прав кожної людини на щастя відповідно до природних здібностей.

Самобутня творчість Г. Сковороди є видатним досягненням української культури XVIII ст. У ній відображено протест проти тиранії, несправедливості й насильства над людською особистістю, набули подальшого розвитку ідеї гуманізму та Просвітництва. Г. Сковорода завершив давній період розвитку української літератури і став предтечею нової української літератури.

Найбільш яскраво стиль українського бароко виявився в *архітектурі*. Його характерними ознаками є багатство і пластичність форм, світлі потиньковані стіни, застосування декоративних деталей, ліпних орнаментів, церковних бань цибулястої та грушоподібної форми.

На формування українського бароко в архітектурі мали вплив два чинники – давні традиції мурованого будівництва, започаткованого в княжу добу, й дерев'яного народного будівництва. Перший тип споруд виник як результат об'єднання тринефної церкви, що здавна пристосована до літургичних потреб східної обрядовості, із західноєвропейською базилікою. До таких споруд належать великі церкви в Бережанах, *Троїцька церква* в Чернігові, *собор Мгарського монастиря* поблизу Лубен, *Михайлівський Золотоверхий собор*, *Михайлівська церква* Видубицького монастиря.

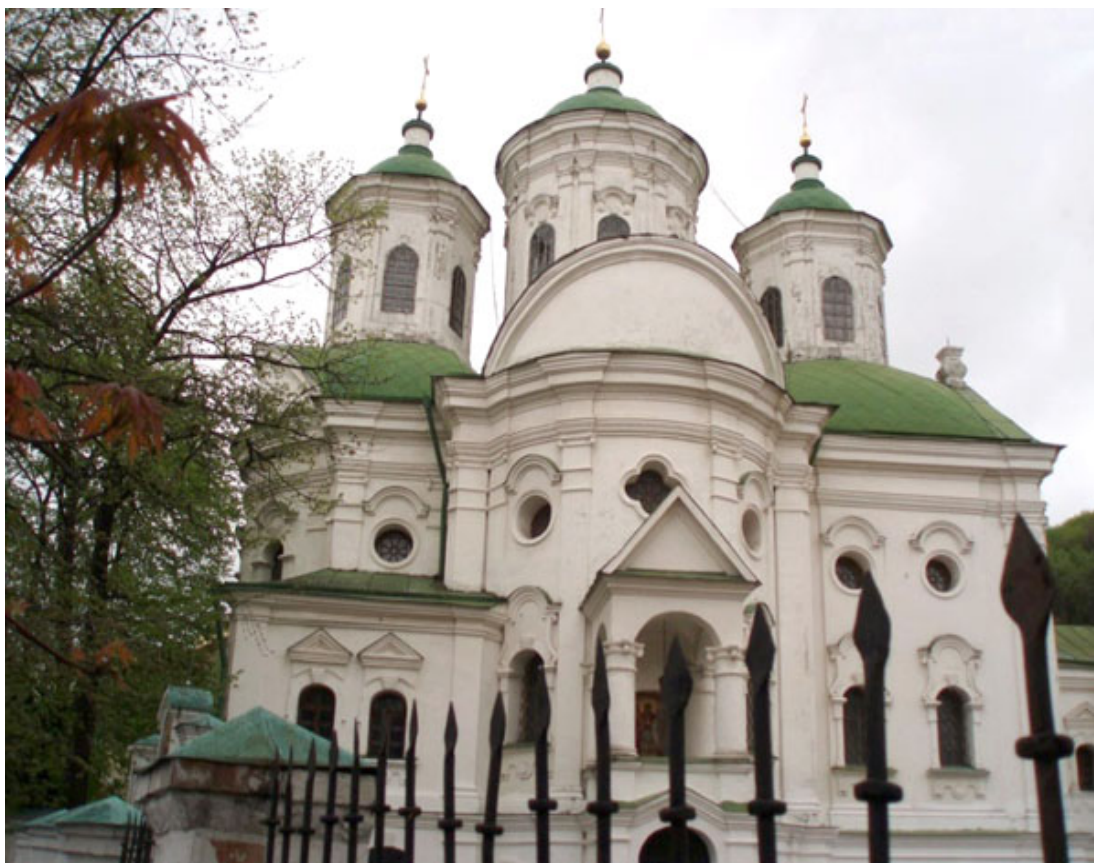
Іншим типом є споруди, на зведення яких впливали давні традиції українського дерев'яного будівництва. Це тридільні та п'ятидільні храми із

трьома й п'ятьма банями. До трибанних церков із тридільним заложенням належать *Покровський собор* у Харкові, дві церкви Києво-Печерської лаври, собор у Ромнах і менші споруди в Сумах, Богодухові та ін.

Провідним типом споруд в архітектурі українського бароко стає так званий козацький собор – п'ятикупольний, з чотирма однаковими фасадами. До таких споруд належать *Миколаївський собор* в Ніжині, *Георгіївський* – у Видубицькому монастирі, *церкви Усіх Святих, Воскресіння, Петра та Павла* Києво-Печерської лаври та ін.

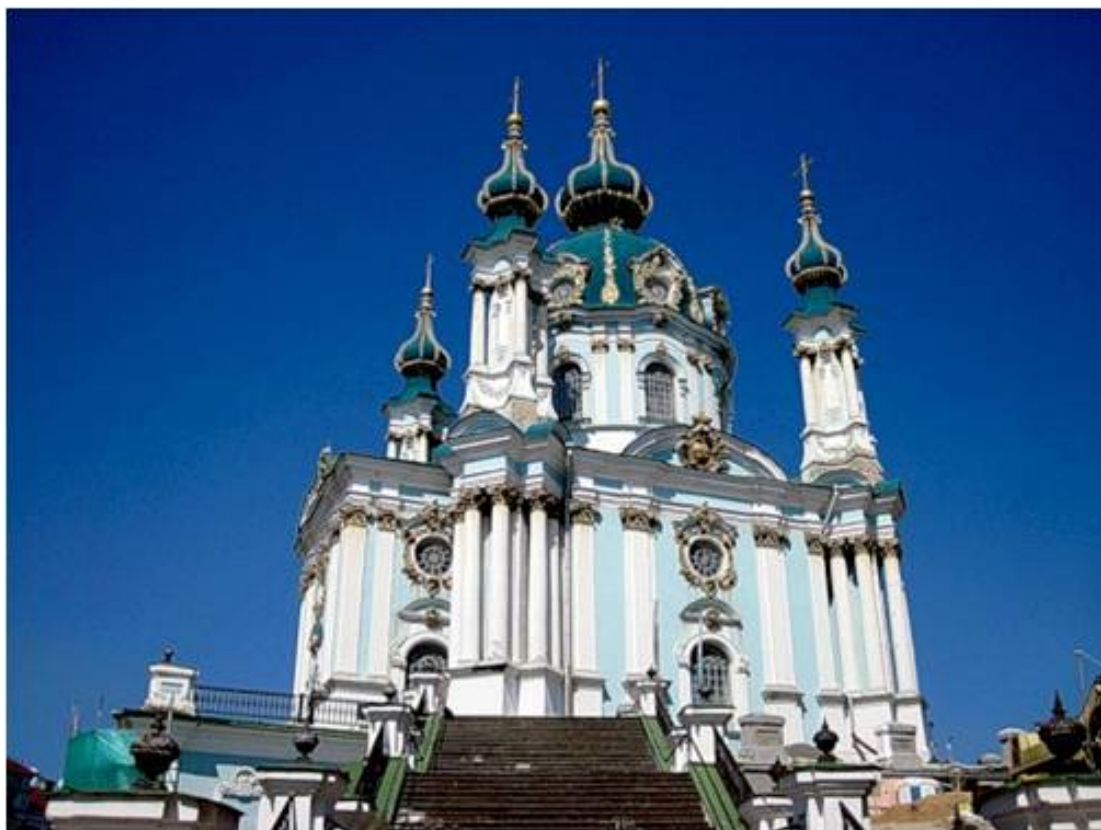
Окрім нових споруд, у XVII ст. на кошти козацької старшини були перебудовані у новому бароковому стилі древні Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори, церкви Києво-Печерської лаври. Фасади храмів були поштукатурені й декоровані, більш складної форми набули куполи соборів.

Серед видатних українських архітекторів варто назвати **Степана Ковніра** (1695 – 1786), який був творцем так званого *Ковнірівського корпусу* та *дзвіниць на Дальніх і Близніх печерах* Києво-Печерської лаври, *Кловського палацу* у Києві, *Троїцької церкви* в Китаївській пущині поблизу Києва, *церкви Антонія і Феодосія* у Василькові. Відоме також ім'я **Івана Григоровича-Барського** (1713 – 1785) – автора *Покровської церкви* та *церкви Миколи Набережного* у Києві.

Успішно працювали в Україні й іноземні зодчі. Глибоко зрозуміти суть українського бароко вдалося німцю *Йоганну Готфрїду Шеделю* (1680 – 1752). Він створив найяскравіші споруди цього стилю: *дзвіниці Києво-Печерської лаври* та *Софійського собору*, які вражають надзвичайною пишнотою ліпного орнаменту, що свідчить про вплив на творчість архітектора народного мистецтва.

Своєрідністю та неповторністю відзначаються споруди славетного італійського архітектора *Бартоломео Растреллі* (1700 – 1771). Будівлям митця притаманна елегантність архітектурних форм, стриманість декору. У Києві за його проектами збудовано *Андріївську церкву*, яка завершувала перспективу головної вулиці міста. Церква невелика за розміром, легка й витончена, а її кольори – блакитний, білий і золотий гармонують із київським небом.

Б. Растреллі також створив у Києві Імператорський палац, який пізніше був названий *Маріїнським*. Сьогодні Маріїнський палац використовується для урочистих президентських прийомів. Андріївська церква і Маріїнський палац напрочуд вдало вписалися в природний ландшафт Києва.

На землях Західної України монументальна архітектура цього періоду розвивалася за інших умов. Перебування у складі Речі Посполитої, прийняття унії зумовили зміцнення тут художніх традицій, пов'язаних з като-

лицькою культурою. На Галичині збереглося чимало споруд у стилі пізнього європейського, зокрема польського, бароко. Їх не можна ототожнювати із самобутнім явищем саме українського бароко, що набуло поширення на Придніпров'ї та Лівобережній Україні.

Серед найкращих споруд барокової архітектури західноєвропейського зразка варто виокремити *Домініканський костел*, який збудували архітектори *Ян де Вітте* та *Мартин Урбанік*.

Чудовою пам'яткою барокової архітектури є *собор Святого Юра* у Львові – велична споруда масивних динамічних форм та ажурних тендітних прикрас. Собор зведено за проектом львівського архітектора *Бернарда Меретина*. В архітектурі собору Святого Юра гармонійно поєднані популярний тоді на Заході стиль рококо із рисами українського бароко.

Б. Меретин є також автором проєкту барокової *ратуші* в м. Бучач на Тернопільщині. До визначних пам'яток культури доби бароко належить також величний ансамбль *Почаївської лаври* – одного з найбільших релігійних осередків України.

У XVIII ст. в Україні відбувається розквіт *скульптури*. Її широко використовували в оздобленні фасадів та інтер'єрів архітектурних споруд.

Найбільшого розвитку цей вид мистецтва традиційно набув у Західній Україні. Серед його видатних представників варто виділити львівського скульптора, якого називали «Галицьким Мікеланджело» *Йоганна Пінзеля* (роки народження і смерті точно не відомі). Його статуї прикрашають собор Святого Юра у Львові, ратушу в Бучачі. У своїх творах скульптору вдалося найвищою мірою втілити дух бароко: динаміку, мінливість, експресію.

Варто відзначити, що у 2012 р. у Луврі відбулася виставка скульптур видатного українського скульптора, що мала величезний успіх. Це була перша презентація українського мистецтва в одному з найбільших музеїв світу.

У другій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві набула розвитку барокова традиція, виникли нові, були переосмислені традиційні сюжети. Мистецькі твори того часу характеризуються пишним декоратизмом, захопленням формальною майстерністю і різноманітними художніми ефектами, барвистістю, мальовничістю композиції, багатю колористикою. У монументальному живописі, іконописі та портреті головним був образ людини, що формувався під впливом естетичних і етичних уявлень суспільства.

У Києві в першій половині XVIII ст. великі монументально-живописні роботи були здійснені в Успенському соборі та Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври, в Софійському та Михайлівському Золотоверхому соборах, церкві Миколи Набережного та в інших храмах. Над живописом стін та іконостасів Києво-Печерської лаври працювали майстри лаврської школи, серед яких найбільш відомим був *Алімпій Галик*.

У *станковому живописі*, як і в попередній період, провідну роль продовжував відігравати *іконопис*. Видатними іконописцями кінця XVII – XVIII ст. були західноукраїнські художники *Іван Руткович* та *Йов Кон-*

Дзелевич. Їхня творчість пов'язана з містом Жовква, яке було на той час великим культурним осередком. Живопис жовківських митців характеризується героїзацією й ідеалізацією людини, онтологічною умовністю зображуваного, ефектною видовищністю композиції.

У XVIII ст. найвищого розквіту набув український іконостас. Він став невід'ємним явищем українського бароко, органічним компонентом синтезу мистецтв в українській церкві. В іконостасі поєдналися яскравий живопис, витончене різьблення і динамічний рух архітектурних деталей. Видатною пам'яткою мистецтва є величний *іконостас Спасо-Преображенської церкви* в с. Великі Сорочинці на Полтавщині – резиденції гетьмана Данила Апостола.

У згаданий період набув розвитку український *портретний живопис*, що став дуже популярним у середовищі шляхти і козацької старшини. Новим явищем у світському мистецтві став *портрет-парсуна*. Його функція – показати певну особу в усій її красі та значущості. Типовими ознаками таких портретів були пишне вбрання, поважна поза, промовистий жест рук зображуваних на них людей, родовий герб, парадне оточення. Водночас художники майстерно відтворювали індивідуальні риси та характер своїх героїв.

Улюбленим персонажем художників другої половини XVII – XVIII ст. був славетний гетьман Богдан Хмельницький. Зразком для них слугувала відома гравюра гданського художника Вільгельма Гондіуса, створена за життя гетьмана в 1651 р. А Гондіус скористався малюнком голландського митця Авраама ван Вестерфельда, який було виконано з натури. Один із найкращих портретів гетьмана зберігається в Національному художньому музеї України.

Вагоме місце у храмовому живописі займав *ктиторський портрет* – це зображення відомих історичних осіб, які жертвували на будівництво храмів, займалися благодійництвом, князів і царів. Так, на стінах київської церкви Спаса на Берестові було написано портрет митрополита Петра Могили, в соборі Густинського монастиря на Чернігівщині – портрет гетьмана Івана Самойловича, в Успенському соборі Києво-Печерської лаври – цілу галерею образів князів, гетьманів і царів.

У зазначений період в Україні набув поширення також жанр *народної картини* «Козак Мамай», на якій був зображений козак-бандурист. У XVIII та в першій половині XIX ст. Козак Мамай став найпопулярнішим образом народного живопису, який можна було бачити і в багатих маєтках, і в бідних хатах. Його зображали не лише на полотнах, а й на дверях, скринях, віконницях, стінах і навіть на вуликах. В яскравих образах козака-бандуриста знайшов мистецьке втілення ідеал вільної людини, яка понад усе цінує свободу.

Високого розвитку в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. досягла українська музика. Вагомим

осередком спеціальної музичної освіти була *Глухівська музична школа*, яка була відкрита у 1738 р. Тут викладали нотну грамоту, хоровий спів, гру на музичних інструментах – флейті, скрипці, гуслах, бандурі. Більшість випускників цієї школи відправляли до Петербурзької Придворної капели – відомого хорового колективу, більшу половину якого становили вихідці з України.

У професійній музиці яскраво проявився стиль бароко, а в другій половині XVIII ст. – стиль класицизму. Провідною сферою музичного мистецтва була церковна музика, яка досягла найвищого розквіту у творчості М. Дилецького, М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя. У цей період виникли нові світські жанри – *канти* і *псалми*, *пісня-романс*, *опера*, інструментальна музика.

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в Україні набула розквіту багатоголоса церковна музика барокового стилю, яка за своєю мистецькою цінністю не поступалася українській бароковій літературі, архітектурі, живопису. Цей спів в Україні називали *партесним* (від лат. *pars* – частина, участь, партія), така назва збереглася до нашого часу. З'явився *партесний концерт*, в якому знайшли відображення риси стилю бароко – зіставлення емоційно-динамічних планів, чергування хорових, ансамблевих і сольних епізодів.

Найвизначнішим теоретиком партесного співу став відомий український композитор, хоровий диригент і педагог *Микола Дилецький* (близько 1650 – після 1723 рр.). Він перший у Східній Європі написав музично-теоретичну працю *«Грамматика музикальна»* (1677), в якій обґрунтував засади партесного співу. *«Грамматика музикальна»* М. Дилецького стала дуже важливим посібником для композиторів, теоретиків музики та вчителів співу.

У другій половині XVIII ст. під впливом західноєвропейської професійної музики на зміну одночастинному партесному концерту доби бароко приходить циклічний духовний концерт періоду класицизму, побудований на контрастному зіставленні частин циклу.

Засновником жанру духовного хорового концерту циклічної структури в українській музиці був композитор і співак *Максим Березовський* (1745 – 1777). Композитор написав оперу *«Демофонт»* і сонату для скрипки і чембало (клавесин), які стали першими зразками музично-театрального і камерно-інструментального жанрів в українській музиці. Серед хорових творів композитора – концерти, літургії та ін. Його творам притаманна висока емоційність, витонченість композиторського письма, художня досконалість, краса й виразність.

Митцем, який писав виключно сакральну хорову музику був українсь-

кий композитор, хоровий диригент, співак (тенор), педагог **Артемій Ведель** (1767 – 1808). У своїй творчості композитор розвивав багатовікові традиції української хорової культури. Багато творів А. Веделя не дійшли до нашого часу. Відомі близько 30 хорових концертів, серед них – «Доколе, Господи...», а також частини з «Літургії», «Всенощна», «Покаянне тріо».

Музика А. Веделя характеризується експресивністю мелодики. Особливо виразними є тенорові соло – драматичні декламації імпрізаційного характеру, споріднені з українськими думами.

Традиції нового класицистичного стилю в церковній музиці розвинув всесвітньо відомий композитор **Дмитро Бортнянський** (1751 – 1825). Композитор створив понад 100 хорових творів – дві літургії, хорові концерти для одного й двох хорів (чотириголосні та восьмиголосні) та ін. Стиль майстра відзначається інтонаційним багатством, оригінальністю прийомів поліфонічного письма, стрункністю форми. Хорова музика Д. Бортнянського і сьогодні звучить у багатьох країнах світу.

Окрім хорової музики Д. Бортнянський написав опери «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник», «Свято сеньйора», «Концерт для чембало з оркестром», «Концертну симфонію», сонати для клавесина, квінтет.

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. відбувається подальший розвиток українського **шкільного театру**. Він виник у навчальних закладах – Києво-Могилянській академії, колегіумах, братських школах. Учні, вивчаючи поезику й риторичку, навчалися складати декламації, віршовані панегірики у формі привітань, промов (плачів), послань на різні теми суспільного і шкільного життя.

Філософсько-естетичне обґрунтування принципів шкільної драми здійснив реформатор українського барокового театру **Феофан Прокопович**, автор підручника «Поетика».

У другій половині XVII – XVIII ст. подальшого розвитку набув ляльковий народний театр **вертеп**. Час виникнення його ще досі не встановлено. Перше документальне свідчення про ходіння з ляльками в Україні фіксується 1573 р., але невідомо, чи це був той своєрідний

театр, що дійшов до нас у пізніших зразках. Слово «вертеп» походить від назви печери поблизу Віфлеєма, де народився Ісус Христос. Поширенню вертепу серед народу сприяли мандрівні дяки, студенти Києво-Могилянської академії, які ходили під час Різдвяних свят із вертепом селами й хуторами, відвідували панські садиби й козацькі хати, заробляючи собі на хліб.

Виникнення професійного театру в Україні відбулося наприкінці XVIII ст. Першим постійним театром став *Харківський*, заснований у 1798 р. До його репертуару входили «Недоросток» Д. Фонвізіна, «Мельник-чаклун» О. Аблесимова, «Наніна» Вольтера та ін. Схожі професійні трупи з'явилися й в інших містах. Безумовно, що виконавська майстерність акторів ще не завжди була на високому рівні, але їхня творчість сприяла розвитку українського професійного театру.

Таким чином, другу половину XVII – XVIII ст. вважають золотим віком української культури. У цей період відбувається становлення та утвердження стилю українського бароко, який поширився на всі види мистецтва. Культура дедалі більше набуває національних та оригінальних рис. Однак розділ українських земель між двома імперіями, згортання автономії України російським царатом, ліквідація Гетьманщини, заборона публікацій українською мовою, русифікація верхівки українського суспільства до кінця XVIII ст. знову створили важку ситуацію для української культури.

Контрольні питання

1. Які були причини «Руїни»?
2. Хто, на вашу думку, головний «герой» та «антигерой» доби «Руїни»?
3. Дайте характеристику стосункам І. Мазепи з московською владою.
4. Чому гетьману І. Мазепі не вдалося втілити в життя свої політичні плани?
5. Якою була релігійна політика Речі Посполитої щодо населення Правобережної України?
6. Які цілі переслідували учасники гайдамацького руху?
7. Визначте особливості українського бароко. Чим українське бароко відрізнялося від європейського?
8. Які жанри літератури набули розвитку в другій половині XVII – XVIII ст.?
9. Назвіть пам'ятки української барокової архітектури й архітекторів, представників цього стилю.
10. У яких напрямках розвивався український живопис другої половини XVII – XVIII ст.? Які риси бароко виявилися в ньому?

6 УКРАЇНА У ХІХ СТОЛІТТІ

6.1 Становище українських земель у складі Російської імперії. Реформи 1860-1870-х рр.

Ще наприкінці XVIII ст. українці внаслідок трьох поділів Польщі стали підданими двох могутніх європейських імперій – Російської та Австрійської. Відтоді і до 1917 р. в Україні тривала так звана «імперська доба». Саме в цей період майже на всій Земній кулі домінували величезні імперії, жорстка конкуренція між якими в економічній та політичній сферах, зрештою, призвела до початку Першої світової війни.

Однією з найбільших була держава Романових. До її складу входило близько 80 % українських земель. Вони були поділені на дев'ять губерній у складі трьох окремих регіонів. До складу регіонів входили: Лівобережжя – Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії, Південь України – Катеринославська, Херсонська і Таврійська, Правобережжя – Київська, Волинська та Подільська. Правобережну Україну нерідко називали Південно-Західним краєм. Губернії поділялися на повіти, а останні – на волості.

У губерніях влада належала губернським правлінням, очолюваним губернаторами, котрих призначали російські імператори. У повітах керували царські справники. Адміністративно-управлінський апарат мав насамперед охороняти царський режим на місцях. Ще один важливий державний орган – Казенна палата – виконував не менш важливу функцію – збирання податків.

Хоча російські чиновники всіх рівнів мали репутацію хронічних казнокрадів та хабарників, це, як не парадоксально, не варто розцінювати як однозначно негативне явище. Попри добре відомі згубні наслідки корупції, саме вона часто нівелювала регулярні спроби царського режиму встановити над своїми підданими жорсткий державний контроль. Недаремно один тогочасний відомий російський сатирик говорив про те, що «суворість законів Російської імперії пом'якшується їх необов'язковим виконанням», а українець М. Гоголь блискуче висміяв імперський бюрократизм у п'єсі «Ревізор». Також в середовищі європейських істориків популярною є метафора, що російська держава Романових була «дірявою стіною з великою кількістю замків».

Ера «найбільшого бюрократизму», яку пов'язують з імператором Миколою I, закінчилася ганебною поразкою Російської імперії у Кримській війні 1853–1855 рр. Попри героїзм солдатів російської армії, де служило

багато українців, результат воєнного протистояння визначився тотальною військово-технічною і тактико-стратегічною перевагою Великої Британії та Франції. Це виявлялося в усьому. По-перше, французькі та британські піхотинці мали досконалішу вогнепальну зброю, яка стріляла далі та влучніше. По-друге, вони мали кращий вишкіл та більш професійне військове командування, від найнижчої до найвищої ланок. По-третє, архаїчний російський парусний флот не мав жодних шансів у протистоянні з новітніми західноєвропейськими кораблями з паровими двигунами й металевими корпусами. По-четверте, і це, було найпоказовіше, російські війська у Криму мали гірше логістичне забезпечення порівняно із французами та британцями, чії бази розташовувалися за сотні й тисячі кілометрів від театру воєнних дій. Таким чином, як неодноразово траплялося в російській історії, розпочата самодержцем маленька переможна війна для подолання внутрішніх державних проблем обернулася грандіозною політичною катастрофою.

Імперія Романових опинилася на історичному роздоріжжі. Вона або мала законсервувати соціально-економічну та політичну систему, відгородившись «залізною завісою» від передових індустріальних країн (це, наприклад, зробив тоді Китай), або ж стати на шлях системних реформ для перетворення на сучасну державу з можливостями на рівних протистояти іншим імперіям. Наступник Миколи I – Олександр II – обрав другий варіант, подібно до монархів Японії та Османської Туреччини. В подальшому стояло питання, наскільки російська влада була готова далеко зайти в реформах, адже вони мали зворотний бік медалі – сприяли проникненню чужої та вкрай небезпечної для імперської ідеології Романових західної системи цінностей. Розпочалася доба «Великих реформ».

Для наявності конкурентоспроможних збройних сил необхідно було мати розвинуту промисловість, здатну виробляти у великій кількості зброю та боєприпаси. Проте індустріалізації мала передувати аграрна реформа, оскільки кріпосна система, яка прикріпляла селян до панських маєтків, за означенням не могла дати потрібної кількості робочих рук. Окрім того, кріпацтво з кожним роком демонструвало дедалі більшу економічну неефективність, адже підневільна праця українського селянина була малопродуктивною і до того ж посилювала в ньому антиурядові настрої. Наприклад, у 1860 р. продуктивність праці кріпака була такою, як у країнах Центральної Європи в 1800 р. Підливала масла у вогонь тогочасна творча інтелігенція, ототожнюючи кріпацтво з рабством і піддаючи моральному осуду. Під цим впливом навіть деякі поміщики самовільно звільняли селян

з метою переходу до капіталістичних відносин, тобто до вільнонайманої праці. Щоправда, окрім відчуття моральної спокути, здебільшого подібні експерименти не приносили очікуваних фінансових дивідендів, адже далеко не всі дворяни мали належну економічну обізнаність.

Напередодні скасування кріпацтва в правлячих колах Російської імперії точилися жваві дискусії щодо принципово важливих питань: на яких умовах передавати звільненим селянам землю та в якій кількості?; хто має компенсувати поміщикам фінансові втрати від аграрної реформи? Цілком закономірно, російський імператор зважав лише на думку та інтереси великих землевласників – дворян, котрі були соціальною опорою царського режиму, тому з селянами ніхто радитись не збирався. Задля цього в 1857 р. було створено губернські та Головний комітети з вироблення проєкту реформи. Зрештою, 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав маніфест про скасування кріпацтва.

Внаслідок аграрної реформи українські селяни втратили близько 15 % земель, якими раніше користувалися. 94 % колишніх кріпаків отримали в своє розпорядження менше 5 десятин, що не дотягувало до тогочасного рівня середнього прожиткового мінімуму. У виграшній ситуації хіба що опинилися селяни Правобережної України через помсту Санкт-Петербурга місцевим польським поміщикам, відомим своїми опозиційними настроями. Тамтешні земельні селянські наділи зросли на 18 %. Проте навіть в такому разі на них чекало розчарування, оскільки фактично увесь фінансовий тягар реформи лягав на плечі селян. Вони мали сплатити державі вартість землі впродовж 49 років за завищеними цінами. Тобто, можна сказати, на зміну соціальному поневоленню прийшла фінансова кабала.

Скасування кріпацтва й поміщикам не принесло очевидної користі, оскільки, як вже було сказано, переорієнтація на капіталістичні відносини створювала великі незручності, і, відповідно, виплачені урядом казенні облігації для компенсації втрати дармової робочої сили досить часто спрямовувалися не на розвиток своїх господарств. Тому в багатьох випадках поміщицькі землі продавали найбільш здатним до праці та комерції селянам. Це мало прямі соціальні наслідки: колишні поміщики переїжджали до міст, де вони або ставали державними службовцями, або ж безцільно розтринькували отримані від держави кошти. Натомість на селі виникало заможне селянство, представників якого тоді називали «куркулями».

Наступною важливою реформою була земська. Мета земських установ полягала в опіці над такими життєво важливими справами, як охорона здо-

ров'я, утримання шляхів, збирання статистичних даних. Щоправда, на Правобережній Україні земства виникли аж у 1911 р., оскільки царський уряд побоювався посилення польського дворянства. Саме дворяни становили понад три чверті усіх членів земств, адже головним критерієм для виборців була наявна кількість землі. Попри те, що земства не можна вважати повноцінними органами місцевого самоврядування через їхнє непропорційне представництво всіх груп населення, їхню загалом позитивну роль важко переоцінити. По-перше, вони суттєво покращили місцеву соціальну інфраструктуру, наприклад, різко зменшивши дитячу смертність, що привело до зростання демографічних показників та, отже, мобілізаційного ресурсу в майбутніх війнах. По-друге, представництво місцевих інтересів робило земців більш чутливими до «українського питання» й культурних потреб населення. Саме робота в земствах могла дати перший управлінський досвід майбутній плеяді діячів національно-визвольного руху початку ХХ ст.

В умовах радикальних соціально-економічних перетворень неабиякого значення набула судова реформа. Судочинство перетворилося на незалежну форму управління, а судові засідання стали проводитися відкрито, за принципом змагальності сторін. Це було дуже важливо для розвитку приватного капіталу та залучення іноземних інвестицій, необхідних для модернізації економіки.

Реформа освіти мала на меті зробити її більш доступною для широких верств, а також забезпечити державу достатньою кількістю фахівців для промисловості, державного управління, війська тощо. Нагальна необхідність цих змін зумовлювалася різким контрастом освіченості між військовими російської та англо-французької армій під час Кримської війни. Втім, освітня реформа не дала очікуваних результатів. Попри отримання університетами досить широкої автономії та створення мережі вищих і середніх навчальних закладів для підготовки кваліфікованих кадрів, українське населення, насамперед сільське, здебільшого залишалося малоосвіченим. На перешкоді цьому передусім стояли не обов'язковість здобуття початкової освіти в імперії Романових та викладання в школах російською. Тому зазвичай селяни не бажали відривати своїх дітей від роботи в домашньому господарстві для вивчення шкільних предметів чужою мовою. Окрім того, в Російській імперії православна церква, будучи одним з її ідеологічних стовпів, мала надзвичайно великий вплив на заклади початкової та середньої освіти (класичні гімназії), навчальні програми яких перенасичувалися вивченням релігійних текстів. Утім, ставка російського режиму

на моральне виховання учнівської молоді, давала, скоріше, протилежний результат, адже це створювало контраст між змальованим вчителями та книжками ідеальним світом та суворою об'єктивною реальністю, що важко було сприйняти належним чином. Як наслідок, у тих, хто здобував освіту, нерідко загострювалися відчуття несправедливості, моральної пригніченості, соціальної апатії, що поширювало опозиційні царському режиму настрої та, зрештою, створювало підґрунтя для майбутніх революційних потрясінь.

Проведення військової реформи передбачало створення загальної системи військової повинності. Вона поширювалася на всі суспільні верстви і водночас встановлювала низку правил для звільнення від неї. Тривалість служби скорочувалася з 25 до 7 років – на флоті і до 6 – на суходолі.

6.2 Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні

Упродовж XIX ст. український рух еволюціонував від прагнень окремих представників суспільства окреслити та зберегти культурно-національну ідентичність українців до створення громадсько-політичних організацій та перших політичних партій, які ставили за мету захист соціально-економічних інтересів широких верств населення. Рушійною силою цього виступила українська інтелігенція – порівняно нечисельний, однак вельми креативний новий суспільний прошарок, який поступово заповнював вакуум, що утворився після чергової втрати українцями національної політичної еліти. Суспільно-політичне життя на українських землях відбувалося під впливом ідеологічних віянь із Західної Європи, зокрема романтизму і марксизму, та внутрішньополітичними процесами в Російській імперії.

Початок XIX ст. відзначився бурхливими політичними подіями. У 1812 р. держава Романових зазнала вторгнення 640-тисячної французької армії Наполеона Бонапарта. Українське суспільство здебільшого відреагувало підтримкою російської сторони, очевидно, сподіваючись на більш лояльне ставлення царя після здобутої перемоги. На Лівобережжі це виявилось в формуванні кількох добровольчих козацьких полків, що засвідчувало популярність козацьких традицій. Водночас, мали місце і антиросійські настрої серед деяких колишніх представників старшини, котрі розраховували на поразку Росії та відновлення української державності.

Після провалу Наполеоном російської кампанії, у 1813–1814 рр. ініціатива остаточно перейшла до антифранцузької коаліції, внаслідок чого армія імператора Олександра I взяла участь у закордонних військових походах. Це дало неочікувані для царського режиму результати: десятки тисяч солдатів та офіцерів змогли наочно побачити значно вищий рівень життя в Західній Європі, ніж у себе на Батьківщині, що збурило серед них опозиційні настрої. Зазначена тенденція знайшла вираження в появі низки таємних масонських організацій у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському, де обговорювалися ідеї радикальних політичних і соціально-економічних перетворень у Російській імперії. Тоді ж офіцери царської армії створили «*декабристський рух*». Він поділявся на Північне товариство, розташоване в Санкт-Петербурзі та Південне – в Тульчині. Останнє очолював *Павло Пестель*. До його організації входили також вихідці з колишньої козацької старшини та польські революціонери. Південне товариство мало програмний документ під назвою «Руська правда». Попри наявність у ній прогресивних на той час ідей (ліквідація самодержавного ладу, демократичне оновлення адміністративного апарату, встановлення правової рівності всіх громадян тощо), політичні та культурно-національні інтереси українців повністю ігнорувалися. Помітно, що більш поступливим у цьому сенсі було Північне товариство.

Раптова смерть Олександра I в грудні 1825 р., яка, так би мовити, відчинила для обох товариств «вікно можливостей», змусила їх піти на ризик – спробувати прийти до влади шляхом державного перевороту. Однак, Північному товариству не вдалося в Санкт-Петербурзі скинути нового імператора Миколу I, а підняте їхніми південними колегами збройне повстання придушили вірні цареві війська. Подібним фіаско на українських землях закінчилося польське повстання 1830–1831 рр. Під час нього поляки для отримання підтримки від українського населення проголосили гасло «за нашу і вашу свободу». Проте категорична відмова правобережної шляхти від поступок кріпакам-селянам не дозволила створити достатньої соціальної бази для перемоги повстання.

Першим виявом політизації, власне, українського національного руху, стало *Кирило-Мефодіївське товариство*. Воно було створено в Києві в 1846 р. П. Білозерським, М. Костомаровим та М. Гулаком. Разом із засновниками товариства у його засіданнях регулярно брали участь Т. Шевченко, П. Куліш, О. Навроцький. Всього до основного складу входило 12 осіб, переважно викладачів та студентів новозаснованого Київського університету. Ключові положення організації містилися в написаному М. Костомаровим

творі «Закон Божий (Книга буття українського народу)». У ньому тісно перепліталися ідеї християнства, просвітництва та панславізму. Пропонувалося реорганізувати Російську імперію на федеративну спілку незалежних держав за моделлю США, зі столицею в Києві. В цьому процесі Україні відводилася месіанська роль, оскільки саме вона мала консолідувати й повести за собою інші слов'янські народи на засадах справедливості, свободи, рівності та братерства. У створеній Всеслов'янській державі мала бути республіканська форма правління, демократичний лад, обов'язкове початкове навчання, свобода віросповідання. Переважна частина кирило-мефодіївців прагнула досягнути поставленої мети через літературно-просвітницьку діяльність. І лише Т. Шевченко та ще кілька його колег висловлювалися за більш радикальні методи. Це слугувало критерієм для визначення покарання учасникам товариства, яке припинило свою діяльність у 1847 р. після доносу одного з київських студентів. Помірковані члени, наприклад, М. Костомаров та П. Куліш, були заслані до Сибіру і після нетривалого перебування отримали дозвіл на повернення до колишньої діяльності. Натомість Т. Шевченка відправили до війська на 10 років.

Погляди кирило-мефодіївців були віддзеркаленням концептуальних ідеологічних змін у тогочасній Європі. В XIX ст. континентом поширився новий художній та ідейний рух – романтизм. Він вплинув на всі мистецькі жанри, особливо на поезію, малярство і музику, а також на всі галузі гуманітарних наук. У країнах, які втратили державність, романтизм став панівною манерою політичного мислення. Найвпливовішим філософом романтичної доби був Й. Гердер. Він стверджував, що нації процвітатимуть тільки тоді, коли матимуть окрему культурну ідентичність, основу на розмовній мові й на народних традиціях. Ці ідеї започаткували мирний, культурний націоналізм «гердерівського типу», обмежений пропагандою або збереженням культури національної спільноти. Найперше їх підхопила частина дворянства, а вже згодом – інтелігенція.

В Європі першої половини XIX ст. збирання фольклору стало своєрідною модою. У Наддніпрянській Україні цим заняттям особливо захоплювалися молоді дворяни, причому, часто неукраїнського походження, котрі під впливом ідей романтизму возвеличували багату селянську культуру, ставлячи її вище імперських космополітичних культурних традицій. Учасники таких етнографічних експедицій записували народні пісні, казки, оповідання, прислів'я, приказки тощо. Отриманий матеріал публікували в збірках на кшталт «*Попытка собрания старых малороссийских песен*»

В. Цертелєва (1819 р.) чи «Малоросійських народних песен» М. Максимовича (1827 р.).

Очевидно, що значну частину етнографічних матеріалів видавали в Санкт-Петербурзі, оскільки правлячий режим у Російській імперії першої половини XIX ст. був певною мірою космополітичним. Проте вже у 1850–х рр. російська шовіністична преса розпочала інформаційну війну проти української мови, вважаючи її способом відокремлення України від Росії. Ці та подібні звинувачення ґрунтувалися на невдоволеності правлячих кіл та різних націоналістичних груп поширенням заснованих українськими інтелігентами початкових недільних шкіл із рідною мовою навчання. Під час польського повстання початку 1860-х рр. на учителів тих шкіл масово посипалися таємні доноси про начебто проведення ними революційної пропаганди. У 1862 р. недільні школи були закриті. До подальшого «закручування гайок» призвів український переклад Ф. Морачевським «Євангелія», який спеціально утворена комісія визнала «небезпечним і шкідливим». Після того 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав циркуляр про заборону вживання української мови у друкуванні та шкільному навчанні. 18 травня 1876 р. було підписано сумнозвісний Емський указ, який наклав табу на україномовні художню літературу, історичні документи та театральні вистави.

Водночас, на початку 1860-х рр. колишні «хлопомани» та кирило-мефодіївці створили *громадівський рух*. Його учасники впродовж 1861–1862 рр. видавали в Санкт-Петербурзі перший український літературно-мистецький і публіцистично-історичний щомісячник, де публікували твори Т. Шевченка, М. Вовчка, С. Руданського та інших класиків вітчизняної літератури. Видання закликала українську інтелігенцію активніше займатися культурно-просвітницькою діяльністю в масах, сприяти піднесенню національної свідомості. Громади діяли в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах Наддніпрянщини. Найбільший вплив мала «стара громада», у складі якої були В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов. Встановлена царським режимом заборона на друк українською мовою сприяла активізації зв'язків з Галичиною, звідки нелегально ввозилася література. У 1870-х рр. частина громадівців змушена була під тиском уряду виїхати за кордон, і вже там продовжувати свою діяльність. Надзвичайно активно працював М. Драгоманов, завдяки творам якого сформувався український варіант популярного тоді в Європі марксизму з несприйняттям ідеї диктатури пролетаріату та державним централізмом. Він був твердо

перекоаний в ефективності освітньо-пропагандистської роботи щодо виховання народних мас у душі національної самосвідомості.

Утім, не всі українські патріоти сприймали помірковану риторичу громадівців. Насамперед це були студенти, котрі були готові до більш активної суспільно-політичної діяльності. У 1891 р. у Каневі, на могилі Т. Шевченка група студентів створила нелегальне громадсько-політичне товариство *«Братерство тарасівців»*. На таємних зібраннях його члени виступали з політичними доповідями, писали листи до однодумців із Галичини, виробили статут і програму організації. Вони проголошували ідею соборності усіх українських земель у складі Російської та Австрійської імперій та зобов'язувалися віддати усі сили заради національного визволення. Їхні погляди можна охарактеризувати поєднанням утопічної соціалістичної ідеології та націоналізму. Гуртки тарасівців існували в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах. Невдовзі жандармам вдалося викрити організацію та арештувати її лідерів. В історії українського національного руху *«Братерство тарасівців»* стало проміжною ланкою між слабо організованим громадівським рухом 1860-х – 1880-х рр. та українськими політичними партіями. На теренах Наддніпрянщини першу було створено в Харкові у 1900 р., на основі студентської організації *«Молода Україна»*. Вона була заснована з ініціативи Д. Антоновича і отримала назву *«Революційна українська партія» (РУП)*.

6.3 Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії: національний рух та політичний розвиток

Наприкінці XVIII ст. Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття опинилися у складі Австрійської держави з правлячою династією Габсбургів. Подібно до імперії Романових, Відень енергійно взявся за встановлення імперських структур на нових територіях з метою їхньої інтеграції до єдиного політичного, економічного та культурного простору. Обидві держави об'єднувало також те, що вони були імперіями з внутрішніми колоніями, на відміну від, скажімо, Великої Британії чи Франції, чії колоніальні володіння розташовувалися за тисячі кілометрів від європейського континенту, тобто були зовнішніми. Незалежно від такого поділу, суть взаємовідносин між метрополіями та колоніями залишалася однаковою – останні виконували функції аграрно-сировинного додатку та ринку збуту промислових товарів. Це стосувалося як Східної, так і Західної України.

Проте на відміну від Російської імперії, де переважну більшість населення становили росіяни (туди згідно з концепцією «триєдиного народу» зараховували й українців) і царські уряди здійснювали політику відвертої русифікації, правителі Австрії такого собі дозволити не могли. Не було жодного шансу, що німецькомовна еліта спроможеться накинати свою культуру всій Австрії. Імперію Габсбургів недаремно називали «слов'янським будинком із німецьким фасадом», адже її підданими були мільйони поляків, українців, чехів, словаків, хорватів.

У своїй внутрішній політиці Відень дотримувався класичного принципу «розділяй і владарюй». Адміністративно-територіальний поділ імперії здійснювався без врахування інтересів національних меншин, що часто призводило до нацьковування народів один на одного. Типовим прикладом була Галичина, названа «Королівством Галіції і Лодомерії», приблизно порівну населена українцями і поляками, з явними претензіями останніх на тотальне домінування. Провінція поділялася на 12 округів, серед яких, зокрема, була Північна Буковина.

Оскільки, як ми зазначали вище, XIX ст. проходило під егідою романтизму, ідеї збереження національної свідомості та ідентичності не минули й західноукраїнських земель. За таких обставин характерно, що в Австрійській імперії національні ідеї процвітали не тільки там, де мали великі надії на успіх, як, наприклад, серед угорців чи поляків. Вони ще виразніше проявилися в найбільш економічно та національно пригноблених регіонах. Тому, можна сказати, палкість національної ідеї зростала обернено пропорційно до ймовірності її реалізації. І українські піддані Габсбургів були тому яскравим підтвердженням.

У першій половині XIX ст. на Галичині та Закарпатті найчастіше в ролі рушіїв національно-культурного відродження виступало греко-католицьке духовенство. Це пояснювалося тим, що воно становило переважну більшість місцевої української інтелігенції. Його серйозно непокоїло засилля в краї німецької та польської мови на тлі маргіналізації української. Оскільки її зникнення автоматично загрожувало існуванню самої греко-католицької церкви, постала необхідність організації масової просвітницької роботи для популяризації серед широких верств християнських ідей зрозумілою для них мовою. Щоправда, перша спроба виявилася невдалою. В 1816 р. у Перемишлі представник духовенства І. Могильницький організував «Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти і культури серед вірних на основі християнської

релігії», яке видавало науково-популярні брошури на найбільш близькі селянам теми, починаючи від ведення сільського господарства і закінчуючи морально-релігійними текстами. Однак, через певні острахи члени товариства друкували свою продукцію не живою народною мовою, а сумішшю місцевої говірки, церковно-слов'янських термінів і польських мовних зворотів. З огляду на несприйняття населенням вигаданого І. Могильницьким наріччя, видавництво було згорнуто. Куди вдалішою виявилася діяльність закарпатського священика О. Духновича. Він написав і видав буквар, а також низку навчальної літератури, завдяки чому українська мова популяризувалася в тамтешніх школах.

Нового якісного рівня українського культурно-просвітницького руху на теренах Австрійської імперії досягнула «*Руська трійця*» – напівлегальна літературна організація, створена М. Шашкевичем, І. Вагилевичем та Я. Головацьким. Слово «руська» за тогочасною термінологією Галичини означало «українська». До складу «Руської трійці» здебільшого входили семінаристи та студенти Львівського університету. Вони ставили за мету поширення ідеї національної свідомості та інтеграцію української мови й культури в усі сфери життя. Подібно до своїх колег з Наддніпрянщини, члени організації «ходили в народ» для збирання фольклорного матеріалу. У 1836 р. «трійчани» надрукували в Будапешті літературний альманах «*Русалка Дністровая*», до якого увійшли як зразки зібраної народної творчості, так і публіцистичні й наукові твори. В них, на підставі спільної культури та історичного минулого, червоною ниткою проходила ідея соборності українських земель, розділених двома імперіями, що надавало виданню небезпечного для австрійського уряду політичного контексту і викликало в нього відповідну реакцію. Як наслідок, лише четверту частину з тисячного тиражу вдалося встигнути в той чи інший спосіб поширити серед читачів. На решту поліція наклала арешт, а лідери «Руської трійці» зазнали кримінального переслідування.

У 1848 р. значну частину Європи охопила революція, яка увійшла в історію під назвою «весна народів». Вона відбулася у Франції, Італії, Німеччині та Австрії й була спрямована на демократизацію суспільства, соціальні перетворення та національне відродження. В Австрійській імперії революційний рух мав на меті лібералізувати політичне життя, ліквідувати пережитки феодальної системи, зокрема панщину, надати її народам широку культурно-політичну автономію.

Вже 19 квітня 1848 р. група львівських греко-католицьких священників звернулася до австрійського імператора з петицією про обґрунтування правомірності державницьких змагань українських галичан з огляду на існування могутнього Галицько-Волинського князівства.

2 травня 1848 р. у Львові місцева інтелігенція утворила *Головну Руську Раду* (ГРР) – перший в українській історії революційний орган. У адресованому українцям Східної Галичини та іншим народам Австрії маніфесті закликалося «встати з довгого сну» і приступити до боротьби за національні та громадянські права й свободи, а також підкреслювалася належність галичан до великого 15-мільйонного українського народу. ГРР активно використовувала синьо-жовту символіку. Менше, ніж за два тижні відбулася ще одна знакова подія – вийшов перший номер україномовного тижневика «Зоря Галицька».

Варто зазначити, що створення цієї організації підтримував австрійський уряд, який вбачав у ній противагу більш агресивному польському національному руху. У регіоні ГРР конкурувала не лише зі створеною поляками Центральною Радою Народовою, а й з Руським Собором – пропольською проксі-організацією, спрямованою на внесення розколу в український рух. Усі вони взяли участь у виборах до рейхстагу – нижньої палати австрійського парламенту та були представниками українців і поляків на Слов'янському конгресі в м. Прага.

Під час революції ГРР домагалася поділу Галичини на Східну (українську) та Західну (польську), що автоматично мало б зняти гострі протиріччя між обома народами. Проте Габсбурги на такий крок не зважилися. Утім, Відень був рішучіше налаштований щодо розв'язання селянського питання, скасувавши панщину в Галичині раніше, ніж в інших частинах імперії. Цей захід був ефективним інструментом нейтралізації польського революційного руху, до складу якого входило багато великих землевласників. Скасування панщини неодмінно поширило серед селян проавстрійські настрої, хоча, подібно до Російської імперії, вони змушені були заплатити за своє звільнення непомірно високу ціну.

Фінальним акордом «Весни народів» в Австрійській імперії стало Угорське повстання 1849 р., придушене за допомогою російських військ, надісланих Миколою I. Попри скасування урядом більшості революційних здобутків, не можна однозначно стверджувати про те, що українці залишилися ні з чим. По-перше, було скасовано принизливу для селян панщину, що пробудило в них інтерес до громадсько-політичного та культурного

життя. По-друге, українці отримали перший, хоч і нетривалий досвід участі в легальній політичній боротьбі. По-третє, революція ще з більшою силою розбурхала український національний рух, заклавши фундамент для його політизації наприкінці XIX ст.

Розчарування галичан відмовою Відня піти їм назустріч в національному питанні призвела до появи цілої когорти громадсько-політичних діячів проросійської орієнтації. Вони спекулювали на популярній на західноукраїнських землях ідеї соборності України, хоча насправді то була російська імперська соборність. Москвофіли, як їх називали, отримували щедрі ідеологічну й таємну фінансову підтримку від правлячих кіл Санкт-Петербурга. Друкованим рупором цього руху була львівська газета «Слово», матеріали якої писалися примітивним поєднанням російської, української, польської та церковнослов'янської мови. Прикметно, що те «язичіє» розуміли далеко не всі москвофіли, не говорячи вже про звичайних селян.

Противагою москвофільству виступили народовці, котрі прагнули поширювати серед західноукраїнського населення освіту та культуру рідною мовою, заснувавши популярну газету «Діло». Внаслідок реакційної політики царських урядів 1860-х рр. вони за підтримки діячів патріотичного руху з Наддніпрянщини перетворили Галичину на видавничий центр українськомовної літератури. У 1868 р. народовці заснували у Львові *товариство «Просвіта»*, а в 1873 р. – *Товариство імені Т. Г. Шевченка*, роль яких в українському національному русі неможливо переоцінити. Наприкінці XIX ст. народовці мали в Галичині широку мережу «просвіт», яка нараховувала 19 філій та 816 читалень.

Громадсько-політичне життя на західноукраїнських землях активізувалося під впливом структурних змін в державі Габсбургів, яка в 1867 р. перетворилася на Австро-Угорщину. Імперія поступово трансформувалася в конституційну монархію, де влада імператора обмежувалася австрійським рейхсратом та угорським сеймом. Запроваджувалася куріальна система виборів з віковим та майновим цензом (загальне виборче право для чоловіків ввели в 1907 р.).

Безперечно, такий компроміс Австрії з Угорщиною слугував для слов'янських народів прецедентом і радикалізував діяльність національних рухів, які ставили перед собою не менш амбітні цілі. У 1890 р. з ініціативи І. Франка народовці створили *Русько-українську радикальну партію*. Її ідеологія базувалася на поєднанні наукового соціалізму та націоналізму. В програмі зазначалося, що втілення в життя соціалістичних ідей можливе

лише в самостійній Україні. Ідеологічне обґрунтування необхідності створення незалежної Української держави містилося в брошурі Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» 1895 р.

Принципів самостійності дотримувалися й інші, створені в 1899 р. у Галичині партії – *Українська соціал-демократична партія* та *Українська національно-демократична партія*. Їхні назви свідчили про очевидні зміни в національній свідомості західних українців, в якій слова «українець», «український», «Україна» замінили загальноприйняті до того часу «русин», «руський», «Русь».

6.4 Українська культура у ХІХ ст.

Розвиток української культури у ХІХ ст. відбувався в доволі складних умовах. Саме в цей період було завершено послідовну політику позбавлення України державності й національних досягнень та культурних здобутків попередніх десятиліть. Однак, попри складні умови розвитку української культури ХІХ ст. наш народ виявив велику життєздатність, талановитість і незламну силу волелюбного духу.

На початку ХІХ ст. відбуваються значні зміни у розвитку освіти. Із 1803 р. почали діяти чотири типи навчальних закладів: парафіяльні школи; повітові училища; гімназії; університети.

Парафіяльні школи були початковими, тут навчалися упродовж 4 – 6 місяців у селах і до одного року в містах. Парафіяльні школи були російськими, дітей навчали читати, писати, арифметиці, основам православної релігії.

У повітових училищах і професійних навчальних закладах (сільськогосподарських, фельдшерських) здобували освіту діти із заможних родин.

Дворянство навчалось у *гімназіях*. Упродовж першої половини ХІХ ст. гімназії було відкрито в Одесі, Харкові, Києві, Чернігові, Полтаві, Катеринославі та інших містах. Із 1828 р. навчання в них тривало 7 років. Із початку ХІХ ст. в Україні існували також три ліцеї, що давали освіту дітям із привілейованих сімей. Курс наук тут поєднував шкільні дисципліни та дисципліни закладів вищої освіти. Це були *Рішельєвський* в Одесі (1817), *Кременецький* на Волині (1819) та *Ніжинський* (1820) ліцеї.

У 60 – 70-х рр. ХІХ ст. в освітній сфері було проведено низку реформ. У 1864 р. усі типи початкових шкіл стали *початковими народними учили-*

щами. У початкових народних училищах навчання здійснювалося за єдиним планом і програмою: тут вивчали закон Божий, письмо, читання, чотири дії арифметики, церковний спів. Наприкінці ХІХ ст. кількість початкових шкіл в Україні порівняно з 1856 р. зросла і досягла майже 17 тисяч [9, с. 211]. Проте початкової освіти були позбавлені ще понад 70 % дітей.

У 1864 р. було створено два типи *гімназій*: *класичні* і *реальні*. У класичних гімназіях третину навчального часу відводили грецькій і латинській мовам, а природознавство, хімію майже не вивчали. Випускники цих закладів без іспитів могли вступати до університетів. У реальних гімназіях давні мови не вивчали, ширше викладали природознавство, хімію, фізику, математику, креслення, нові мови. Завершивши навчання, учні могли вступати лише до вищих технічних навчальних закладів. Наприкінці ХІХ ст. в Україні діяло 29 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ [9, с. 211].

Набула розвитку й *вища освіта*. У 1805 р. з ініціативи відомого вченого, громадського і культурного діяча *Василя Каразіна* було засновано **Харківський університет**. Університет мав чотири факультети: історико-філологічний, медичний, фізико-математичний та юридичний. Основну форму навчання становили лекції й спецкурси, що сприяли ґрунтовному засвоєнню матеріалу, розвитку наукових інтересів, формуванню світогляду студентів. Одним із найважливіших завдань університетської освіти була підготовка педагогічних кадрів.

У межах Харківського університету були створені наукові товариства, друкувалися періодичні видання і фундаментальні наукові праці. Навколо цього навчального закладу гуртувалися найкращі представники української науки і культури.

15 липня 1834 р. відбулося відкриття *університету Св. Володимира* в Києві. Він складався тоді з філософського та юридичного факультетів. У 1841 р. було відкрито факультет медицини, а у 1850 р. філософський факультет поділено на два: історико-філологічний та фізико-математичний. Першим ректором Київського університету став відомий дослідник історії й археології України, професор *Михайло Максимович*.

Третім університетом в Україні був **Новоросійський** (в Одесі), заснований у 1865 р.

У Західній Україні продовжував інтенсивну науково-освітню діяльність **Львівський університет** (з 1661 р.), хоча тут простежувалося тя-

жіння до всього польського. Водночас у 1849 р. в університеті вперше було створено кафедру української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький, а у 1894 р. – кафедру історії України, якою керував М. Грушевський.

У 1875 р. було засновано *Чернівецький університет*. Навчання тут здійснювалося німецькою мовою, але були також кафедри української мови та літератури, церковнослов'янської мови й практичного богослов'я.

Поруч із цим були відкриті вищі спеціальні навчальні заклади – Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі та ін.

Поступальним, хоча і складним, суперечливим, був розвиток науки в Україні, що, починаючи з другої половини ХІХ ст. зосередився переважно в університетах та спеціальних вищих навчальних закладах. Уряди Російської та Австро-Угорської імперії виділяли недостатньо коштів для проведення наукових досліджень, мало дбали про практичне використання здобутків науки, недовірливо ставилися до прогресивних учених. Особливо важко відбивалась офіційна ідеологія на розвитку суспільних наук. Однак, багато талановитих вчених плідно працювали на науковій ниві і досягли великих результатів.

Важливе місце у розвитку української науки в ХІХ ст. посідала творчість В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Костомарова, О. Лазаревського, О. Потебні, П. Юркевича.

Національне відродження в літературі пов'язане з творчістю *Івана Котляревського* (1769 – 1838) – автора поеми «*Енеїда*» (1798), що започаткувала нову українську літературу. Саме завдяки творам письменника українська мова завоювала право на своє існування. Вона збагатилася творчими здобутками у прозі, поезії, драматургії, публіцистиці.

Основоположником художньої прози нової української літератури був *Григорій Квітка-Основ'яненко* (1778 – 1843). Антикріпосницькими ідеями пронизані його роман «*Пан Халявський*», повісті «*Українські дипломати*», «*Життя і пригоди Петра Столбикова*». Окремі його твори («*Маруся*», «*Сердешна Оксана*», «*Козир дівка*», «*Сватання на Гончарівці*») є гостро психологічними, відзначаються сентименталізмом.

Значний вплив на подальший розвиток літератури мав художній на-

прям **романтизм**, що знайшов відображення в українській культурі наприкінці 20 – 30-х рр. XIX ст. Український романтизм мав власні характерні ознаки. У ньому знайшли відображення народна поезія, побут, історичне минуле народу і його національна самобутність. Поети-романтики оспівували образ національного героя – козака, мужнього захисника рідної землі. Романтизм збагатив українську літературу новими жанрами – баладою, драмою, історичною поемою.

У цей період в українській літературі з'явилася ціла плеяда письменників та поетів-романтиків – Є. Гребінка, Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Шашкевич, Т. Шевченко та ін. Першим осередком появи романтизму в Україні став Харківський університет, який на початку XIX ст. був центром духовного життя не лише Слобожанщини, а й усієї України.

Формування нової української літератури завершилося у творчості великого українського поета, художника, мислителя **Тараса Шевченка** (1814 – 1861). Своєю творчістю митець утвердив критичний реалізм в українській літературі, започаткував її революційно-демократичний напрям. Т. Шевченку вдалося пробудити у народі віру в краще майбутнє, у власну гідність, відродивши духовність свого народу, його сутність, мову, історію, культуру.

Ім'я Т. Шевченка вперше стало відомим на просторах Російської імперії, коли у 1840 р. в Петербурзі вийшла його перша збірка українських поезій «*Кобзар*». У цій збірці українська мова досягла літературної неперевершеності. Завершився процес формування української літературної мови на національній основі та відкрились надзвичайно широкі можливості для її подальшого розвитку, збагачення й удосконалення.

Творчість Т. Шевченка є настільки видатним явищем в історії української культури, що учені стверджують про її визначальний вплив на формування національної свідомості й духовності українців XIX – першої половини XX ст.

Важливу роль у національно-культурному та духовному відродженні українського народу відіграла творчість **Івана Франка** (1856 – 1916) – видатного українського письменника, філософа, історика, фольклориста, етнографа, громадського і культурного діяча. Митець сповідував принципи демократизму та обстоював соціальну справедливість.

Велику популярність мали поетичні збірки І. Франка «*З вершин і низин*».

зин», «Мій Ізмарagd», «Зів'яле листя». Серед художніх творів письменника особливе місце посідають твори на історичну та соціальну тематику: «Захар Беркут», «Борислав сміється» та ін. Вершиною поетичної творчості І. Франка вважають поему «Мойсей». Головна її тема – смерть пророка, якого не прийняв власний народ.

Відомими українськими прозаїками ХІХ ст. були *Марко Вовчок*, *Панас Мирний*, *Іван Нечуй-Левицький*, у чий творчості утвердилися реалізм, велика зацікавленість національною тематикою та демократична естетика. Такі твори, як «*Інститутка*» Марка Вовчка, «*Хіба ревуть волі, як ясла повні?*» П. Мирного, «*Кайдашева сім'я*» І. Нечуя-Левицького стали українською класикою.

Визначне місце в українській літературі посідає творчість *Лесі Українки* (1871 – 1913). Поетеса написала понад 20 драматичних творів, втіливши у «вічних» образах, узятих із світової історії, літератури, міфології, актуальні філолофсько-етичні проблеми української свідомості («*Касандра*», «*Іфігенія в Тавриді*»). Важливим твором Лесі Українки є драма-феєрія «*Лісова пісня*», в якій поетеса філософськи осмислює буття людини, використовуючи міфологічні ілюзії та фольклорну естетику.

На рубіж ХІХ – ХХ ст. припадає творчість таких цікавих письменників-новаторів, як *Михайло Коцюбинський* (1864 – 1913) та *Володимир Винниченко* (1880 – 1951). М. Коцюбинського справедливо вважають «українським імпресіоністом», який надав українському слову повітряної легкості, барвистості й тонкості колориту. У своїх творах письменник глибокого розкрив соціальну тему («*Фата моргана*»), яскраво змалював поетичний світ гуцульських Карпат («*Тіні забутих предків*»).

Творчість В. Винниченка характеризується жорстким натуралістичним стилем. Письменник приділив велику увагу психології революціонера, гнобленого непосильними ідейними завданнями, що обирає долю зрадника й обивателя («*Записки кирпатого Мефістофеля*»).

Значний внесок у розвиток соціально-психологічної школи в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. зробила письменниця *Ольга Кобилянська* (1863 – 1942). Вона створила твори малої прози («*Природа*», «*Некультурна*», «*До світла*»), які відзначаються художнім новаторством, глибиною соціально-психологічних характеристик персонажів. Одним із найкращих творів письменниці вважається соціально-психологічна повість «*Земля*», яка характеризується розумінням психології селянина, новаторською стилістикою, невимушеним використанням біблійного архетипу Каїна.

Ще наприкінці XVIII ст. в архітектурі та образотворчому мистецтві утвердився новий напрям – **класицизм**, що базувався на традиціях мистецтва Давньої Греції та Давнього Риму. На зміну бурхливості й динамізму бароко прийшли врівноваженість і простота. Головним принципом архітектури було застосування античної ордерної системи на основі простих і чітких геометричних форм.

Як у Європі, так і в Україні з кінця XVIII ст. відбувається будівництво поміщицьких маєтків з великими парками, пишними палацами й численними службовими приміщеннями. Для представників колишньої української козацької старшини, яка здобула російські дворянські титули, визначні тогочасні архітектори будували величні палаци, навколо яких розташовувалися романтичні парки.

Одним із найкращих в Україні садибних комплексів, який збудовано в 20 – 30-х рр. XIX ст. є комплекс у родовому маєтку Галаганів у с. Сокиринці на Чернігівщині. Більшу частину його території займає парк, типовий для доби класицизму. Палац у Сокиринцях, збудований за проектом архітектора Павла Дубровського, є типовим зразком класицизму в архітектурі. Його центральний корпус увінчує баня, фасади прикрашають багатоколонні портики. Схожі палацово-паркові комплекси було створено також у Качанівці на Чернігівщині, у Тульчині та Вороновиці на Вінниччині, у Білій Церкві (парк «Олександрія»), в Умані (парк «Софіївка») та інших регіонах України.

На зміну класицизму на початку XIX ст. приходять стиль **ампір** (від

франц. empire – імперія) з тяжінням до монументальних форм римського вигляду.

У першій половині XIX ст. під час нового адміністративного поділу України в стилі ампір збудовано більшість державних будівель Полтави, Чернігова, Києва, Одеси. Значного поширення набув тип повністю округлих споруд (ротонд), ампірних форм з колонадою або без неї. Такими є *церква в с. Кукавка на Поділлі* (проект В. Трощинського), *церква Різдва на Подолі* в Києві, *Вознесенська церква Фролівського монастиря* в Києві, *церква Гошівського монастиря* в Галичині, а також *церква на Аскольдовій могилі* в Києві.

Видатними архітекторами цієї доби були **Петро Ярославський** (1750 – 1810) з Харкова та **Андрій Меленський** (1766 – 1833) з Києва. П. Ярославському належить будівництво ряду будівель на Харківщині та Херсонщині. А. Меленський спроектував і перебудував велику кількість споруд Києва, зокрема вже згадані ротонду «Аскольдова могила» та будівлі Фролівського монастиря на Подолі в Києві.

У Львові у 20 – 30-х рр. XIX ст. у стилі ампір зведено так звану *Губернаторську палату*, або *Намісництво* (на Підваллі), *бібліотеку Оссолінських*, *бібліотеку* та *музей Баворовських*, *Львівську ратушу* (1835), *Народний дім* на вулиці Рутовського і десяток житлових будинків.

В Одесі також зберігся ряд житлових будівель, виконаних у цьому стилі, їх проектували французькі та італійські архітектори. У 1837 – 1842 рр. тут за проектом *Франца Боффо* було споруджено знамениті *Потьомкінські сходи*, що ведуть з одеського порту на Приморський бульвар.

Остання стадія класицизму, що припала на першу половину XIX ст. характеризується особливою лаконічністю і чіткістю архітектурних форм. Таким є *головний корпус Київського університету*, який спорудив у 1837 – 1842 рр. видатний архітектор **Вікентій Беретті** (1781 – 1842), що викладав архітектуру в Київському університеті.

В архітектурі другої половини XIX ст. переважала **еклектика** – змішування ознак різних стилів. У цей час у Києві було споруджено будинки *Міської думи* (арх. О. Шілле), *готелю «Континенталь»*, *політехнічного інституту*, *першої гімназії* (арх. О. В. Беретті), *театру Соловцова* та ін.

Видатною пам'яткою архітектури того часу є **Володимирський собор** у Києві (1862 – 1896, арх. І. Штром, П. Спарро, О. В. Беретті, К. Маєвський, В. Ніколаєв). У його художньому вирішенні було використано прийоми візантійської архітектури.

Наприкінці XIX ст. у зв'язку зі зростанням популярності оперного мистецтва було зведено чудові *споруди театрів* у Львові (арх. З. Горголевський), в Одесі (арх. Ф. Фельнер, Г. Гельмер) та Києві (арх. В. Шребер), виконані у віденському стилі «рінгштрассе», який у період розквіту еkleктики набув інтернаціонального значення.

На західноукраїнських землях також з'явилося чимало визначних споруд: у Львові – *будинки політехнічного інституту* (арх. Ю. Захаревич), *Галицького крайового сейму* (арх. Ю. Гохбергер), у Чернівцях – *будинок резиденції митрополита Буковини* (арх. Й. Главка), на Закарпатті – *мисливський палац графів Шенборнів*, *будинок ужгородської синагоги*, *комітетський будинок* у Береговому.

Досить складним був розвиток української *скульптури*, яка у першій половині XIX ст. перебувала цілком під впливом класицизму і була підпорядкована завданням будівництва міст і декоративного оздоблення споруд.

Великого розвитку набула монументальна скульптура. На вулицях і площах міст почали встановлювати пам'ятники, завдяки чому мистецтво скульптури набуло громадського значення. Одним із найвидатніших скульпторів Російської імперії того часу був *Іван Мартос* (1754 – 1835), який народився в м. Ічня Чернігівської губернії. Він став професором, а потім ректором Петербурзької академії мистецтв. В Україні скульптор виконав надгробки гетьману *К. Розумовському* в Батурині, генерал-фельдмаршалу *П. Румянцеву-Задунайському* в Успенському соборі

в Києві, пам'ятник *А.-Е. Рішельє* в Одесі та інші твори монументального мистецтва. Творам митця притаманні довершеність пропорцій, простота та врівноваженість композицій, гармонійність та благородство.

Яскравим прикладом класицизму в скульптурі є пам'ятник князю *Володимиру* в Києві, встановлений у 1853 р. на ознаменування хрещення Русі. Його автори – скульптори *Василь Демут-Малиновський*, *Петро Клодт* і архітектор *Костянтин Тон*. Пам'ятник чудово вписується в ландшафт пагорбів правого берега Дніпра. Він є окрасою столиці України і в наш час.

У Західній Україні найвизначнішим мистецьким центром залишався Львів. Великого поширення у Львові в той час набула меморіальна скульптура, багато пам'яток якої збереглося на славнозвісному *Личаківському кладовищі*. Талановитим майстром цього виду пластики був *Гартман Вітвер*, який у своїх меморіальних скульптурах втілював образ

зажуреної жінки в античному хітоні. Серед найкращих творів з доробку Г. Вітвера – *чотири фонтани* на площі Ринок у Львові з постаннями *Нептуна, Діани, Амфітрити й Адоніса*.

У скульптурі другої половини XIX ст. розвивалися реалістичні тенденції. Монументальна скульптура набувала дедалі більшого громадського звучання. Так, у різних містах України на кошти громадськості було встановлено пам'ятники Б. Хмельницькому, І. Котляревському, М. Гоголю, А. Міцкевичу. Кінний пам'ятник гетьману Б. Хмельницькому на Софійському майдані в Києві (1888 р., скульптор М. Микешин) став одним із символів міста.

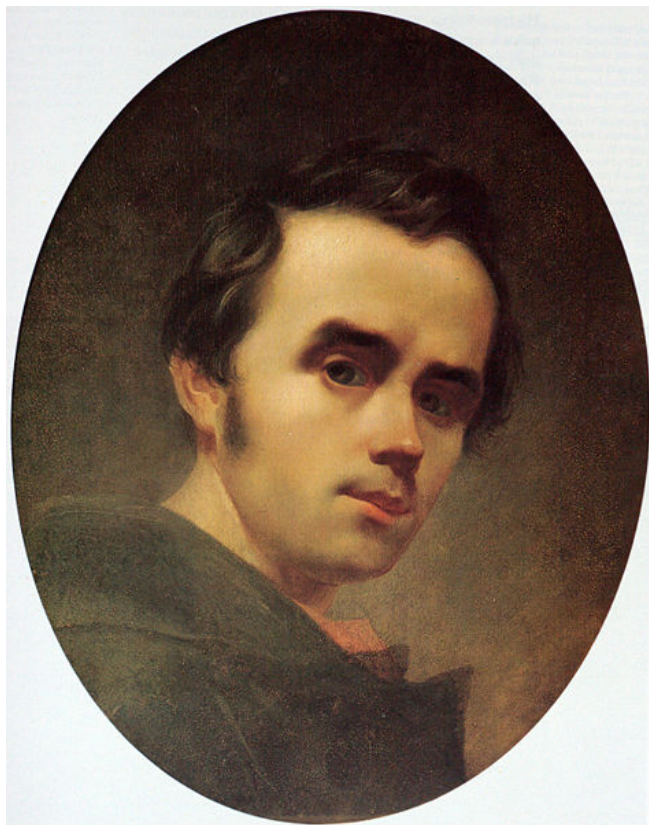
У згаданий період відбувається активний розвиток *образотворчого мистецтва*, зокрема, у першій половині XIX ст. розвиваються жанри станкового живопису: портретний, історичний, пейзажний та побутовий.

Першим із художників, хто звернувся до образів українських селян, був *Василь Тронінін* (1776 – 1857). Митець був кріпаком і майже двадцять років прожив на Поділлі.

Один із найкращих творів художника циклу портретів – «Дівчина з Поділля», в якому він передав поетичний образ чарівної дівчини-українки. Окрім портретів художник малював краєвиди села Кукавка, в якому жив, та інших подільських сіл.

Визначне місце в українському образотворчому мистецтві XIX ст. належить творчості **Тараса Шевченка** (1814 – 1861). Художню освіту він здобув в Академії мистецтв у Петербурзі, де його вчителем був відомий живописець Карл Брюллов. Творчість Т. Шевченка і в образотворчому мистецтві, і в літературі позначена духом романтизму. Це знайшло відображення у зацікавленості духовним світом людини, її почуттями, мальовничими куточками природи, пам'ятками старовини, палкому бажанні відтворити у своїх творах певний настрій, стан душі, у зверненні до історичного минулого українського народу, образів видатних особистостей.

Особливе місце в мистецькій спадщині художника посідає портретний жанр. Героями Т. Шевченка були його сучасники: чоловіки, жінки, діти. Найбільшою витонченістю й одухотвореністю характеризуються жіночі *портрети* (Г. Закревської, Є. Кейкуатової та ін.).

Створював Т. Шевченко й автопортрети. У них він наче намагався зазирнути у власну душу, пізнати себе, осмислити власне життя. Його першому олійному автопортрету, написаному у 1840 р., притаманний дух романтизму. Це образ молоді, енергійної, сповненої творчої наснаги людини з натхненним блиском в очах. В автопортреті останніх років життя створено образ людини, яка зазнала важких випробувань, проте не занепала духом. Загалом у портретному жанрі художник створив понад 130 робіт.

У 1842 р. Т. Шевченко намалював велике живописне полотно «Катерина» – своєрідну ілюстрацію до однойменної поеми. У цій картині Т. Шевченко першим в образотворчому мистецтві возвеличив образ жінки, на яку, за законами тогочасної моралі, очікували лише осуд з боку суспільства та важкі життєві поневіряння.

Під час подорожей Україною митець створив велику кількість рисунків та акварелей. У них художник реалістично змалював краєвиди України, життя і побут селянства. Широко відомі малюнки цієї серії «Хата батьків Шевченка в Кирилівці», «Вдовина хата на Україні» та інші, картини «На пасіці», «Селянська родина». У 1844 р. була створена серія графічних робіт «Живописна Україна», яку художник задумав як періодичне видання про історію, народний побут, звичаї, природу, історичні пам'ятки.

У другій половині ХІХ ст. мистецтво живопису досягло ще незнаного злету. Відбувається розвиток демократичних тенденцій, загострюється протистояння між реалістичним напрямом та академізмом.

У станковому живопису набули розвитку побутовий, історичний, портретний і пейзажний жанри. Під впливом демократичних тенденцій у розвитку культури перше місце посідає *побутовий жанр*, який безпосередньо відображає життя народу. Живописцями, які піднесли український побутовий жанр на високий рівень, були **Костянтин Трутовський** (1826 – 1893, «Хворий», «Жінка з полотном»), **Микола Пимоненко** (1862 – 1912, «Весілля в Київській губернії», «Свати», «Святкове ворожіння», «Жнива», «Хлібороб», «Ярмарок»), **Кириак Костанді** (1852 – 1921, «В люди», «У хворого товариша»), **Микола Кузнецов** (1850 – 1929, «На заробітки», «У свято», «На сінокіс») та інші.

Зростання зацікавленості минулим України, національно-визвольною тематикою зумовило піднесення *історичного жанру*. Однією з найвідоміших картин цього жанру є полотно «*В'їзд Богдана Хмельницького в Київ*», що належить пензлю **Миколи Івасюка** (1865 – 1930).

Любов до рідного краю, оспівування неповторної краси його природи були основою формування *пейзажного жанру*, який набуває самостійного ідейно-естетичного значення. Серед українських пейзажистів вирізняються **Володимир Орловський** (1842 – 1914, «*Хати в літній день*», «*Жнива*»), **Сергій Світославський** (1857 – 1931, «*Вечір у степу*»), **Петро Левченко** (1856 – 1917, «*Село*», «*На Україні*», «*На Харківщині*», «*Задвірки Софійського собору*»), **Архип Куїнджі** (1841 – 1910, «*Місячна ніч на Дніпрі*», «*Українська ніч*»). Видатним майстром пейзажу був **Сергій Васильківський** (1854 – 1917), картини якого здобули європейське визнання. Він був одним із небагатьох художників, яким надавалося право виставляти свої картини на Паризькому салоні поза конкурсом. Пейзажі С. Васильківського «*Козача левада*», «*Дніпровські плавні*», «*По Донцю*» є справжніми шедеврами мистецтва.

Наприкінці ХІХ ст. розпочався творчий шлях відомого західноукраїнського художника **Івана Труша** (1869 – 1941). До його спадщини входять твори різних жанрів: побутові картини, пейзажі, портрети. Вагоме місце у його доробку посідає пейзажний жанр. Найвідоміші пейзажі – «Луки і поля», «Самотня сосна», «Сосни», «Старі пні», «Захід сонця в лісі».

У ХІХ ст. відбувається розвиток української національної музики. Як і в попередній період, провідною сферою творчості вітчизняних композиторів залишається *хорова музика*, однак її жанрова палітра значно розширюється. З'являється велика кількість обробок народних пісень, зразки духовної музики, які створювали майже всі українські композитори, хори акапельні і з супроводом, хорові мініатюри й твори великої форми – кантати.

В Україні, як і в Західній Європі, вагому національно-просвітницьку роль відіграла *опера*. Одним із перших видатних майстрів оперного жан-

ру в українській музиці є **Семен Гулак-Артемівський** (1813 – 1873). Найвідоміший твір цього композитора – опера *«Запорожець за Дунаєм»*, в якій використано зразки українського фольклору.

У другій половині XIX ст. відбувається становлення національної композиторської школи, засновником якої був видатний музично-громадський діяч, талановитий композитор, непересічний хоровий диригент і фольклорист, високопрофесійний піаніст і педагог **Микола Лисенко** (1842 – 1912).

М. Лисенко сприяв становленню української опери. Творчість майстра охоплює різні оперні жанри, зокрема історико-героїчну (*«Тарас Бульба»*), лірико-побутову (*«Наталка Полтавка»*), комічну (*«Різдвяна ніч»*), лірико-фантастичну (*«Утоплена»*), оперу-сатиру (*«Енеїда»*) та ін.

Яскраву сторінку спадщини М. Лисенка становить хорова музика. У цьому жанрі композитор писав як твори великої форми (урочиста кантата *«Радуйся, ниво неполитая»*), так і ліричні мініатюри (*«Сон»* на слова О. Маковея, баркарола *«Пливе човен»*). Варто зауважити, що хор *«Боже великий єдиний»* М. Лисенка, який є високохудожнім зразком церковної хорової культури, став духовним гімном України.

Вагомим внеском в українську музику став також цикл вокальних і хорових творів *«Музика до “Кобзаря” Т. Г. Шевченка»*, в якому зображено цілу низку образів із народу.

Різнобічна творча діяльність М. Лисенка мала виняткове значення для розвитку української культури: у процесі поєднання народної та класичної музики відбулося остаточне формування стилю української професійної музики в його загальнонаціональному масштабі.

Вагомий внесок у розвиток національної музики, популяризацію української народної пісні здійснили композитори: **Петро Сокальський** (1832 – 1887) – опери *«Мазепа»*, *«Майська ніч»*, *«Облога Дубна»*, *«Боротьба на Україні»*; **Петро Ніщинський** (1832 – 1896) – музична картина *«Вечорниці»* до п'єси Т. Шевченка *«Назар Стодоля»*; **Михайло Калачевський** (1851 – між 1910 і 1912) – *«Українська симфонія»*; **Микола Аркас** (1852 – 1909) – опера *«Катерина»*.

У середині XIX ст. активізується діяльність композиторів перемишльської школи, засновником якої став один із перших українських професійних композиторів Галичини **Михайло Вербицький** (1815 – 1870). Він створив музично-сценічні композиції під назвою співо-гри: *«Верховинці»*, *«Школяр на мандрівці»*, *«Підгоряни»* та ін. Варто зауважити, що

М. Вербицький написав музику на вірш поета і фольклориста П. Чубинського «Ще не вмерла України...», що зі здобуттям Україною незалежності став державним гімном, символом відродження й єдності українського народу.

Розвитку української музики на землях Західної України в другій половині XIX – на початку XX ст. сприяла активна музично-громадська і творча діяльність композиторів **Анатолія Вахнянина** (1841 – 1908) – організатора й керівника музичних товариств «Торбан», «Боян», засновника і першого директора Львівського музичного інституту ім. М. Лисенка, автора першої в Галичині опери «Купало»; **Остана Нижанківського** (1862 – 1919) – хорового диригента, засновника музичного видавництва «Бібліотека музикальна», автора чоловічих хорів без супроводу, фортепіанних композицій («Вітрогони»); **Дениса Січинського** (1865 – 1909), який заснував музичну школу і видавництво в Станіславі, створив оперу «Роксолана», хорові та вокальні твори («Лічу в неволі», «Не співай мені сеї пісні», «Як почувеш вночі»). Просвітницькою та педагогічною роботою займався у Чернівцях композитор, письменник і педагог **Сидір Воробкевич** (1836 – 1903). У хоровому доробку митця понад 400 творів, більшість з яких він написав на власні тексти. Окрім цього композитор створив оперети («Убога Марта», «Гнат Приблуда»).

Важливу роль у національно-культурному відродженні українського народу відіграло становлення сучасного **театру**. Основи українського професійного театру були закладені в Харкові та Полтаві, що були важливими центрами театрального життя України початку XIX ст. У 1808 р. після тривалої перерви було поновлено роботу **Харківського театру**, директором і режисером якого у 1812 р. став **Григорій Квітка-Основ'яненко**. До складу трупи театру входили талановиті актори, серед них – обдарований **Михайло Щепкін** (1788 – 1863).

Полтавський театр очолив **Іван Котляревський**, з ініціативи якого М. Щепкіна було викуплено з кріпацтва. М. Щепкін був справжнім новатором на ниві українського театрального мистецтва, здійснив перехід від класичної манери гри до сценічного реалізму, став першим виконавцем ролей Виборного у «Наталці Полтавці» та Чупруна в «Москалеві-чарівнику». Разом зі М. Щепкіним із 1837 р. грав визначний український актор **Карпо Соленик** (1811 – 1851). Його театральна діяльність пов'язана з театрами Києва, Полтави, Одеси, і найдовше Харкова, де він очолював театральну трупу. На ниві вітчизняного театрального мистецтва успішно працю-

вав відомий на той час актор і режисер **І. Дрейсіг** (1791 – 1888), який чудово виконував ролі Виборного, Чупруна і Шельменка, а також уже згаданий талановитий оперний співак і композитор **Семен Гулак-Артемівський**.

Український театр базувався на національних традиціях театрального мистецтва, звертався до скарбів народної творчості. Лірична пісня, до тепний народний гумор, побутова яскравість характерів стали важливими компонентами драматургії, зумовлюючи своєрідність жанрів і стильових особливостей українського театру.

Найкращими зразками української драматургії першої половини ХІХ ст. вважають «*Наталку Полтавку*» І. Котляревського, «*Сватання на Гончарівці*» Г. Квітки-Основ'яненка, «*Назара Стодолю*» Т. Шевченка.

У 1864 р. у Львові при товаристві «Руська бесіда» було створено **Руський народний театр**, який очолив О. Бачинський. До його репертуару входили твори наддніпрянських і західноукраїнських письменників, найкращі зразки європейської драматургії. Колектив давав вистави у містах Східної Галичини та Північної Буковини. Однак, незабаром через гостре суперництво між москвофілами і народовцями за вплив на нього театр почав занепадати.

Після Емського указу (1876 р.) театральне життя в Україні практично завмерло, бо українські вистави були заборонені. У 80-х роках губернатори отримали право давати дозвіл на українські вистави і театральна справа в Україні поживалася. У 1882 р. в Єлисаветграді за активної участі **Марка Кропивницького** (1840 – 1910) було створено професійний театр. До провідної трупи ввійшли відомі зірки української сцени **Микола Садовський** (1856 – 1933), **Панас Саксаганський** (1859 – 1940), **Марія Заньковецька** (1854 – 1934), **Іван Карпенко-Карий** (1845 – 1907) та інші. Організатором хору, оркестру, декорацій був **Михайло Старицький** (1840 – 1904). Репертуар трупи становили переважно твори української класики – «*Наталка Полтавка*» І. Котляревського, «*Назар Стодоля*» Т. Шевченка, «*Чорноморці*» М. Старицького, «*Сватання на Гончарівці*» й «*Шельменко-денщик*» Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Вистави трупи різко виділялися на тлі тодішнього театру як змістом, так і виконанням. Кропивницький-режисер прагнув до ідейно-художньої цілісності спектаклів, до гармонійного поєднання таких компонентів, як акторська гра, художнє оформлення, музика, співи, танці. Кожна трупа утримувалась лише з касової виручки. Колектив не мав стаціонарного приміщення і був приречений на мандрівне життя. Вистави театру з великим успіхом

проходили у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові та інших містах України.

У 1885 р. трупа, до складу якої входило близько ста осіб, розділилася на дві – під керівництвом М. Кропивницького та під орудою М. Старицького.

Наприкінці ХІХ ст. в українському театральному мистецтві розвивається реалістично-побутовий напрям з елементами етнографізму. Великий внесок в оновлення репертуару здійснили М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий.

Отже, попри доволі складні умови розвитку української культури в ХІХ ст. у цей період відбувався процес формування української нації. З'явилася українська інтелігенція, яка стала основною рушійною силою національно-визвольного руху й культурного відродження України. У згаданий період в культурному розвитку спостерігалася активізація антиукраїнської політики у сфері освіти, літератури, художньої культури. Русифікаторська політика царизму на українських теренах стримувала розвиток національної школи та освіти. Однак ці обставини слугували об'єднанню національних сил для розбудови української культури.

Контрольні питання

1. З яких адміністративно-територіальних одиниць склалися українські землі, що входили до складу Російської імперії?
2. Якими були настрої українців під час вторгнення армії Наполеона в Росію в 1812 р.?
3. Яке значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства?
4. Чому в 1860-х рр. у Російській імперії посилилася антиукраїнська політика?
5. Охарактеризуйте українсько-польські стосунки в Австрійській імперії.
6. Назвіть основні програмні цілі перших українських політичних партій на теренах Західної України.
7. Які типи навчальних закладів діяли в Україні у ХІХ ст.?
8. Які художні стилі набули розвитку в архітектурі та образотворчому мистецтві України ХІХ ст.? Охарактеризуйте їхні особливості.
9. Які пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва класицизму ви знаєте?
10. Назвіть відомих українських художників ХІХ ст. та їхні твори. Чим вас приваблює їхня творчість?

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко О. Д. Історія України : підручник. Вид.8-ме, перероб, допов. Київ : Академія, 2021. 640 с.
2. Греченко В. А. Історія та культура України : підручник. Харків : ХНУВС, 2017. 440 с.
3. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. К. : Видавець Корбуш, 2019. 720 с.
4. Гула Р. В., Передерій І. Г., Дерев'янка Л. І. Історія української культури: у схемах, таблицях та ілюстраціях : навч. посіб. Київ: Каравела, 2019. 180 с.
5. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Історія та культура України : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2017. 108 с.
6. Історія та культура України : навч.-метод. пос. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури. Хрестоматія : навч. посіб. для студентів ВНЗ / Н. А. Латигіна та ін. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 315 с.
8. Історія української культури : курс лекцій / Ліхолат О. В та ін. ; за заг. ред. д-ра іст. наук С. О. Костилюєвої. Київ : НТУУ «КПІ», 2010. 336 с.
9. Історія української та зарубіжної культури : навч. посіб. / Клапчук С. М. та ін. ; за ред. С. М. Клапчука. Вид.6-те, випр. і доп. Київ : Знання-Прес, 2007. 358 с.
10. Лазарович М. Історія та культура України : підручник. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 731 с.
11. Ярчись А. В., Мельник В. П. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посіб. Вид. 2-ге. Львів : Світоч, 2005. 568 с.
12. Мицик Ю. А., Бажан О. Г. Від трипільців до кіборгів: Коротка історія України. Київ : ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2020. 688 с.
13. Огієнко І. Українська культура. Київ, 2023. 320 с.
14. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : КСД, 2022. 432 с.
15. Сабадаш Ю. Історія української культури (від стародавніх часів до ХІХ століття): ілюстрована хрестоматія. Київ : Ліра-К, 2020. 320 с.
16. Семчишин М. Тисяча років української культури. Київ : АТ «Друга рука» МП «Фенікс», 1993. 550 с.
17. Світлична В. В. Історія України : навч. посіб. Київ : Каравела, 2019. 404 с.
18. Сідлецька Т. І. Історія української культури. Частина І : навч. посіб.

Вінниця : ВНТУ, 2016. 119 с.

19. Сідлецька Т. І. Історія української культури : електронний навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2017. URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/15sidlecka_Istoriya_ukrayinskoji_kulturi/

20. Сідлецька Т. І. Тестові завдання з дисципліни «Історія та культура України» для студентів усіх спеціальностей [Електронний варіант]. Вінниця: ВНТУ, 2023. 39 с. URL: <http://iq.vntu.edu.ua/card.php?id=6789>

21. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. В. Ульяновська. Вст. ст. І. М. Дзюби. Перед. Слово М. Антоновича. Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. Київ: Либідь, 1993. 592 с.

22. Харькова Н. Історія України. Опорний конспект. Повний курс у 49 таблицях. Київ : «Навчальна книга – Богдан», 2018. 56 с.

ТЕСТИ

1. Як називається найдавніша епоха в історії людства?
 - а) бронзовий вік;
 - б) енеоліт;
 - в) кам'яний вік;
 - г) середні віки.

2. Перші прояви людського життя на українських землях належать до періоду:
 - а) палеоліту;
 - б) неоліту;
 - в) мезоліту;
 - г) енеоліту.

3. Наземні глинобитні будівлі з'являються у добу:
 - а) палеоліту;
 - б) мезоліту;
 - в) неоліту;
 - г) енеоліту.

4. Перший кам'яний храм у Київській Русі – це:
 - а) Михайлівський золотоверхий монастир;
 - б) Собор Святої Софії;
 - в) Десятинна церква;
 - г) П'ятницька церква у Чернігові.

5. Фреска – це:
 - а) натюрморт;
 - б) малюнок олійними фарбами на полотні;
 - в) малюнок олівцем на папері;
 - г) малюнок водяними фарбами на вогкій штукатурці.

6. Основними заняттями трипільців були:
 - а) гончарство;
 - б) скотарство;
 - в) бджільництво;
 - г) землеробство.

7. Золота пектораль з кургану Товста Могила є пам'яткою мистецтва:
 - а) кімерійців;
 - б) сарматів;
 - в) скіфів;
 - г) слов'ян.

8. Збруцький ідол (Святовит) є пам'яткою культури:

- а) скіфів;
- б) сарматів;
- в) кімерійців;
- г) слов'ян.

9. Автор «Повісті временних літ»:

- а) Ярослав Мудрий;
- б) Володимир;
- в) Нестор;
- г) Іларіон.

10. Зображення, виконані зі смальти – це:

- а) фреска;
- б) мозаїка;
- в) вітраж.

11. Культуру трипільців зруйнували:

- а) скіфи;
- б) сармати;
- в) анти;
- г) кімерійці.

12. «Новочеркаський скарб» є пам'яткою культури:

- а) кімерійців;
- б) скіфів;
- в) сарматів;
- г) слов'ян.

13. Священним заняттям у слов'ян вважалося:

- а) скотарство;
- б) землеробство;
- в) гончарство;
- г) рибальство.

14. Яка подія в історії Київської Русі відіграла вирішальне значення в історії розвитку держави?

- а) хрещення Русі;
- б) заснування Києва;
- в) будівництво Софійського собору;
- г) об'єднання західних земель.

15. Назвіть давньоруського бога скотарства, покровителя мистецтв, ремесел і торгівлі:

- а) Стрибог;
- б) Перун;
- в) Сварог;
- г) Велес.

16. Найвищого розквіту Київська Русь досягла за часів князювання:

- а) Володимира Великого;
- б) Ярослава Мудрого;
- в) Святослава Ярославича;
- г) Володимира Мономаха.

17. Які з племен, що проживали на території України, вели кочове господарство?

- а) анти;
- б) скіфи;
- в) половці;
- г) сармати.

18. Лук і стріли винайдені за доби:

- а) палеоліту;
- б) мезоліту;
- в) неоліту;
- г) енеоліту.

19. Назвіть бога грому та блискавки у давніх слов'ян:

- а) Зевс;
- б) Аїд;
- в) Перун;
- г) Хорс.

20. Назвіть бога сонця, світла і вогню у давніх слов'ян:

- а) Аметерасу;
- б) Синто;
- в) Даждбог;
- г) Хорс.

21. У якому році монголо-татари зруйнували Київ?

- а) 1040 р.;
- б) 1140 р.;
- в) 1240 р.;
- г) 1340 р.

22. Тризуб – це:

- а) родовий знак київських князів;
- б) солярний символ;
- в) символ віри візантійських імператорів.

23. Основними центрами ремісництва Київської Русі були:

- а) села;
- б) міста;
- в) монастирі.

24. Хто був першим князем Київської Русі?

- а) Олег;
- б) Ігор;
- в) Святослав;
- г) Володимир.

25. Коли було підписано перший міжнародний договір Київської Русі?

- а) 860 р.;
- б) 907 р.;
- в) 944 р.;
- г) 988 р.

26. Святилища русичів, де приносили жертви язичницьким богам, називалися:

- а) погостами;
- б) капищами;
- в) становищами.

27. Яке князівство було найсильнішим в період феодального роздроблення на Південно-Західній Русі?

- а) Переяславське;
- б) Галицько-Волинське;
- в) Чернігівське;
- г) Сіверське.

28. Яка з цих земель не входила до складу Галицько-Волинського князівства?

- а) Буковина;
- б) Поділля;
- в) Холмщина;
- г) Закарпаття.

29. Хто став першим українським королем?

- а) Володимир Мономах;
- б) Ярослав Мудрий;
- в) Данило Галицький;
- г) Ярослав Осмомисл.

30. Що таке «ярлик»?

- а) данина;
- б) гроші;
- в) грамота на князювання;
- г) підрозділ війська.

31. Український першодрукар:

- а) Йоганн Гутенберг;
- б) Швайпольт Фіоль;
- в) Франциск Скорина;
- г) Іван Федоров.

32. Чорна кам'яниця, Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох святих належать до будівель стилю:

- а) бароко;
- б) ренесансу;
- в) класицизму;
- г) рококо.

33. Назвіть перший заклад вищої освіти в Україні:

- а) Києво-Могилянська академія;
- б) Львівський університет;
- в) Острозька академія;
- г) Переяславський колегіум.

34. Хто з названих історичних діячів був професором Києво-Могилянської академії?

- а) Ф. Прокопович;
- б) П. Орлик;
- в) І. Федоров;
- г) Я. Каменський.

35. Нащадок знатного молдавського роду, воїн, митрополит, який присвятив своє життя розвитку української культури:

- а) Ф. Прокопович;
- б) Г. Сковорода;
- в) П. Могила;
- г) М. Смотрицький.

36. Автор першої друкованої книжки, виданої українцем за кордоном:

- а) К. Острозький;
- б) Г. Сковорода;
- в) Ю. Дрогобич;
- г) Ф. Прокопович.

37. Рік заснування Острозької колегії:

- а) 1632;
- б) 1576;
- в) 1654;
- г) 1701.

38. Основна частина українських земель була захоплена за правління литовського князя:

- а) Гедиміна;
- б) Ольгерда;
- в) Вітовта;
- г) Свидригайла Ольгердовича.

39. Коли було укладено Люблінську унію?

- а) 1385 р.;
- б) 1450 р.;
- в) 1520 р.;
- г) 1569 р.

40. Хто з українських гетьманів навчався в Острозькій академії?

- а) Б. Хмельницький;
- б) П. Конашевич-Сагайдачний;
- в) І. Мазепа;
- г) П. Полуботок.

41. Доба Відродження – це відродження традиції:

- а) архаїчної;
- б) давньосхідної;
- в) античної;
- г) середньовічної.

42. У якому році відбулася Берестейська унія?

- а) 1480 р.;
- б) 1569 р.;
- в) 1581 р.;
- г) 1596 р.

43. Які предмети не вивчали в Острозькій академії?

- а) грамати́ка, ритори́ка, діалекти́ка;
- б) арифме́тика, геоме́трія;
- в) релігієзнавство, мистецтвознавство;
- г) астрономія, музика.

44. Найдавніша українська рукописна пам'ятка XVI ст., яка відіграє значну роль у сучасному політичному житті України:

- а) «Острозька Біблія»;
- б) «Псалтир»;
- в) «Апостол»;
- г) «Пересопницьке Євангеліє».

45. Наслідком укладання Люблінської унії стало:

- а) створення Священної Римської імперії;
- б) створення Речі Посполитої;
- в) об'єднання України та Білорусі.

46. Берестейська унія – це угода між українською православною церквою та:

- а) візантійською;
- б) протестантською;
- в) католицьким Римом.

47. Першою національною школою в Україні, яка використовувала досягнення західноєвропейської культури, вважається:

- а) Острозька слов'яно-греко-латинська академія;
- б) Львівська братська школа;
- в) Києво-Могилянська академія;
- г) Харківський колегіум.

48. Назвіть ім'я козацького ватажка, з яким історики, як правило, пов'язують заснування першої Січі:

- а) Д. Многогрішний;
- б) І. Сірко;
- в) П. Орлик;
- г) Д. Вишневецький.

49. Позначте місце розташування першої Запорізької Січі:

- а) о. Базавлук;
- б) о. Томаківка;
- в) о. Микитин Ріг;
- г) о. Хортиця.

50. На яких із перелічених книг складає присягу президент України:

- а) Конституція та Євангеліє;
- б) Біблія та Конституція;
- в) Остромирове Євангеліє та Конституція;
- г) Конституція та Пересопницьке Євангеліє.

51. Коли було укладено Кревську унію?

- а) 1380 р.;
- б) 1385 р.;
- в) 1400 р.;
- г) 1452 р.

52. Коли вперше в документах згадуються українські козаки?

- а) 1240 р.;
- б) 1245 р.;
- в) 1300 р.;
- г) 1489 р.

53. Як називалася посада військового керівника Запорізької Січі?

- а) осавул;
- б) полковник;
- в) начальник;
- г) кошовий отаман.

54. На які адміністративні одиниці поділялася територія України у період Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.?

- а) райони;
- б) області;
- в) губернії;
- г) полки.

55. Коли розпочалася Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої?

- а) 1625 р.;
- б) 1638 р.;
- в) 1648 р.;
- г) 1656 р.

56. Хто очолив Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст.?

- а) П. Конашевич-Сагайдачний;
- б) Б. Хмельницький;
- в) М. Дорошенко;
- г) І. Сірко.

57. Гетьман, який провів реформу війська на Січі:

- а) І. Виговський;
- б) П. Сагайдачний;
- в) І. Сірко;
- г) Ю. Хмельницький.

58. Коли відбулася Переяславська Рада?

- а) 1 жовтня 1653 р.;
- б) 31 грудня 1653 р.;
- в) 8 січня 1654 р.;
- г) 28 січня 1654 р.

59. Хто став союзником України згідно з рішенням Переяславської Ради 1654 р.?

- а) Польща;
- б) Туреччина;
- в) Кримське ханство;
- г) Московське царство.

60. Андрусівське перемир'я було підписано:

- а) 1665 р.;
- б) 1667 р.;
- в) 1670 р.;
- г) 1685 р.

61. Хто був найвидатнішим кошовим отаманом Запорізької Січі у XVII ст.?

- а) Д. Многогрішний;
- б) І. Брюховецький;
- в) І. Сірко;
- г) М. Дорошенко.

62. Хто з цих гетьманів керував Україною під час Північної війни?

- а) І. Самойлович;
- б) І. Мазепа;
- в) Д. Апостол;
- г) К. Розумовський.

63. Де сталася вирішальна битва Північної війни в Україні?

- а) під Києвом;
- б) під Черніговом;
- в) під Львовом;
- г) під Полтавою.

64. Хто переміг у Полтавській битві 27 червня 1709 р.?

- а) Польща;
- б) Туреччина;
- в) Московське царство;
- г) Кримське ханство.

65. Коли відбулася Коліївщина?

- а) 1709 р.;
- б) 1750 р.;
- в) 1768 р.;
- г) 1775 р.

66. Коли було ліквідовано автономію України у складі Росії (Гетьманщину)?

- а) 1725 р.;
- б) 1740 р.;
- в) 1750 р.;
- г) 1764 р.

67. Коли було створено першу Малоросійську колегію?

- а) 1708 р.;
- б) 1722 р.;
- в) 1727 р.;
- г) 1730 р.

68. Коли було ліквідовано Запорізьку Січ?

- а) 1740 р.;
- б) 1750 р.;
- в) 1775 р.;
- г) 1781 р.

69. Коли було підписано Бахчисарайську мирну угоду?

- а) 1672 р.;
- б) 1681 р.;
- в) 1686 р.;
- г) 1690 р.

70. Коли було підписано «Вічний мир», що зберіг поділ України на дві частини?

- а) 1686 р.;
- б) 1690 р.;
- в) 1695 р.;
- г) 1701 р.

71. Український гетьман, автор «Пактів й конституції законів і вольностей Війська Запорозького»:

- а) І. Мазепа;
- б) Б. Хмельницький;
- в) П. Орлик;
- г) І. Скоропадський.

72. Хто був останнім кошовим отаманом Січі?

- а) І. Сірко;
- б) П. Калнишевський;
- в) П. Конашевич-Сагайдачний;
- г) М. Дорошенко.

73. У кінці XVIII ст. більшість українських земель опинились у складі:

- а) Польщі;
- б) Австрії;
- в) Росії;
- г) Туреччини.

74. Вкажіть прізвища гетьманів Правобережної України:

- а) І. Виговський;
- б) І. Брюховецький;
- в) П. Дорошенко;
- г) Д. Многогрішний.

75. Позначте варіант, в якому названо головну мету внутрішньої політики гетьмана І. Мазепи:

- а) утвердження спадкової монархії в Україні;
- б) ліквідація козацьких традицій державного життя в Україні;
- в) посилення впливу російського царату в Україні;
- г) об'єднання земель Лівобережжя, Запоріжжя, Слобожанщини в єдиній Україні.

76. Маріїнський палац та Андріївська церква у м. Києві збудовані за проектом:

- а) В. Городецького;
- б) Б. Растреллі;
- в) Г. Шеделя;
- г) В. Беретті.

77. Розквітові українського бароко сприяла культурна діяльність гетьмана:

- а) І. Виговського;
- б) І. Мазепи;
- в) П. Конашевича-Сагайдачного;
- г) Б. Хмельницького.

78. Вертеп – це:

- а) шкільний театр;
- б) народний ляльковий театр;
- в) театр пантоміми;
- г) музичний театр.

79. Відомі художники стилю бароко в Україні:

- а) І. Руткович;
- б) О. Мурашко;
- в) Й. Кондзелевич;
- г) І. Труш.

80. Назвіть споруди, побудовані у стилі бароко:

- а) Андріївська церква;
- б) вежа Корнякта;
- в) Софійський собор;
- г) Успенська церква.

81. «Світ ловив мене, та не впіймав» – це теза, що була символом життя:

- а) Т. Шевченка;
- б) Г. Сковороди;
- в) П. Юркевича;
- г) М. Драгоманова.

82. Визначте характерні ознаки козацького бароко в архітектурі:

- а) чітко виражений фасад будівлі;
- б) гармонія зовнішнього вигляду будівлі з навколишнім пейзажем;
- в) використання великої кількості хвилеподібних ліній, виступів, колонок, картушів, литви, декоративних прикрас;
- г) суворість, чіткість архітектурних форм, відмова від оздоблення споруди.

83. Автор музично-теоретичної праці «Грамматика музикальна»:

- а) М. Березовський;
- б) М. Дилецький;
- в) Д. Бортнянський;
- г) А. Ведель.

84. Український просвітитель, автор концепції «спорідненої праці»:

- а) Г. Сковорода;
- б) С. Полоцький;
- в) Ф. Прокопович;
- г) Ю. Дрогобич.

85. Авторами яких літературних творів були Самовидець, Граб'янка, Величко?

- а) героїчного епосу;
- б) козацьких літописів;
- в) житій святих;
- г) богословських трактатів.

86. Архітектор, автор дзвіниць Києво-Печерської лаври та Софійського собору:

- а) С. Ковнір;
- б) І. Григорович-Барський;
- в) Й. Шедель;
- г) Б. Растреллі.

87. Автор посібника «Грамматика слов'янська»:

- а) Дем'ян Наливайко;
- б) Герасим Смотрицький;
- в) Мелетій Смотрицький;
- г) Василь Суразький.

88. Видатний львівський скульптор доби бароко, якого називали «Галицьким Мікеланджело»:

- а) М. Микешин;
- б) Й. Пінзель;
- в) Г. Вітвер;
- г) Л. Позен.

89. Позначте назви трьох генерал-губернаторств Російської імперії, до складу яких входили етнічні українські землі на початку ХІХ ст.:

- а) Таврійське;
- б) Харківське;
- в) Київське;
- г) Малоросійсько-Бессарабське;
- г) Малоросійське;
- д) Новоросійсько-Бессарабське.

90. Коли було засновано Кирило-Мефодіївське товариство?

- а) 1840 р.;
- б) 1846 р.;
- в) 1850 р.;
- г) 1856 р.

91. Мета видання Валуєвського циркуляра:

- а) демократизація суспільних відносин в Україні;
- б) сприяння розвитку українського національного руху;
- в) гальмування розвитку українського національного руху;
- г) закриття недільних шкіл в Україні.

92. Позначте варіант, в якому визначено характер діяльності громад:

- а) політичний характер діяльності;
- б) пропагандистський характер діяльності;
- в) культурно-освітній характер діяльності;
- г) національно-визвольний характер діяльності.

93. Як називався альманах, виданий «Руською трійцею» у 1836 р.?

- а) «Карпатська рапсодія»;
- б) «Україна уярмлена»;
- в) «Русалка Дністровая»;
- г) «Маніфест Галичан».

94. Яку назву мав програмний документ членів Кирило-Мефодіївського товариства?

- а) «Маніфест 17 жовтня»;
- б) «Книга буття українського народу»;
- в) «Конституція Пилипа Орлика»;
- г) «Самостійна Україна».

95. Що таке «громади»?

- а) суспільно-політичні організації демократичної інтелігенції;
- б) органи самоуправління у містах;
- в) військовий підрозділ у козаків;
- г) політична партія.

96. Позначте твердження, які розкривають зміст наслідків реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії:

- а) реформи зумовили збереження поміщицького землеволодіння;
- б) реформи зумовили остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння;
- в) реформи стимулювали розвиток підприємництва;
- г) реформи зумовили знеземелення та розшарування селянства, аграрне перенаселення.

97. Найвпливовішою течією в суспільно-політичному русі 70-х рр. XIX ст. були:

- а) марксисти;
- б) народники;
- в) пролетарські організації;
- г) громади.

98. Головною революційною силою народники вважали:

- а) інтелігенцію;
- б) пролетаріат;
- в) селянство;
- г) поміщиків.

99. «Руську трійцю» заснували:

- а) М. Шашкевич, І. Вагилевич, М. Максимович;
- б) І. Могильницький, І. Вагилевич, Я. Головацький;
- в) М. Шашкевич, І. Снігурський, Я. Головацький;
- г) М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький.

100. Основоположник нової української літератури:

- а) Є. Гребінка;
- б) М. Петренко;
- в) А. Метлинський;
- г) Т. Шевченко.

101. Художній стиль, що базувався на традиціях мистецтва Давньої Греції та Давнього Риму – це:

- а) реалізм;
- б) романтизм;
- в) класицизм;
- г) бароко.

102. Найвищим досягненням українського образотворчого мистецтва XIX ст. є творчість:

- а) Т. Шевченка;
- б) В. Тропініна;
- в) А. Мокрицького;
- г) В. Штернберга.

103. Університет Св. Володимира в Києві було відкрито у:

- а) 1820 р.;
- б) 1825 р.;
- в) 1830 р.;
- г) 1834 р.

104. Головний корпус Київського університету було збудовано за проектом:

- а) А. Шостака;
- б) Б. Растреллі;
- в) В. Городецького;
- г) В. Беретті.

105. Основоположник української професійної музики:

- а) С. Гулак-Артемівський;
- б) М. Лисенко;
- в) М. Леонтович;
- г) М. Аркас.

106. Автор твору «Кайдашева сім'я»:

- а) І. Нечуй-Левицький;
- б) П. Мирний;
- в) М. Вовчок;
- г) О. Кобилянська.

107. Рік заснування Харківського університету:

- а) 1820;
- б) 1805;
- в) 1830;
- г) 1834.

108. Першим із художників, хто звернувся до образів українських селян був:

- а) А. Мокрицький;
- б) І. Труш;
- в) О. Мурашко;
- г) В. Тропінін.

109. Художній стиль, що прийшов на зміну класицизму на початку XIX ст. і відзначався тяжінням до монументальних форм римського вигляду:

- а) романтизм;
- б) ампір;
- в) модерн;
- г) ренесанс.

110. Реалізм – це:

а) художній метод у літературі й мистецтві, що передбачає правдиве зображення життя;

б) художній метод, що картинам реальної дійсності протиставляє події, витворені уявою письменника;

- в) різновид іронічно-комічної поезії;
- г) стилістичний напрям, що виник на противагу класицизму і акцентував увагу на почуттях і проблемах простих людей, прагнув викликати співчуття до їхньої нещасної долі.

111. Класицизм – це:

- а) напрям в мистецтві й літературі ХХ ст., для якого характерні яскравість, гротескність художніх образів;
- б) один із основних напрямів у європейській літературі і мистецтві ХVІІ–ХVІІІ ст., зразком для якого було класичне давньогрецьке й давньоримське мистецтво;
- в) напрям у сучасній культурі, розрахований на масового споживача, що характеризується примітивністю, безідейністю, розважальністю;
- г) напрям у модерністському мистецтві ХХ ст., представники якого повністю відмовлялися від реалістичного зображення предметів і явищ.

112. Засновник українського професійного театру, автор драм «Дві сім'ї», «Олеся», «Дай серцю волю, заведе в неволю»:

- а) М. Старицький;
- б) І. Карпенко-Карий;
- в) М. Кропивницький;
- г) І. Котляревський.

113. Творчість українських письменників ХІХ ст. І. Нечуя-Левицького, І. Карпенко-Карого, П. Мирного належить до художнього напрямку:

- а) романтизму;
- б) класицизму;
- в) модернізму;
- г) реалізму.

114. Найвизначнішою постаттю в українській драматургії другої половини ХІХ ст. є:

- а) Г. Квітка-Основ'яненко;
- б) І. Карпенко-Карий;
- в) І. Котляревський;
- г) Т. Шевченко.

115. Автор картини «Катерина»:

- а) В. Тропінін;
- б) Т. Шевченко;
- в) С. Васильківський;
- г) М. Пимоненко.

116. Один із найвидатніших скульпторів Російської імперії першої половини XIX ст., українець за походженням:

- а) М. Микешин;
- б) Ф. Балавенський;
- в) І. Мартос;
- г) Л. Позен.

117. Автор чотирьох фонтанів на площі Ринок у Львові з постатями Нептуна, Діани, Амфітрити й Адоніса:

- а) М. Микешин;
- б) Й. Пінзель;
- в) Г. Вітвер;
- г) Л. Позен.

118. Палац С. Потоцького у Тульчині на Вінниччині збудовано у стилі:

- а) бароко;
- б) рококо;
- в) класицизму;
- г) ренесансу.

Електронне навчальне видання

**Тимофій Юрійович Герасимов
Алла Борисівна Пономаренко
Тетяна Іванівна Сідлецька**

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

ЧАСТИНА І

Навчальний посібник

Рукопис оформила *Т. Сідлецька*

Редактор *Т. Старічек*

Оригінал-макет виготовила *Т. Старічек*

Підписано до видання 15.01.2025 р.
Гарнітура Times New Roman.
Зам. № P2025-009.

Видавець та виготовлювач
Вінницький національний технічний університет,
Редакційно-видавничий відділ.
ВНТУ, ГНК, к. 114.
Хмельницьке шосе, 95,
м. Вінниця, 21021.
press.vntu.edu.ua;
Email: rvv.vntu@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.